

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા

નો

ગીતાભૂષણચર્યા સહિત

તેરમો અધ્યાય.

કચાર્યાકાર

વેદોપનિષદ્ ભાષ્યકાર

પરમહંસ-પરિવ્રાજકાચાર્ય

વ્રહ્મનિષ્ઠ પૂજ્યપાદ સ્વામી શ્રી ભગવદાચાર્યજી મહારાજ

સંસ્કૃત-સંસ્કૃત

પ્રતિ ૧૦૦૦

નૂતન વર્ષ

વિ. સંવત્

૧૯૯૬

મુલ્ય

શ્રદ્ધા અને પ્રેમ

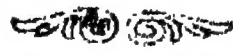
શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા
નો
ગીતાભૂષણવ્યાખ્યા સહિત
તેરમો અધ્યાય.

વ્યાખ્યાકાર

વેદોપનિષદ્ ભાષ્યકાર

પરમહંસ-પરિવ્રાજકાચાર્ય

બ્રહ્મનિષ્ઠ પૂજ્યપાદ સ્વામી શ્રી ભગવદાચાર્યજી મહારાજ

પ્રત ૧૦૦૦

નૂતન વર્ષ
વિ. સંવત્
૧૯૯૬

મૂલ્ય

શ્રદ્ધા અને પ્રેમ

પ્રકાશક :

પ્રસ્તાવનામાં જણાવેલા
દાનીભાઈએ અને બહેને।

મૂલ્ય : શ્રદ્ધા અને પ્રેમ

મુદ્રક :

હરિલાલ મગનલાલ બદ
ભારતી મુદ્રણાલય
ખાડિયા : અમદાવાદ

આ અધ્યાયનો

પ્રસ્તાવના

બે વર્ષોથી લાગત ચાતુર્માસ્યનિમિત્તે અથવા અન્યનિમિત્તે મારા શ્રોતાબંધુઓ અને બહેનો ગીતાના એક બે અધ્યાય છપાવી પ્રસિદ્ધ કરે છે. મેં રચેલી ગીતાભૂષણ વ્યાખ્યાસહિત ગીતાનો ૧૨ મો, ૧૫ મો અને બીજો એ ત્રણ અધ્યાયો પ્રકાશિત થયા છે. આ વર્ષે કોઈ પણ અધ્યાય પર વ્યાખ્યા લખવાનો મને અવકાશ ન હતો છતાં આ અધ્યાય એક અકલ્પિત સંયોગમાં પ્રકાશિત થાય છે.

ગુજરાતમાં વરસાદ મોડો પડ્યો. ચારે કોર દુષ્કાળનું ભયંકર નમ્મ નૃત્ય થવા લાગ્યું. લોકો ઘાસપાન ખાઈને શરીર ટકાવવાની દુઃખદ અને હૃદયવિદારક સ્થિતિ સુધી પહોંચી ગયા. ખેડા જિલ્લામાં વિઠ્ઠલપુર નામનું એક નાનું સરખું ગામડું છે. મને ખબર પડી કે ત્યાંના કેટલાક ઘરો અન્ન-વિહીન થયાં છે અને ત્યાં ઘાસ રાંધી ખાવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે. મારું હૃદય ધ્રુજી ઊઠ્યું. આંખો પલ્લળી ગઈ. કંઈક સહાયતા કરવાની ઇચ્છા જન્યૂત થઈ. થોડાં બહેનો અને ભાઈઓને ખાનગી રીતે મહેં મારી ઇચ્છા પ્રકટ કરી. તરત જ મને આ રૂપિયા મળ્યા:—

૨૫) શ્રી અંબાલાલ ભાઈ કાછીયા પટેલ (દેલગામ) તરફથી

૨૫) શ્રી ગં. સ્વ. મણીબહેન પટેલ, અમદાવાદ

૨૫) શ્રી ભાઈ છાનાલાલ હરગોવિંદદાસ પ્રીતમનગર

૨૦) શ્રી ગં. સ્વ. હીરાબહેન મગનલાલ મહેતા

૫) શ્રી રેવા બહેન

૫) ભાઈ સોપાનરાવ

૫૧) શ્રી માન માણેકલાલ છગનલાલ

જમાલપુર, સુંદરિયાપોળ

૧૦) શ્રી ભાઈ રણુછોડલાલ અમૃતલાલ ગાંધી,
શાલવીપોળ જમાલપુર, તરફથી

૨) શ્રી. ગ્રંથક રવિશંકર રાવળ

આ રૂપિયા લઇને અમે એટલે શ્રીયુત માસ્તર નંદલાલ શિવ-
શંકર ત્રિવેદી જમાલપુર- ગં. સ્વ. શ્રી મણિજીને કુબેરદાસ પટેલ
શ્રી અંબાલાલભાઈ (દેહગામ), ભાઈ ગ્રંથક જમાલપુર, અને હું
વિઠ્ઠલપુર જવા માટે સ્ટેશને પહોંચ્યા. ત્યાં અણુધારે અમને રૂ. ૫૫
અ. સૌ. બહેન ધનલક્ષ્મી બહેન, બાવાજીની પોળ જમાલપુર
(અમદાવાદ) તરફથી અને રૂ. ૫ માસ્તર શ્રીયુત નંદલાલ શિવશંકર
ત્રિવેદી સુંદરિયાપોળ જમાલપુર તરફથી મળ્યા. વિઠ્ઠલપુર ગયા પછી,
ત્યાંની સ્થિતિ જોયા પછી, આ પાછળના રૂ. ૬૦ નો ઉપયોગ
કરવાનો કે ન કરવાનો નિશ્ચય થયો. કેમકે તે નાના
ગામ માટે પહેલાં મળેલા રૂપિયા જ પૂરતા પ્રમાણમાં હતા.
અન તથા કપડાનો પૂરતો પ્રગંધ કરી અમે પાછા આવ્યા. એટલું
ક્યાં પછી વિઠ્ઠલપુર માટે પૈસાની જરૂર ન જણાઈ. છતાં જે ભાઈને
ખબર પડે તે મને રૂપિયા આપતા જ રહ્યા. મેં ના પાડી અને કહ્યું
કે હવે આવશ્યકતા નથી. છતાં તેઓ એમ કહીને કે એ રૂપિયા તો
અમે લાવ્યા છીએ, એટલે ગમે તે કામમાં આપ તેનો ઉપયોગ
કરશો. પાછળથી રૂપિયા આપનાર ભાઈઓના નામો આ રહ્યાં.

૨૫) શ્રી. ભાઈ બનારસીદાસ રવિચંદ, જમાલપુર ચકલા,
સુંદરિયા પોળ

૨૫) શ્રી. ભાઈ કેશવલાલ પાનાચંદ અડદીઆપોળ જમાલપુર(અમદાવાદ)

૫૫) અ. સૌ. બહેનશ્રી ધનલક્ષ્મી બહેન હરીલાલ, બાવાજીની પોળ,
જમાલપુર

૫) શ્રીયુત માસ્તર નંદલાલ શિવશંકર ત્રિવેદી, સુંદરિયા પોળ
જમાલપુર

ભગવત-કૃપાથી વરસાદ પડ્યો અને મુંઝઈ (કાંગ્રેસ) સરકારે રાહત આપવાની ઘોષણા કરી. કાંગ્રેસ સમિતિઓ પણ આ કામમાં લાગી ગઈ. અને લક્ષ્મીના કૃપાપાત્રો પણ હિમા થયા. ત્રિલોકપુરને પણ હવે સહાયતાની જરૂર ન રહી. બધા કામે લાગી ગયા. રૂપિયા આપણી પાસે વધી પડ્યા. એનું શું કરવું, એને માટે, બધા ઉપર જણાવેલા ભાઈઓ અને બહેનોને પુછાવ્યું. લોકોની ઇચ્છાને અનુસરીને ગીતાનો આ ૧૩ મો અધ્યાય પ્રકાશિત કરવાનો નિર્ણય કરવો પડ્યો. ઉપર જણાવેલા દાની ભાઈઓ અને બહેનોના પવિત્ર દ્રવ્યથી આ પવિત્ર ગીતા-ગંગાનો પ્રવાહ ચાલુ જ રાખવાનો અવસર મળ્યો.

આ ગીતાના પ્રકાશકો આ ઉપર જણાવેલા હિદાર અને ધર્મપ્રેમી ભાઈઓ અને બહેનો જ છે.

અમદાવાદ
કાર્તિક સુદ ૧ સં. ૧૯૯૬.

ભગવદાચાર્ય

ગીતા-પ્રવચનનું

મંગલાચરણ

ॐ અસતો મા સદ્ ગમય, તમસો મા જ્યોતિર્ગમય,
મૃત્યોર્મામૃતં ગમય ॥ ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

અર્થ-હે ભગવન્ ! મને અસતમાંથી ઉગારીને સત્
તરફ લઈ જવો, અજ્ઞાનરૂપ અંધકારમાંથી પ્રકાશની તરફ
લઈ જવો અને મૃત્યુમાંથી મોક્ષધામ તરફ લઈ જવો.

વિષ્ણુસ્તોત્રમ્

વન્દે વિષ્ણું ગુણાતીતં ગોવિન્દં ચૈક-મક્ષરમ્ ।
અવ્યક્ત-મવ્યયં વ્યક્તં ગોપ-વેષ-વિધાયિનમ્ ॥૧॥

અર્થ-જે ત્રણે ગુણોથી પર છે, જે ઇન્દ્રિયો
જાણી શકાતા નથી, જેમનો કોઈ કાળે નાશ થતો નથી,
જે સમાધિ અને ચિત્તની એકાગ્રતાવડે જોઈ શકાય છે,
એવા ગોપના વેષ ધારણ કરનાર તથા ગોવિન્દ એટલે
વેદાદિ શાસ્ત્રનો મૂળ કારણ વિષ્ણુ ભગવાનને પ્રણામ
કરું છું. ॥ ૧ ॥

કિશોર-વયસં શાન્તં ગોપીકાન્તં મનોહરમ્ ।
નવીન-નીરદ-શ્યામં કોટિ-કન્દર્પ-સુન્દરમ્ ॥૨॥

અર્થ-બાલક-અવસ્થામાં જ વિરાજમાન, શાંત,
ગોપીજનોના નાથ, મનોહર, અને શ્યામ સ્વરૂપવાળા
તથા અનન્ત કામદેવથી પણ વધારે સુન્દર એવા વિષ્ણુ
ભગવાનને પ્રણામ કરું છું. ॥ ૨ ॥

વૃન્દાવન-વનાલયન્તે રાસ-મણ્ડલ-સંસ્થિતમ્ ।
લસત્પીત-પટં સૌમ્યં ત્રિભંગ-લલિતાકૃતિમ્ ॥૩॥

અર્થ—જે કૃષ્ણરૂપે વૃન્દાવનનાં વનમાં રાસમંડળની વચ્ચેમાં વિરાજમાન હોય છે, જેના શરીરપર પીતાંબર શોભી રહેલ છે, જે મુરલી વગાડવાના સમયે ત્રણ ઠેકાણેથી વાંકા થઈ જાય છે, એવા શાંત, કૃષ્ણરૂપધારી વિષ્ણુ ભગવાનને હું પ્રણામ કરું છું. ॥ ૩ ॥

રાસેશ્વરં રાસવાસં રાસોદલાસ-સમુત્સુકમ્ ।
દ્વિભુજં મુરલીહસ્તં પીત-વાસસ-મચ્યુતમ્ ॥૪॥

અર્થ—જે રાસના સ્વામી છે, અથવા રાસ એટલે જીવોના સ્વામી છે, જે આનન્દદાતા છે, જે રાસવિહારી છે, એવા બે ભુજવાળા અને મુરલીવાળા તથા પીતાંબર ધારી અવિનાશી વિષ્ણુને પ્રણામ કરું છું. ॥ ૪ ॥

ધૃતિ વિષ્ણુકૃતં સ્તોત્રં પ્રાતરુત્થાય યઃ પઠેત્ ।
પાપાનિ તસ્ય નશ્યન્તિ દુસ્સ્વપ્નઃ સત્કલપદઃ ॥૫॥

અર્થ—વિષ્ણુ ભગવાને કરેલ આ કૃષ્ણ-સ્તોત્રને સવારે ઉઠીને જે બોલે છે, તેના પાપો નાશ પામે છે. અને તેનાં ખરાબ સ્વપ્નનું પણ સારું ફળ આવે છે. ॥ ૫ ॥

લક્ષ્મિર્લવતિ ગોવિન્દે પુત્ર-પૌત્ર-વિવર્ધિની ।
અકીર્તિઃ ક્ષય-માપ્નોતિ સત્કીર્તિર્વર્ધિતે ચિરમ્ ॥૬॥

અર્થ—આ સ્તોત્ર પાઠ કરવાથી ભગવાનમાં લક્ષ્મિ વધે છે, પુત્ર અને પૌત્ર વધે છે, અકીર્તિનો નાશ થાય છે અને યશ હંમેશા વધે છે. ॥ ૬ ॥

સંસાર-સાગરં ઘોરં તર્તુમિચ્છતિ યો જનઃ ।
ગીતાનાવં સમારુહ્ય પારં યાતુ સુખેન સઃ ॥૭॥

અર્થ—જે માણસ વગર પ્રયાસે આ ઘોર સંસાર સાગરને તરી જવાની ઇચ્છા રાખે તે આ ગીતારૂપ નાવ-માં-જહાજમાં બેસીને પાર જઈ શકે છે. ॥ ૭ ॥

મીતાશાસ્ત્ર-મિદં પુણ્યં યઃ પઠેત્ પ્રયતઃ પુમાન્ ।
વિષ્ણોઃ પદમવાપ્નોતિ ભય-શોકાદિ-વર્જિતમ્ ॥૮॥

અર્થ—જે માણસ આ પવિત્ર ગીતાને રોજ વાંચે છે તે બધાય ભય અને શોકથી રહિત, ભગવાનના લોકને પામે છે. ॥ ૮ ॥

ગુરુબ્રહ્મા ગુરુર્વિષ્ણુર્ગુરુદેવો મહેશ્વરઃ ।
ગુરુઃ સાક્ષાત્ પરં બ્રહ્મ તસ્મૈ શ્રીગુરવે નમઃ ॥૯॥

અર્થ—જ્ઞાન અને સદાચારના આપનાર ગુરુ જ બ્રહ્મા સમાન છે, તે જ મહાદેવ સમાન છે, શ્રીગુરુ જ સાક્ષાત્ પર બ્રહ્મ છે તેથી ગુરુને નમસ્કાર થાવો. ॥ ૯ ॥

યેનૈવ ગુરુણા યસ્ય ન્યાસવિદ્યા પ્રદીયતે ।
તસ્ય વૈકુણ્ઠ-દુગ્ધાખિધ-દ્વારકાઃ સર્વ એવ સઃ ॥

અર્થ—જે ગુરુ ભગવદ્ ભક્તિનો ઉપદેશ કરનાર છે તે ગુરુને જ વૈકુંઠ સમન્ને તેમને જ ક્ષીરસાગર સમન્ને અને તેમને જ દ્વારકા સમન્ને.

ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ

હ રિ ગી ત

જ્ઞાની મહાગુરુ દેવ છે. પાપન પરમ પરમેશ્વર,
હું આપનું ચિંતન કરું, થામે સદા તમે સુખકર. ૧
માતા તમે ત્રાતા તમે, બ્રાતા તમે બ્રીજું નહિ,
મારી તથા જ્ઞાતિ તમે, દેખું કરું બીજું નહિ. ૨
માયા તણા શિરમોર છે, દેવા તણા હરિદાર છે;
કામાદિને સંહારવા, શૂરા તમે સરદાર છે. ૩
પૃથ્વી જ્ઞાનના પવનમાં, આકાશમાં ગુરુની ગતી,
જન અવમને ઉદારનારા, ગુરુ વિના કોઇ નથી. ૪
નિર્લેપ નિષ્કળ સત્યઘન છે, સત્યગુરુ પારસમણિ;
દાસ શાંતિને સુધારે, પ્રાર્થના એ ગુરુ ભણી. ૫
શાંતિદાસ.

અર્થ

[જે પાનામાંના કહણ શબ્દો અહીં લેવાયા છે તેના નંબર અહીં ડાબી બાજુએ લખાએલ છે,]

૧ ઇન્દ્રિયાતીત-જેને ઇન્દ્રિય ન
જાણી શકે તે.

દુર્ગમ-કહણ.

આત્યન્તિક-બિલકુલ.

નિર્વિવાહ-વિવાહવગરનું.

મનન-કોઈ વસ્તુનું પુનઃપુનઃ
ચિંતન.

૨ પ્રાપ્ય-જેને મેળવીએ તે.

પ્રાપ્યવિરોધી-મેળવવા થો-
ગ્ય વસ્તુની સાથે વિ-
રોધ કરનાર.

અપરમાર્થ-શુદ્ધ, અસત્ય.

આદ્ય-અહણ કરાય તે.

અઆદ્ય-ન અહણ કરાય તે.

ત્યાજ્ય-છોડી દેવાય તે.

પ્રતિબંધક-રુકાવટ નાખનાર

હાન-ત્યાગ.

ઉપાહાન-અહણ.

વિવેચન-સમજણ.

મુમુક્ષુ-મોક્ષની ઇચ્છાવાળો.

સ્વજ્ઞાન-પોતાનું જ્ઞાન.

પ્રાપકજ્ઞાન-કોઈ વસ્તુને મે-
ળવનારનું જ્ઞાન.

પ્રાપ્યજ્ઞાન-મેળવવા થોગ્ય
વસ્તુનું જ્ઞાન.

૩ અસૂચા-ખોટી નિંદા.
ઇર્ષ્યા-ડાહ.

માત્સર્ય-અદેખાઇ.

૫ નિર્દેશ-બતાવવું.

૮ અંતરાયરૂપ-વિઘ્નરૂપ, નડ-
તર રૂપ.

૯ અપૃથક્સિદ્ધિસંબંધ-
એવો સંબંધ જે કોઈ
દિવસે ન તુટે.

૧૦ ઐકાન્તિક-તદન.
અનૈકાન્તિક-તદન નહિ તે.

૧૧ અભિમત-પ્રિય.

૧૨ શ્રવણશાપન્ન - શ્રવણશાને
પામેલો.

માયાવિરહિત-માયા વગર.

૧૩ જન્મજાત-જન્મથી પેદા
થએલ.

પ્રબલસંસર્ગજન્ય પ્રબલ
 સંસર્ગથી પેદા થએલ.
 દૈવીસમ્પદ-મોક્ષના સાધનો.
 ૧૪ હાસ્યાસ્પદ-મસ્કરી કરવા
 લાયક.
 અસહ્ય-સહન ન થાય તે.
 વેદના-કુઃખ.
 ૧૫ માનવવ્યાપાર-મનુષ્યની
 ક્રિયા.
 ૧૭ પૂર્વકાલીન-પહેલા સમયની.
 ૧૮ કલ્પારંભ-કલ્પની શરૂઆત.
 ૧૯ દૃષ્ટ-જોએલ.
 જિજ્ઞાસુ-જાણવાની ઇચ્છા-
 વાળો.
 અનાસ્થા-શ્રદ્ધાનો અભાવ.
 ૨૦ પ્રતિબિંબવાદ-અજ્ઞાનમાં
 ચેતનનું પ્રતિબિંબ જીવ
 કહેવાય છે, એ વાદ.
 આભાસવાદ-આભાસસ-
 હિત અવિદ્યાવિશિષ્ટ
 ચેતન.
 અવચ્છેદવાદ-માયારચ્છિન્ન
 ચેતન ઇન્દ્રિય અને અ-
 વિદ્યાવચ્છિન્ન ચેતન
 જીવ છે એ વાદ.
 અનુચિત-અયોગ્ય.
 વેદપરતન્ત્ર-વેદને અધીન.

૨૧ પ્રાકટ્ય-જાહેર થવું,
 પ્રકાશમાં આવવું.
 બ્રાહ્મણ-વેદોના અર્થ બ-
 તાવનાર ગ્રન્થ.
 સંહિતાર્થ-વેદોનો અર્થ.
 પ્રાતપાઠક-કહેનાર.
 ૨૨ વિસ્તૃત-લંબાણ.
 અલ્પાક્ષર-થોડા અક્ષરો
 જેમાં હોય તે.
 ૨૪ સામ્યાવસ્થા-સરખી રિયતિ
 સૂક્ષ્માવસ્થા-સૂક્ષ્મ રિયતિ.
 અવ્યવહિત-અંતરાયવગરનું
 ૨૫ પૂર્વાર્થ-શ્લોકના પહેલાંના
 બે ચરણ.
 ભૂમિ-પૃથ્વી.
 શ્રોત્ર-કાન.
 ત્વક્-ચામડી.
 ચક્ષુ-આંખ.
 જિહ્વા-જીભ.
 ઘ્રાણ-નાક.
 ૨૬ વાક-વાણી.
 પાણિ-હાથ.
 પાદ-પગ.
 પાચુ-મલત્યાગ કરવાની
 ઇન્દ્રિય.
 ઉપસ્થ-ઓગતિની મૂત્ર-
 ઇન્દ્રિય.

- ૨૮ શિશ્ન-પુરુષની મૂત્રધંદ્રિય.
 ૨૯ પ્રમાણિત-પ્રમાણથી
 સાબિત.
 ઉપલબ્ધ-પ્રાપ્ત.
 અકાર્યાવસ્થા-ઉત્પત્તિથી
 ભિન્ન દશા.
 અન્તરિન્દ્રિય-અંદરની
 ધંદ્રિય.
 ૩૨ પૂર્વાનુભૂત-પહેલાં અનુ-
 ભવાએલ.
 શ્રુત-સાંભળેલું.
 સ્મરણ-યાદ.
 ભેદાકાર-દુઃખરૂપ.
 અનુકૂળ વેદનીય-અનુકૂળ
 જણાય તે-સુખ.
 પ્રતિકૂળ વેદનીય-પ્રતિકૂળ
 જણાય તે-દુઃખ.
 પુનરુક્તિ-પ્રયોજન વગર
 ફરીથી કહેવું.
 ૩૩ વિસ્તેષણ-પૃથક્કરણ.
 યદ્યપિ-જોકે.
 પરિભાષા-જુદા જુદા શા-
 સ્ત્રોના જુદા જુદા
 પોતાના શબ્દો.
 ૩૪ અવયવી-જેને હાથ, પગ
 આદિ અવયવ હોય તે.

- અવયવ-જત્યામાંથી કાઢી
 એક ભાગ.
 ૩૫ ચિચ્છક્તિ-ચિત-શક્તિ.
 ઉપલક્ષણ-કાઢી એવું ચિહ્ન
 જેને એકવાર જોયા પછી
 તે ન હોય તો પણ કાઢી
 ને ઓળખી લેવું.
 સદસદવિવેક-સત-અસતનો
 વિચાર.
 ૩૭ સ્વીકૃત-સ્વીકારાએલું.
 સંમિશ્રણ-શેળમેળ.
 સર્વમાન્ય-જેને બધાય
 માને તે.
 પદાર્થોત્પત્તિક્રમ-વસ્તુઓ-
 ની ઉત્પત્તિનો ક્રમ.
 નૈયત્ય-નિયતપણું-જરૂર
 હોવાપણું.
 ૩૮ સાધ્ય-જે સાધી શકાય.
 ઉપેય-ઉપાયરૂડે જે મેળવી
 શકાય.
 ૪૦ વ્યંગ્ય-આડકતરી રીતે એવી
 રીતે બોલવું કે જેથી
 શબ્દના ચાલુ અર્થથી
 જુદો અર્થ નિકલે.
 અપરિહાર્ય-છોડી ન
 શકાય તે.
 સૂક્ષ્મ-ઝીણું.
 ૪૨ બુદ્ધિવિપર્યાસ-બુદ્ધિનું
 ફેરફાર.

૪૩ ભગવદ્દશ-ભગવાનનો

અંશ.

૪૪ અપકારસહિષ્ણુતા-પુરા-

ધને સહન કરવાની શક્તિ.

અપેક્ષિત-અપે તે.

૪૫ વેદાધ્યયન-વેદનું ભણવું.

૪૬ સદુપદેશ-સારો ઉપદેશ

ગુરુપદિષ્ટ-ગુરુએ ઉપદેશેલો

વિષય

૪૭ વિષયવિરક્ત-વિષયોથી

અલગ રહેલો.

વિષયવિરક્તિ-વિષયોથી

અલગ રહેવું.

૪૮ બાહ્ય-બહારનું.

આંતરિક-અંદરનું.

પરિમાણ-માપ.

કુત્સિત-ખરાબ

અતિશયોક્તિ-વધારે

પડતું કહેવું.

૫૦ ગ્લાનિ-થગ, દુઃખ.

૫૧ સ્વજનવિયોગ-પોતાના

સંબંધિયોની જુદાઈ.

સદસત્કર્મ-સારાં, નરસાં

કર્મો.

૫૨ વિયુક્ત-જુદો પડેલો.

૫૩ દેહાધ્યાસ-દેહને જ આત્મા

માનવો તે.

અનુદર્શન-વિચાર, જોવું.

અનનુસંધાન-વિચાર ન
કરવો.

આત્મસ્વરૂપાનુસંધાન-

આત્માના સ્વરૂપનો

વિચાર

રાગ-ક્રોધ વસ્તુ તરફ

આકર્ષણ.

૫૪ તદલીનતા-એકચિત્તા.

નિશ્ચય-પ્રિયતા વગરની

વસ્તુ.

૫૫ વિષયવિમુક્ત-વિષયથી

અલગ થયેલો.

૫૬ રજ્જુ-દોરડી.

વિષ્ટા-મલ.

આતુર-વ્યાકુળ, ચિંતા-
વાળો.

જરા-ઘડપણ.

વ્યાધિ-રોગ

૫૭ ભીરુ-ખીકણ.

આવશ્યકતા-જરૂરત.

૫૮ અનાસક્તિ-ક્રોધમાં ફંસાઈ
જવું નહિ તે.

ધૃષ્ટ-પ્રિય.

અનિષ્ટ-અપ્રિય.

૫૯ સમસ્ત-સમાસવાળું પદ.

પ્રતીતિ-જણાવવું.

પત્ની-પરણેલી સ્ત્રી.

૬૦ વિચ્છેદ-શુદ્ધાધ.

મધપાન-દાર પીવું.

અદ્ય-થોડું.

૬૧ આત્માતિરિક્ત-આત્માથી

ભિન્ન.

પારમાર્થિક-માયું.

૬૨ ચિત્તવૃત્તિનિરોધ-ચિત્તની

વૃત્તિને રોકવી.

અવ્યભિચારિણી-દંઠ.

સતતસ્મરણ-હંમેશા યાદ

કરવું.

નવર્તિકા-હઠાવનારી

શનૈઃશનૈઃ-ધીમે ધીમે

વિવિક્તદેશ-એકાંતદેશ

વ્યસની-ગાંજ આદિ કેફી

વસ્તુઓને સેવનાર.

૬૪ દૃઢ્યદ્રાવ-હૃદયનું પિગળી

જવું.

૬૫ અંતિમ-આખરી

૬૬ ધતરવસ્તુ-ખીજવસ્તુ.

રહસ્ય-સાર

વિવેકદષ્ટિ-વિચારદષ્ટિ

અનન્યભક્તિ-દઢભક્તિ

ઉપાધિ-જેને લીધે જે વસ્તુ જેવી

ન હોય તેવી ભાસે તે.

ઉપસંહાર-સમાપ્તિ.

૬૭ અનુચિંતન-ચિંતન કરવું.

ભિન્ન-શુદ્ધ.

પ્રયોજનીભૂત-પ્રયોજનરૂપ.

નિર્લેપ-અસર વગર.

નિષ્કળ-લાભ વગર

નિર્વિકાર-વિકારવગર.

નિશ્ચિતરૂપે-નક્કી.

બદ્ધ-બંધાએલો.

કર્તૃત્વ-કર્તાપણું.

ભોક્તૃત્વ-ભોક્તાપણું.

દૃઢતમ-વધારે મજબૂત.

અદૃશ્ય-જોઈ ન શકાય તે.

ઉપર્યુક્ત-ઉપર કહેલું.

નિર્બંધ-બંધવગર

૬૮ કાર્યકારણભાવ-કાર્ય એટલે

પેદા થનાર, કારણ

એટલે પેદા કરનાર,

તે જોનો સંબંધ

જ્ઞાનશબ્દવાચ્ય-જ્ઞાનશબ્દ

નો અર્થ

વિપરીત-ઉલટું

પ્રભાવ-અસર

૬૯ સમાસ-ટુંકમાં

અમૃત-મોક્ષ

પ્રક્ષિપ્ત-પાછળથી જોડી

કાઢેલો ભાગ

૭૦ ઉત્તરાર્ધ-છેવટના એ પાદો

અવશિષ્ટ-ગાફી રહેલું

સર્વનામ-હું,તું, તે, આ,
પેલું આ વધું, સર્વનામ
ઠહેવાય છે.

ઉપકાન્ત-શર કરાએલ
પરા ગતિ-મોક્ષ

૭૧ પદ્મછેદ-એકેક પદને અલગ
કરવું.

છેદ-કટકે.

વૈયાકરણ-વ્યાકરણના પંડિતો
બહુગ્રીહિ-એક સમાસ
મતુબર્થ-એક પ્રત્યય
અયુક્તતા-કીક નહિ તે,
અર્થાસંગતિ-અર્થનો સંબંધ
ન થવો.

યુક્ત-યોગ્ય

૭૨ વિશેષરૂપ-ખાસ કોઈ રૂપ
પ્રત્યાયક-ઓળખાવનાર
નાયક-નેતા

અધીનતા-પરતંત્રતા

તત્ત્વજિજ્ઞાસુ-તત્ત્વને જાણ
વાની ઇચ્છાવાળો.

અધિપતિ-માલિક

વિવેકપૂર્વક-વિચાર કરીને

નિર્વેશેષ-જેમાં કોઈ જાતનો
સંબંધ ન હોય તે.

અનુપસ્થિત-ગેરહાજર

૭૩ યોગ્યતમ-વધારે યોગ્ય.

નિત્યયોગ-નિત્ય સંબંધ.

અતિશાયન-અત્યંત-અધિક

હાનિ-નુકશાન.

ગુણાદિપ્રતિપત્ત્યર્થ-ગુણા-

દિની સિદ્ધિને માટે

સવિશેષતા-વિશેષણપણું

બ્રાહ્મીઅવસ્થા-બ્રહ્મભાવ

સ્વેચ્છા-પોતાની ઇચ્છા

૭૪ ઉદ્ઘાટરણ-દાખલો

ઐશ્વર-ઈશ્વર સંબંધી

આદ્યપુરુષ-પ્રથમ કરતાં

પહેલો પુરુષ.

પુરાણીપ્રવૃત્તિ-અતિપ્રાચી-

ન પ્રવૃત્તિ.

૭૫ સોપાધિક-ઉપાધિવાળો.

નિરુપાધિક-ઉપાધિ વગર-
ની વસ્તુ.

ત્રિગુણાતીત-ત્રણે ગુણોથી
પર.

બ્રહ્મત્વ-બ્રહ્મભાવ

બ્રહ્મભૂય-

૭૬ ઉપાધિકૃત-ઉપાધિથી ખતેલ

ઉપદેશ્યોપદેશકભાવ-ગુ-
રુશિષ્યભાવ.

માનવસુલભ - મનુષ્યોને
સહેજે મળે, તે.

અનૌચિત્ય - મુનાસિખ
નહિ તે.

- વાચ્ય-અર્થ
 નિષેધ કરે છે-ના પાડે છે.
 તત્સમ-તેના સરખો.
 ૭૭ ત્રિકાલાખાધિત-ત્રણે કાલ-
 માં જે રહે તે.
 માયિક-માયાથી અનેક
 પ્રકૃતશ્લોક-ચાલુ શ્લોક
 વસ્તુતઃ-અર્થ જ્ઞેતાં, ખરી
 રીતે
 ૭૮ અભિપ્રેત-મર્યાદાએલું.
 કાર્યજાત-વસ્તુએનો સમૂહ
 ૭૯ હસ્તપાદાદિ-હાથ, પગ
 વિગેરે.
 ૮૦ પ્રેરણા-કોઈને કામમાં લાગી
 જવા માટે કહેવું.
 વ્યાપારયુક્ત-ક્રિયાવાળો.
 વાસ્તવિક-અસલી, ખરેખર
 ઉપાધિયુક્ત-ઉપાધિવગરનું
 ઉપાધિયુક્ત-ઉપાધિવાળું
 વેગવાન-વેગવાળો
 ગતિમાન-ગતિવાળો
 નિરિન્દ્રિય-ઇન્દ્રિયવગરનો
 શ્રુતિતુલ્ય-વેદ જેવા
 હસ્તપાદાદિહીન-હાથ,
 પગ વગરના
 અસ્તિત્વ-હોવાપણું
 ૮૧ પ્રત્યુત-(એનાથી) ઉલટું,
 ઉલટી રીતે

- સર્વતઃ-ચારે આળુ
 અક્ષિ-આંખ
 પરિચ્છિન્ન-જેનો આદિ અંત
 હોય તે.
 વિવક્ષિત-કહેવા માટે
 મર્યાદાએલું
 જીવૈકત્વવાદ-જીવ એકજ છે,
 એમ કહેવું.
 જીવાનેકત્વવાદ-જીવ ઘણા
 છે, એમ કહેવું.
 સમન્વય-અંધ બેસાડવું.
 આત્માનેકત્વ-આત્માનું
 અનેકપણું
 ગીતોક્ત-ગીતાએ કહેલું
 ૮૨ પૃથક્-અલગ
 ૮૩ માયાજન્ય-માયાથી પેદા
 થએલ
 સકલપદાર્થ-સર્વપદાર્થ
 અભિન્ન-અલગ નહિ તે.
 પરમસામ્ય-એકદમ સર-
 ખામણી
 ૮૪ નિકૃપાધિક-સ્વરૂપમાં ફેર-
 ફાર કરાવનારી કોઈ વસ્તુના
 સંબંધ વિનાનો.
 અસકલ-કોઈ વસ્તુમાં ફેર-
 સાધ્ય ગએલો નહિ તે.
 નિર્વ્યાપાર-ક્રિયા વગરનું.

- નીરંગ-રંગ વગરનું
જપાકુસુમ-જપાનામનું ફૂલ
સાંનિધ્ય-નજીક હોવું.
નિષ્ક્રિય-ક્રિયા વગર.
પ્રવૃત્ત-લાગેલો.
૮૫ પ્રતિભટ-દુશ્મન.
ઉપચરિત-મુખ્ય અર્થત્ય-
જીને ગોણુ અર્થમાં યોગ્ય-
એલો શબ્દ.
અતએવ-માટે
૮૬ અચર-જે ચાલે નહિ તે—
જડ.
ચર-ચાલે તે.
અમેય-માપી ન શકાય તે.
અજ્ઞેય-જાણી ન શકાય તે.
અતર્ક્ય-કળી ન શકાય તે.
૮૭ અનિર્વચનીય-કહી ન
શકાય તે.
નિર્વચનીય-કહી શકાય તે.
૮૮ આહ્ય-અહણુ કરવા યોગ્ય.
ઈંદ્રિયાઆહ્ય-ઈંદ્રિયો વડે
જેનું અહણુ ન થાય તે.
૮૯ દૂરસ્થ-દૂર રહેલું.
પરિચ્છેદ-વિભાગ. માપ.
વિવેક-વિચાર.
ષટ્સંપત્તિ-૬ સંપદા.
તિતિક્ષા-ગર્ભી સદી બધું
સહન કરવું.

- શ્રદ્ધા-શાસ્ત્રવચન અને ગુરુ-
વચનમાં વિશ્વાસ.
સમાધાન-મનના વિક્ષેપનો
નાશ
મુમુક્ષુતા-મુમુક્ષુપણું.
પશુકલ્પ-ઠોર જેવા.
અપરોક્ષજ્ઞાની-પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન
મેળવનાર.
આસુર-રાક્ષસી.
હસ્તામલકવત્-પ્રત્યક્ષ.
૯૦ પાર્થક્ય-શુદ્ધાર્થ.
વિવર્ત-તાર્ત્વિક નહિ એવો
અન્યથાભાવ.
વિભક્ત-પૃથક્.
અવિભક્ત-પૃથક્ નહિ તે.
ઓપાધિક-ઉપાધિથી થયેલું.
૯૧ વિશેષ્ય-વિશેષણથી જેનો
ગુણ બતાવાયો હોય તે શબ્દ
વિશેષણ-ગુણ બતાવનાર
શબ્દ.
સામગ્ર જસ્ય-અંધમેસતું.
નિરાધાર-આધાર વગરનું.
પ્રાતિભાસિક-કલ્પિત.
અભ્યાતિરિકત-અભ્યથીભિન્ન
અધિષ્ઠાન-જેમાં કાષ્ઠ
વસ્તુ કલ્પાય તે.
પ્રવેશસ્થાન-પ્રવેશ કર-
વાની જગ્યા.

૯૨ અપ્રચલિત-વપરાશ વગ-
રતું, ચાલુ નહિ તે.

ઉપનિષત્-બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત
કરાવનાર ગ્રંથો.

કૃષ્ણપ્રતિમાધિષ્ઠિત-શ્રી
કૃષ્ણજીની મૂર્તિવાલું,

મહોચ્ચસ્થાન-મોટું
સ્થાન.

ભગવતકોટિ-ભગવાનની
શ્રેણી

૯૩ આચ્છદાન-ઢાંકવું
ઉત્પાદિકા-પેદા કરનાર

૯૪ કંમણુ-ચાલવું

૯૬ અલમતિવિસ્તરેણુ-વધારે
લખવાની જરૂર નથી.

૯૭ તૈજસ-તેજથી બનેલ કે
પેદા થએલ પદાર્થ

ઇન્દ્રિયવાન્-ઇન્દ્રિયાળું

તમસ્-અંધકાર, તમે ગુણ.

૯૮ અવિદ્યાલેશશન્ય-અવિ-
દ્યાના સંબંધ વગર
અવિદ્યાગ્રસ્ત-અવિદ્યાથી
પકડાએલો

પ્રતીતિ-જણાવું.

અવિદ્યાવિનિર્મુક્ત-

અવિદ્યામાંથી છુટી
ગએલો.

અયુક્ત-અયોગ્ય

તમેાધીન-તમેાગુણને વશ
થએલો.

તમેાધીનતા-તમેાગુણની
પરતંત્રતા.

તમઃપૃથક્ત્વ-તમેાગુણથી
જુદાઈ.

અતિશય-વધારે

૯૯ અસદિગ્ધ-સંદેહ વગરનો,
સૂક્ષ્મ-ઝીણું,

ગાહન-ગંભીર-કઠણ,

ગમ્ય-મેળવવા લાયક, જવા
લાયક.

૧૦૦ ઉપપન્ન-સિદ્ધ.

સાધર્મ્ય-સદધર્મપણું

વેદ-જાણવા યોગ્ય

દૃશ્ય-જોવા જેવું, દેખાય
એવું.

વેત્તા-જાણનાર.

દ્રષ્ટા-જોનાર.

અભિલાષ-ઇચ્છા.

બોધ્ય-જાણવા કે સમ-
જવા લાયક.

૧૦૧ જ્ઞેય-જાણવા લાયક.

સ્વયમ્-પોતે

૧૦૨ વાચ્યાર્થ-કોઈ શબ્દનો જે
પ્રખ્યાત અર્થ હોય તે.

સાદિ-જેની શરૂઆત
હોય તે.

અનન્ત-જેનો અંત એટલે
નાશ ન હોય તે.

અન્ત-જેનો નાશ થાય તે.

૧૦૩ દાર્શનિક-દર્શનશાસ્ત્રનો
વિદ્વાન.

આધુનિક-આજ કાલનું
અનાધન્તવતી-જેનો આદિ
અને અંત ન હોય તે.

આદેશાનુસાર-આજ્ઞાને
અનુસરીને.

અનાદિતા-અનાદિપણું

૧૦૪ અનાત્મપદાર્થ-આત્મા
સિવાયની વસ્તુઓ.

સ્વત્વ-અધિકાર.

મમત્વ-મમતા.

૧૦૫ પ્રચ્યુતિ-પડી જવું, અલગ
થવું-પતન

વ્યાવહારિક-વ્યવહાર
સંબંધી.

પરસ્પર-અરસપરસ.

૧૦૬ ઉપભોગ-કોઈ વસ્તુનો ભોગ
કરવો.

આરંભ-શરૂ

ભોક્તા-ભોગ કરનાર. ભોગ-
વનાર.

નિયોજક-લગાડનાર.

૧૦૭ અનુપપત્તિ-અસિદ્ધિ, વાંધો
નિર્ણય કે દક્ષીણનો અભાવ

ભોક્તૃત્વ-ભોક્તાપણું.

ઉપચાર-જે વસ્તુ જે ન
હોય, પણ સરખામણીને
લીધે તેનો વ્યવહાર.

સ્ફુરણ-સ્ફુરવું તે.

૧૦૮ ચૈતન્યસંસર્ગ-ચેતનનો
સંબંધ.

ગતિમાન-ગતિવાળો.

સંનિધાન-પાસે હોવું.

ગુણભોક્તા-મુખ્ય નહિએવો,
ભોક્તા.

સહચાર-સાથે રહેવું, સાથે
ચાલવું.

સ્વભાવતઃ-સ્વભાવથી.

ગુણસહજાત-ગુણની સાથે
જ પેદા થએલ.

વ્યુત્પત્તિ-શબ્દની મૂળ
ઉત્પત્તિ.

અષ્ટપુરી-આઠ પુરીઓ.

૧૧૦ પ્રકૃતિસંસૃષ્ટ-પ્રકૃતિથી
જોડાએલો.

વાક્યરચના-વાક્યની જોડણી

૧૧૧ અકામ-જેને કોઈ ઇચ્છા
નહિ હોય તે.

સ્વતઃ-પોતાની મેળે.

અવશિષ્ટ-બાકી રહેલું.

અશ્વ-ધોડો.

સંપર્ક-સંસર્ગ.

મુખ્યતઃ-ખાસ કરીને.

પરમ્પરયા-સાક્ષાત્ નહિ

પણ કાઠની મારફત.

રાજાધિષ્ઠિત-રાજા જેનો

માલિક હોય.

પુરુષાધિષ્ઠિત-પુરુષ જેનો

માલિક હોય.

૧૧૨ પ્રકૃતિજ-પ્રકૃતિમાંથી પેદા

થએલ.

સ્પર્શાત્મક-અડકવાનો ધર્મ-

વાળો.

તેજોભાવ-તેજનો અભાવ.

સ્પર્શ-અડકવું.

પ્રથમોત્પન્ન-પહેલા પેદા

થએલ.

૧૧૩ સ્થૂલતાપન્ન-સ્થૂળ થએલો.

ઉપલબ્ધ-મળેલો.

ભુક્ત-ખાધેલું.

પીત-પીધેલું.

૧૧૪ નિશ્ચયાત્મક-નક્કીરૂપે

ચિન્તનાત્મક-ચિંતન

યુવાવસ્થા-જુવાની.

અંતઃકરણસંસૃષ્ટ-અંતઃ-

કરણથી જોડાયેલું.

કાણત્વ-કાણપણું.

અધિરત્વ-બહેરાપણું.

ખંજત્વ-લુલાપણું.

કૃશતા-પાતળાપણું

પ્રકૃતિસ્થ-પ્રકૃતિમાં રહેનાર.

અનિવાર્ય-ન ટાળી શકાય

તેવું.

૧૧૫ નિકૃષ્ટ-નીચ, ખરાબ.

ગૌણ-મુખ્ય નહિ તે.

સમુદાય-ઢગળો, જૂથ.

ઉપદ્રવ્યા પાસે રહીને

જોનાર.

અનુમન્તા પોતાની સંમતિ

આપનાર.

૧૧૬ સમાનાર્થક-સરખો અર્થ

વાળો.

દેહસ્થ-દેહમાં રહેલો.

અન્વય-વ્યતિરેક-કાઠને

હોવાથી કાઠનું હોવું

અને ન હોવાથી ન હોવું.

આરોપિત-કલ્પિત ખોટી

વસ્તુ.

૧૧૭ તત્પદ્યાન્ય-તત્પદનો અર્થ.

ઉપાધિપંકપરિપ્લુત-

ઉપાધિરૂપ કાદવથી

બરેલો.

મૃત્યુતરણ-મૃત્યુને પાર કરી

જવું.

ઉપદિષ્ટ-ઉપદેશાએલો.

સહસ્રશઃ-હજારો વખત.

પ્રસંગોપાત્ત-પ્રસંગને

અનુસરીને.

૧૧૮ તત્સંનિહિત-તેની પાસે
રહેલું.

સ્વ-પોતે.

પૂર્વોક્ત-પહેલાં કહેલું.

૧૧૯ તદ્રૂપ-તે રૂપવાળું.

૧૨૦ અભેદાર્થક-અભેદ અર્થ-
વાળું.

સાધનશૂન્ય-સાધન વગર.

૧૨૧ પ્રકૃતનિવૃત્તિ-પ્રકૃતિમાંથી
અળગ થવું.

આત્મસંવેદન-આત્મનું

જ્ઞાન.

ભૌતિક-ભૂતોનું બનેલું.

યુક્તિપ્રયુક્તિ-યુક્તિની
પરંપરા.

દૈનન્દિન-દૈનંદેશ.

૧૨૨ શ્રેણી-હાર; લાઘવ.

પ્રતિપાદ-પ્રતિપાદન કરવા

યોગ્ય. સમજાવવા યોગ્ય.

૧૨૩ અપ્લેષ-સંબંધનો અભાવ.

ભાન-જ્ઞાન.

જાગૃત-જાગેલો.

પૌત્ર-છોકરાનો છોકરો.

અપેક્ષા-કરતાં.

૧૨૪ સર્વલોકાત્મક-સર્વલોક-
સ્વરૂપે રહેનાર.

પાશ-જાળ; બંધન.

સ્વરૂપાવસ્થાન-સ્વરૂપમાં
રહેલું.

૧૨૫ તન્મય-એકાગ્રતા.

૧૨૬ ઉપમા-સરખામણી.

મન્ત્રપ્રયુક્ત-મંત્ર વડે

યોગ્યએલો-છોડાએલો.

વિપાક-પરિણામ; ફલ.

યુક્તિપ્રયુક્ત-યુક્તિને અનુ-
સરતું.

સત્સંકલ્પ-સત્યસંકલ્પ-
વાળું.

૧૨૭ પ્રતિપાદન-કહેવું; સમજાવવું.

વિષમકાલીન-જુદા સમ-
યની.

અનુદારતા-મોટા મનનો
અભાવ.

ફલોપધાયકતા-ફલ આપ-
વાની શક્તિ.

૧૨૮ વૈદિક-વેદોને અનુસરનારા.

પુનરાવર્તન-ફરીથી થવું.

૧૨૯ નિદિધ્યાસનપરાયણ-

ઘટવસ્તુનાં ચિંતનમાં

અને અનિષ્ટ વસ્તુને

હઠાવવામાં લાગેલો.

સિદ્ધધ્યાન-જેને એકાગ્રતા

સિદ્ધ થઈ ગઈ હોય તે.

ઉત્કટ-અહુ વધારે.

નિર્વિકલ્પસમાધિ- જે

(સમાધિ)માં કોઈ વસ્તુ

જગતની નહિ ભાસે, તેમ

જ્ઞાતા, જ્ઞેય, જ્ઞાનની

ત્રિપુટી પણ નહિ ભાસે

તેવી એકાગ્રતા.

૧૩૦ મૂક-મુંગો.

વાહ્મનસાગોચર-વાણી

અને મન જેને જાણી

ન શકે તે.

અર્વાચીન-નવું, નવા

જમાનાનું.

૧૩૧ શ્રવણનિષ્ઠ-શ્રવણરૂપ

ઉપાયમાં લાગેલો.

૧૩૨ પૂર્વસિદ્ધ-પહેલાથી સિદ્ધ

થઈ ગયેલો.

અજ્ઞા-અજ્ઞાની.

સામાન્યતાઃ-સામાન્ય રીતે.

૧૩૩ ઉર્જ્યન-ઉડવું.

પરિહાર-ત્યાગ.

અગ્નિમ-આગળું.

પ્રતીયમાન-જાણાતું.

વસ્તુપ્રતિ-વસ્તુની પેદાશ.

સ્થાવર-જડ.

જડગમ-ચાલનાર.

૧૩૪ તાદાત્મ્ય સંબંધ-જુદો

હોવા છતાં જુદો ન

જણાય તેવો સંબંધ.

ઉપકરણ-સાધન-સામગ્રી.

અવિદ્યાપાર-અજ્ઞાનનું

જાળ.

અધ્યાસ-જે વસ્તુ જ્યાં

ન હોય, તે વસ્તુને ત્યાં

માની લેવી.

સંયોગસંબંધ-સંયોગ

નામવાળો સંબંધ.

સાવયવ-અંશવાળો.

નિરવયવ-જે જુદો જુદો

અંગો કે અંશવાળો

ન હોય તે.

આધ્યાસિક-અધ્યાસથી

પેદા થયેલ.

૧૩૫ વિશ્વ-જગત,

પ્રાકૃત-પ્રકૃતિમાંથી અનેકાં

વૈષમ્ય-વિષમતા-અસમાનતા

પુંશરીર-પુરુષનું શરીર

સ્ત્રીશરીર-કુતરાનું શરીર

૧૩૬ વ્યાપ્ય-જેની અંદર કોઈ

વસ્તુવ્યાપક થઈને રહે તે.

સમભાવ-સમાનભાવ

૧૩૭ અવિરત-સતત, સદા.

નિરાસ-દૂર કરવું
 કારણતા-કારણપણું
 ૧૩૮ પ્રાકટ્ય-પ્રકાશમાં આવવું.
 જન્માર્જિત-જન્મમાં પેદા
 કરેલું.
 પાપપુંજ-પાપનો ઢગલો.
 સમવસ્થિતિ-રહેવું.
 ૧૩૯ સુસંગત-અંધ બેસતું
 સદ્ગુરુપદિષ્ટ-સાચા ગુરુએ
 ઉપદેશેણ વસ્તુ.
 મહોદય-મોટી ચડતી,
 મનોનાશ-મનનો નાશ,
 ક્ષય-નાશ.
 ચિકિત્સા-રોગની દવા કરવી.
 સમવિષમ-હિંચું નીચું
 ૧૪૦ ઉપપાદ્ય-સિદ્ધ કરી બતાવવા
 લાયક વસ્તુ.
 કર્ત્રી-કરનારી
 અધ્યક્ષમાત્ર-ફેવળ સ્વામી
 સવનકર્મ-પેદા કરવું
 ૧૪૧ સાભાસઅંતઃકરણ-આ-
 ભાસ સહિત અંતઃકરણ
 ઉન્મીલન-ઉઘાડવું
 ૧૪૨ અધ્યક્ષિત-અધિષ્ઠિત
 પદ્ધતિ-ઢબ
 પ્રસ્તુત-ચાલુ.
 તત્વદર્શી-તત્ત્વવસ્તુને જા-
 ણનાર.

૧૪૩ પાર્થક્ય-જુદાઈ.
 અનેકવાર-ઘણીવાર.
 પુનઃપુનઃ-ફરી ફરી.
 ૧૪૪ પ્રતીત-જણાતું
 અભિન્નનિમિત્તોપાદાન-
 ઉપાદાન કારણ અને નિમિત્ત
 કારણનું એક હોવું.
 સ્વકીય-પોતાનું
 આસકત-કાંઈ વસ્તુમાં મન
 ચોંટાડીને રહેનાર
 ૧૪૫ અવિનાશી-જેનો નાશ ન
 હોય તે
 જન્ય-પેદા થએલી વસ્તુ.
 અજન્ય-પેદા થએલી નહિ
 એવી વસ્તુ.
 અજન્મા-જેનો જન્મ
 થાય નહિ તે.
 અવ્યય-જેનો નાશ ન હોય તે
 ૧૪૬ કુશળતા-ચતુરાઈ
 સૂક્ષ્મતા-ઝીણવટ.
 ઉપલિપ્ત-લેપાએણું
 સૂક્ષ્મતમ-વધારે ઝીણું
 સ્થૂલતમ-વધારે મોટું
 ૧૪૭ જાતિ-વર્ગ
 કીટ-જીવડાં
 તતતતશરીર-તે તે શરીર.
 દહાતિરિકત-શરીર સિવાય.

અન્ય-ગ્રીણું.

૧૪૮ પ્રત્યેક-દરેક.

પ્રકાશ્ય-જેનો પ્રકાશ કર-
વામાં આવે તે.
પ્રકાશક-જે પ્રકાશ કરે
કે આપે તે.

૧૪૮ સમદ્રીપા-સાત ટાપુવાલી.
વસુમતી-પૃથ્વી.
કૃત્તેન-સંપૂર્ણ.

૧૪૯ નિર્જીવ-જીવ વગરનું.
સ્વપ્નશરીર-સ્વપ્નનું શરીર.
સ્વપ્નકલ્પિત-સ્વપ્નમાં ક-
લ્પાએલું.
સજીવ તુલ્ય-જીવવાલાની
પેઠે.

અર્થવાદ-અધિક પ્રશંસા.

૧૫૦ ગુરુપાસના-ગુરુની આજ્ઞા
પ્રમાણે વર્તવું.
શાસ્ત્રસંપત્તિ-શાસ્ત્રરૂપ
સંપત્તિ એટલે ધન,
અથવા શાસ્ત્રની પ્રાપ્તિ.
પ્રતિકલ્પ-દરેકકલ્પમાં.
નિર્ણીત-નિર્ણય કરાએલું.
વ્યવહિત-અતરાયવાળું.
અવ્યવહિત-અંતરાયવાળું
નહિ હોય તે.
પરકીય-પારકાનું.

૧૫૧ ભગવદ્વિમુખ-ભગવાનથી
વિમુખ.

અણુપરિમાણ-ગ્રીણામાં
ગ્રીણું તત્ત્વ અણું કહેવાય
છે. તેના જેટલું જ હોય
તેને અણુ પરમાણુ કહે છે.

૧૫૨ પૂર્ણતયા-પૂરેપૂરો.
વિહંગાવલોકન-આગળ
પાછળ તપાસવું.
પ્રક્ષિપ્ત-પાછળથી ઉમેરા-
એલું.

૧૫૩ અનુપલબ્ધિ-કોઈ વસ્તુનું
ન જણાવું.
યથાવકાશ-તવરાશને અનુ-
સરીને.

સુરક્ષિત-સચવાએલું.

મહત્ત્વ-મોટાઈ.

અન્યશાસ્ત્રવિદિત-બીજા-
શાસ્ત્રોમાં પ્રસિદ્ધ.

૧૫૪ મૌલિક-મૂળ વસ્તુ: કોઈની
સહાય વગર પોતે ઉપ-
જાવેલી વસ્તુ.

ઉત્કર્ષાપકર્ષ-ચડતી-પડતી.

૧૫૫ કાકદન્તપરીક્ષા-કાગડાને
દાંત હોતા નથી છતાં
એની પરીક્ષામાં જેમ
વ્યર્થ શ્રમ હોય છે

તેમ જ્યાં વ્યર્થ શ્રમ
 હોતો હોય તેને કાક-
 દન્ત પરીક્ષા કહે છે.
 અવમાનના-અપમાન.
 ઉપયોગિની-ઉપયોગમાં
 આવનારી.
 વિશિષ્ટશક્તિ-ખાસ કે.ધ
 શક્તિ.
 પરિચાયક-ઓળખાણુ
 આપનાર.
 નગણ્ય-જેની કંઈક ગણ
 તરી જ ન હોય.
 ૧૫૬ વત્સાહરણ-વાહડાઓને
 ચોરીને લઈ જવું.
 પરાજિત-હાર પામેલો,
 હારી ગએલો.
 યોગમાયાસમાવૃત-યોગ-
 માયાથી વિંટાએલો.
 અનવધિક-જેની હદ ન
 હોય, હદ વગરની વસ્તુ.
 ૧૫૭ શિથિલ-દીલું.
 ખગોળવેત્તા-આકાશની
 વસ્તુઓને જાણનાર
 વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી-સાયન્સને
 જાણનાર.

નિકંદન-નાશ.
 ૧૫૮ દોહન-દોહવું, સાર ખેંચવું.
 ઉદ્દેષ્ય-વર્ણન.
 ચતુર્વ્યૂહ-ચારનો સમૂહ.
 ૧૫૯ પ્રતિકન્દિવાદ-એકને ખોટો
 પાડવા માટે ઉભો કરા-
 એલો વાદ.
 આતકામ-જોષ્ટી વસ્તુ
 જેને મળી ગઈ હોય તે.
 ૧૬૦ દુર્વિનીત-ખરાબ; જડથો;
 અવિનયી.
 ઉત્તરોત્તર-આગળ આગળ.
 ૧૬૨ વિષયપરાયણતાનિવૃત્તિ-
 વિષયોમાંથી ચિત્તની નિવૃત્તિ.
 પ્રથમ-પહેલી.
 દ્વિતીય-બીજી.
 તૃતીય-ત્રીજી.
 ચતુર્થી-ચોથી.
 ૧૬૩ સ્વાત્મારામતા-આત્મા-
 માં જ પ્રસન્ન રહેવાપણું.
 ૧૬૪ તાત્ત્વિક વિચાર-તત્ત્વ
 સુધી પહોંચાય તેવો
 વિચાર. યથાર્થ વિચાર.

ન મ ન હો

શ્રી

જ્યોતિ જગાડનારા;

અજ્ઞાન કાપનારા;

હિંસાઈ પ્રેમારા;

ગુરુદેવને નમન હો;

ચેતન વધારનારા;

રસને રેલાવનારા;

સદ્બોધ આપનારા.

ગુરુદેવને નમન હો.

વીરત્વ અર્પનારા;

દેપાદિ આજનારા;

સુખશાંતિ આહવાનારા;

ગુરુદેવને નમન હો.

અવન દીપાવનારા;

કરુણા અતાવનારા;

સૌને અતીવ પ્યારા

ગુરુદેવને નમન હો.

નં. શિ. ત્રિવેદી.

વેદોપનિષદ્ ભાષ્યકાર પરમહંસ પરિવ્રાજકાચાર્ય બ્રહ્મનિષ્ઠ
સ્વામીશ્રી ભગવદ્વાચાર્યજી મહારાજ

આ અધ્યાયનું શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩	૧૪	દુઃખવું	દુઃખવું
„	૧૫	વધરોળ	x
૮	૭	બાંધેલી	બાંધેલ
૧૦	૨	શરીરીભાવ	શરીરિભાવ
૧૨	૪	વિપરિણુમતિ	વિપરિણુમતે
૧૬	૭	ઘટ્ટિ	ઘટ્ટ
„	૧૦	બનાવવા	બતાવવા
„	૧૮	યાદક	યાદૂક
૨૨	૧૨	સચનાત	સૂચનાત
૨૩	૧૪	બુદ્ધ	બુદ્ધિ
„	૨૦	ઉદાદતમ્	ઉદાહૃતમ્
૨૬	૭	પ્રાણ	ધ્રાણ
„	૧૩	પાણી	પાણિ
„	૧૫	વાયુ	પાયુ
૩૩	૩	ઘટં	ઘટં
૩૮	૪	ધત્યેવ	ધત્યેવ
„	„	સંજક	સંજકઃ
૩૯	૯	શુશ્રૂષા	શુશ્રૂષા
૪૪	૨૧	નાશુભઃ	નાશુભમ્
૪૫	૧૯	આચાર્ય કરમાત	આચાર્યઃ કરમાત
૫૧	૧૭	સુદૃઘજનૈઃ	સુદૃઘજનૈઃ
૫૬	૧	માંસાદૃશ્ય	માંસાદૃશ્ય—
૬૩	૧૭	ભુકે ભુક્ષા	ભુકે ભુક્ષા
૬૬	૨	ધતર	ધતર

૭૪	૧૨	નિવર્તિન્તિ	નિવર્તન્તિ
„	૧૫	ત્યુદાદતઃ	ત્યુદાદૈતઃ
૭૬	૨૧	શ્રતિ	શ્રતિ
૭૯	૬	સર્વતઃ અક્ષિ...	સર્વતોક્ષિ...
૮૦	૮	(રહી શકાય જો નહિ)	(રહી શકાય જ નહિ)
૮૧	૧૪	જીવાનૈકત્વ	જીવાનૈકત્વ
„	૧૮	આત્માનૈકત્વ	આત્માનૈકત્વ
„	૨૩	લોકે સર્વત્ર	લોકે સર્વમ્
„	„	આવંય	આવ્યાં
૮૨	૧૫	નિભક્તિ	વિભક્તિ
„	૨૪	ધર્માના	ધર્મોના
૮૩	૪	નિગુણમ્	નિર્ગુણમ્
„	૧૨	નિર્ધૂય	વિધૂય
„	૧૩	શ્રતિમાં	શ્રુતિમાં
„	૧૪	શ્રતિએ	શ્રુતિએ
„	૨૫	વિરુદ્ધ	વિરુદ્ધ
૮૪	૨૭	પ્રવૃત્ત	પ્રવૃત્ત
૮૭	૫	અનિર્યયનીય	અનિર્વચનીય
૯૨	૧૫	યોગેશ્વર	યોગીશ્વર
૯૩	૧૪	„	„
„	૭	ચામ્યુત	ચામ્યુતઃ
„	૨૧	અચ્છાદન	આચ્છાદન
૯૬	૧	ધર્માનિ	ધર્માનિ
„	૧૯	હૃદિ	હૃદિ
૯૮	૫	બ્રહ્મઅવિદ્યાઅસ્ત	બ્રહ્મ અવિદ્યાઅસ્ત
„	૨૩	તમેાધીતાને	તમેાધીનતાને
૧૦૯	૧૬	ગુણસૂગઃ	ગુણસૂગઃ

૧૧૧	૪	સ્વતઃક્રિયા	સ્વતઃ ક્રિયા
„	૨૩	અતઃકરણુ	અંતઃકરણુ
૧૧૩	૨૫	ઉત્પન્ન	ઉત્પન્ન
૧૨૨	૧૩	અનારબ્ધકાર્યો	અનારબ્ધકાર્યો
૧૨૪	૧૧	ધ્વિષ્ઠા	ધ્વિષ્ઠા
„	૧૭	પરમાત્મૈ વ	પરમાત્મૈવ
„	૨૧	યન્નિષ્ઠં	યન્નિષ્ઠં
૧૩૧	૨૨	જિજ્ઞાસુ	જિજ્ઞાસુ
૧૩૨	૭	જિજ્ઞાસુઓ	જિજ્ઞાસુઓ
૧૪૦	૧૯	ચવાત્ર	ચૈવાત્ર
૧૪૫	૮	કૃષ્ઠ	કૃષ્ઠ
૧૪૬	૧૧	અધ્વારુની	અધ્યાસની
૧૫૫	૫	કલ્પઓ	કલ્પઓ
„	૨૩	ધત્યેવં	ધત્યેવ
૧૫૬	૧૧	કૃષ્ણો	કૃષ્ણો
૧૫૭	૧૫	વિવદ	વિવાદ
૧૫૮	૧૯	ધૃશ્વર ભાવના	ધૃશ્વરભાવના
૧૫૯	૩	પ્રતિદ્વન્દ્વવાદ	પ્રતિદ્વન્દ્વવાદ
„	૬	વિશિષ્ટદ્વૈ...	વિશિષ્ટાદ્વૈ...

શ્રીમત્પરમહંસપરિવ્રાજકાચાર્યવેદોપનિષદ્ભાષ્યકાર સ્વામી શ્રી
ભગવદાચાર્યજી મહારાજે પ્રણીત ગીતાભૂષણ-
વ્યાખ્યાસહિત

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા

નો

તેરમો અધ્યાય

શ્રી ભગવાને બારમા અધ્યાયમાં ભક્તિયોગનું નિરૂપણ કર્યું છે. અવ્યક્ત સ્વરૂપની ઉપાસના કરતાં વ્યક્ત સ્વરૂપની ઉપાસનામાં કાઠિન્ય ઓછું છે; એ પણ ત્યાં કહેવામાં આવ્યું છે. અને છેવટે વિસ્તારપૂર્વક ભગવાને પોતાના પ્રિય ભક્તોનાં સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું છે.

પણ કઠિન તત્ત્વો શીઘ્ર હૃદયકર્મ થતા નથી તેથી દયાળુ ગુરુઓ એક ને એક વિષયને ઘણી વાર ઘણી રીતે સમજાવે છે. આત્મતત્ત્વ ઇન્દ્રિયાતીત હોવાને લીધે દુર્ગમ મનાયું છે. દુર્ગમ હોવા છતાં તેના જ્ઞાન વિના જીવનાં દુઃખોનાં આત્યન્તિક નાશ નથી એ નિર્વિવાદ વસ્તુ છે, તેથી મુમુક્ષુઓને માટે આત્મ જ ગમ્ય છે.

આ વિષયમાં શ્રુતિ પણ કહે છે કે:

“આત્મા વારે દ્રષ્ટવ્યઃ શ્રોતવ્યો મન્તવ્યો
નિદિધ્યાસિતવ્યશ્ચ.”

એટલે આત્માનું જ દર્શન કરવું જોઈએ. આત્મજ્ઞાનને જ ગુરુ પાસે સાંભળવું જોઈએ. તેનું જ મનન અને તેનું જ નિદિધ્યા-

સન કરવું જોઈએ. એ બધું વિચારીને પરમકૃપાળુ ભગવાન પોતાના પ્રિય શિષ્ય અર્જુનને તે દુર્ગમ વસ્તુ—આત્મતત્ત્વનો ફરીથી ઉપદેશ કરે છે.

કોઈ વસ્તુનું જ્ઞાન મેળવવું હોય તો તેના વિરોધીનું પણ જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ. તેથી પ્રાપ્યવસ્તુના જ્ઞાનની સાથે જ પ્રાપ્ય વિરોધી વસ્તુનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં સર્વ પૂર્વાચાર્યો એકમત બન્યા છે. આત્મા ચેતન છે. આપું જગત્ જડ છે. આત્મા પ્રકાશસ્વરૂપ છે. આપું જગત્ અપ્રકાશ—સ્વરૂપ છે. આત્મા પરમાર્થ છે. આપું જગત્ અપરમાર્થ છે. આત્મા ગ્રાહ્ય અને પ્રાપ્ય છે. આપું જગત્ અગ્રાહ્ય અને ત્યાજ્ય છે. તેથી આપું જગત્ આત્મતત્ત્વનું વિરોધી છે. વિરોધી વસ્તુ પ્રતિબંધક હોય છે. તે તત્ત્વજ્ઞાનમાં બાધા પહોંચાડે છે. કોઈના સ્વરૂપજ્ઞાન વગર હાન કે ઉપાદાન—ત્યાગ કે સંગ્રહ હોઈ શકતો નથી. તેથી ભગવાન ૧૨ મા અધ્યાયના શેષ તરીકે આ અધ્યાયમાં ભક્તિની દૃઢતા માટે આત્મા અને તેની વિરોધી વસ્તુનું વિવેચન કરે છે.

નારદપંચરાત્રમાં કહ્યું છે કે:

સ્વજ્ઞાનં પ્રાપ્તજ્ઞાનં પ્રાપ્યજ્ઞાનં મુમુક્ષુભિઃ ।

જ્ઞાનત્રયમુપાદેયમેતદન્યત્ ન કિંચન ॥

એટલે મુમુક્ષુઓએ સ્વજ્ઞાન, પ્રાપ્તજ્ઞાન અને પ્રાપ્યજ્ઞાન એ ત્રણ જ્ઞાન મેળવવાં જોઈએ. સ્વજ્ઞાન એટલે ઉપાસક ચેતનનું જ્ઞાન; પ્રાપ્તજ્ઞાન એટલે સાધનજ્ઞાન. પ્રાપ્યજ્ઞાન એટલે ભગવત્-જ્ઞાન. જો કે અહીં કેવલ ત્રણ જ વસ્તુનું જ્ઞાન અપેક્ષિત બતાવ્યું છે પણ પ્રાપ્યના વિરોધીનું જ્ઞાન પણ આવશ્યક જ છે. તેથી અહીં પ્રાપ્ય તત્ત્વ—આત્મતત્ત્વનું વિરોધી ક્ષેત્રપદ્ધવાચ્ય ભૌતિક શરીરના સ્વરૂપનું બોધન કરવા પણ આ અધ્યાયનો આરંભ છે.

શાસ્ત્રકારોએ ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખો વર્ણવ્યાં છે. ૧ આધ્યાત્મિક દુઃખ. ૨ આધિભૌતિક દુઃખ. ૩ આધિદૈવિક દુઃખ. એ ત્રણેના સ્વરૂપ વિષ્ણુપુરાણમાં આ રીતે વર્ણવેલ છે:

આધ્યાત્મિકો વૈ દ્વિવિધઃ શારીરો માનસસ્તથા ।
શારીરો બહુભિર્ભૈદિભિઃ શ્રૂયતાં ચ સઃ ॥
શિરોરોગપ્રતિશ્યાય-જ્વર-શૂલ-ભગન્દરૈઃ ।
ગુદમાર્શ-ધ્યંથુ-શ્વાસ-અર્ધાદિભિરનેકધા ॥
તથાક્ષિરોગાતિસાર-કુષ્ટાંગામય-સંજકૈઃ ॥
ભિઘ્નતે દેહજસ્તાપઃ ॥

આધ્યાત્મિક દુઃખ બે પ્રકારનાં હોય છે: શારીરિક અને માનસિક. જે શરીરને સંતાપ પહોંચાડે તે શારીરિક દુઃખ કહેવાય છે. જે મનને સંતાપ પમાડે તે માનસિક દુઃખ કહેવાય છે. આ બે જાતના આધ્યાત્મિક દુઃખોમાંથી શારીરિક દુઃખની ઘણી જાતો છે. સાંભળો, માથાનું દુઃખવું, સળેખમ, તાવ, શૂળ, ભગંદર, ગોળો, હરસ, વધરોળ વગેરે. શ્વાસ, વમન, આંખનો રોગ, અતિસાર-બહુ મલત્યાગ થવો, કોઢ અને એવા બીજા આમ વગેરે રોગો શારીરિક દુઃખ કહેવાય છે.

માનસં શ્રોતુમર્હસિ ॥
કામક્રોધભયદ્વેષલોભમોહવિષાદજઃ ।
શોકાસૂયાવમાનેર્ષ્યામાત્સર્યાદિભયસ્તથા ॥
માનસોઽપિ દ્વિજશ્રેષ્ઠ તાપો ભવતિ નૈકધા ।
ઈત્યેવમાદિભિર્ભૈદૈસ્તાપો હ્યાધ્યાત્મિકઃ સ્મૃતઃ ॥

હવે માનસ દુઃખ સાંભળો. કામ, ક્રોધ, ભય, દ્વેષ, લોભ, મોહ અને વિષાદથી ઉત્પન્ન થયેલાં જે દુઃખ, તેમજ શોક, અસૂયા, અપમાન, ઈર્ષ્યા, માત્સર્ય વગેરે અનેક દુઃખો માનસ દુઃખ

કહેવાય છે. એ આધ્યાત્મિક દુઃખનું વિવેચન થયું. હવે અધિભૌતિક દુઃખનું સ્વરૂપ બતાવવામાં આવે છે.

મૃગપક્ષિમનુષ્યાદૈઃ પિશાચોરગરાક્ષસૈઃ ।

સરીસૃપાદૈરય નૃણાં જન્યતે આધિભૌતિકઃ ॥

પશુ, પક્ષી, મનુષ્ય, પિશાચ-કોઈને મારનાર અથવા માંસાહાર કરનાર, છાતી વડે ચાલનાર સર્પ આદિ, રાક્ષસ-એટલે બલાત્કારથી કોઈની વસ્તુને તેની પાસેથી લઈને તેને હેરાન કરનાર દયાહીન મનુષ્ય, વીંછી વગેરે અનેક પ્રાણીઓથી મનુષ્યને જે દુઃખ મળે છે તે આધિભૌતિક કહેવાય છે. હવે આધિદૈવિક દુઃખ બતાવે છે.

શીતોષ્ણવાતવર્ષામ્બુ-વૈદ્યુતાદિસમુદભવઃ ।

તાપો દિગ્ધવરશ્રેષ્ઠ કથ્યતે આધિદૈવિકઃ ॥

ગર્ભજન્મજરાજ્ઞાનમૃત્યુનારકજં તથા ।

દુઃખં સહસ્રશો ભેદૈર્ભિદ્યતે મુનિસત્તમ ॥

શીત, ઉષ્ણ-ગરમ, પવન, વરસાદ, જળ, વિજળી આદિથી થનારું દુઃખ, તેમજ ગર્ભ-દુઃખ, જન્મ-દુઃખ, જરા-દુઃખ = (ધડપણનું દુઃખ), અજ્ઞાન-દુઃખ, મૃત્યુ-દુઃખ, નરક-દુઃખ, આ બધાં દુઃખો આધિદૈવિક દુઃખ કહેવાય છે.

આરંભ અધ્યાય સાથે આ તેરમા અધ્યાયનો જે રીતે સંબંધ બેસે છે તે તો મેં આરંભમાં જ બતાવ્યું છે. હવે આ અધ્યાયનો આરંભ થાય છે—

આ અધ્યાયના આરંભમાં એક શ્લોક કેટલાક ગીતાગ્રન્થોમાં જડે છે અને કેટલાકમાં નથી જડતો. તે શ્લોક આ છે.

અર્જુન ઉવાચ

પ્રકૃતિં પુરુષં ચૈવ ક્ષેત્રં ક્ષેત્રજમેવ ચ ।

એતદ્ વેદિતુમિચ્છામિ જ્ઞાનં જ્ઞેયં ચ કેશવ ॥

અર્થ—“અર્જુન બોલ્યો કે હે કેશવ ! હું પ્રકૃતિ-પુરુષ એટલે ક્ષેત્ર, ક્ષેત્રજ, જ્ઞાન અને જ્ઞેય આ બધાને જાણવા ઇચ્છું છું.” વિદ્વાનોનો મત છે કે આ શ્લોક પ્રક્ષિપ્ત છે. એટલે પાછળથી કોઈ પંડિતે બનાવીને ઉમેરી દીધો છે. મૂળ ગીતાનો આ શ્લોક નથી. આ શ્લોકને પ્રક્ષિપ્ત માનવામાં બે કારણોનો નિર્દેશ કરાય છે. એક તો એ કે ગીતાની શ્લોકસંખ્યા નિયતરૂપે સાતસો છે અને આ શ્લોકથી શ્લોક સંખ્યા સાતસો એક થઈ જાય છે. બીજું કારણ એ બતાવવામાં આવે છે કે શ્રી શંકરાચાર્ય, શ્રી રામાનુજ, નીલકંઠ, શ્રીધર, જ્ઞાનદેવ, મધુસૂદન, શંકરાનંદ ઇત્યાદિ કોઈએ પોતાના ગ્રંથમાં એને સ્થાન આપ્યું નથી.

એ સંબંધમાં મારો વિચાર સ્થિર નથી. પ્રાચીન ગ્રંથોમાં જે શ્લોક ન હોય તેને માટે એમ કહેવું કે એ પ્રક્ષિપ્ત છે, તદ્દન યોગ્ય તો ન જ કહેવાય. અથવા તો જે પ્રાચીન ગ્રંથોમાં હોય અને તેને માટે એમ કહેવું કે એ પ્રક્ષિપ્ત નથી, તે પણ તદ્દન યોગ્ય ન ગણાય. મોટો પ્રશ્ન સંખ્યાનો રહે છે. યદિ સંખ્યાને માટે આગ્રહ જ હોય તો તો બીજા કોઈ શ્લોકને પ્રક્ષિપ્ત અને અશુદ્ધ બતાવીને તેને જ વધારાનો શ્લોક માની શકાય અને આ ઉપર્યુક્ત શ્લોકને ગીતાનો જ શ્લોક માની શકાય છે. પ્રક્ષિપ્ત જણાતા શ્લોકની સૂચના મ્હેં ગીતાના બીજા અધ્યાયની ગીતાભૂષણ ટીકામાં કરી છે.

વળી મહાભારતમાં ૧૧૧ શ્લોક મળે છે તે આ છે:—

પદ્મશતાનિ સવિંશાનિ શ્લોકાનાં પ્રાહ કેશવઃ ।

અર્જુનઃ સપ્તપંચાશત્ સપ્તપદિ તુ સંજયઃ ॥

ધૃતરાષ્ટ્રઃ શ્લોકમેકં ગીતાયા માનમુચ્યતે ॥

એનો અર્થ. ગીતામાં ભગવાન શ્રી કૃષ્ણના ૬૨૦ શ્લોક છે. અર્જુનના ૫૭ શ્લોક છે. સંજયના ૬૭ શ્લોક છે અને ધૃતરાષ્ટ્રનો ૧ શ્લોક છે. જો આ શ્લોકને પ્રમાણ માનીએ તો ૭૪૫ શ્લોક થાય છે. આજે ગીતાની પ્રતોમાં જે પ્રમાણે શ્લોક સંખ્યા ઉપલબ્ધ થાય છે તે આ છે: શ્રીકૃષ્ણના ૫૭૩, અર્જુનના ૮૫, સંજયના ૪૧, ધૃતરાષ્ટ્રનો ૧. આવી રીતે જ્યારે સંખ્યામાં ગરબડ જ-છે તો આ એક શ્લોકને ઉમેરી લેવામાં કશી હાનિ જણાતી નથી. પણ સાથે સાથે એ પણ જાણી લેવું જોઈએ કે આ શ્લોક ન હોય તો તેથી પણ કોઈ વિશેષ હાનિ નથી. એનાથી કેવળ થોડી પ્રશ્ન-ઉત્તરની અનુકૂળતા સચવાય છે, એટલું જ.

આ કહેવાતા પ્રક્ષિપ્ત શ્લોકમાં પ્રકૃતિ શબ્દ ક્ષેત્રને માટે આવ્યો છે અને પુરુષ શબ્દ ક્ષેત્રજ્ઞને માટે આવ્યો છે. મહાભારત-કાળમાં ભારે પ્રતિષ્ઠા ભોગવતા સાંખ્ય લોકોએ પ્રકૃતિ અને પુરુષ આ બે શબ્દોની રચના કરી રાખી હતી. તેમનો પણ સંગ્રહ આ શ્લોકમાં થયો છે અને ક્ષેત્ર તથા ક્ષેત્રજ્ઞ એ નવા શબ્દો પણ યોજાયા છે. પણ એક વસ્તુ એવી છે કે જેથી મને પણ આ શ્લોકને પ્રક્ષિપ્ત માની લેવાની પ્રેરણા થાય છે. તે એ કે: આ ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞ-જ્ઞાન ઔપનિષદ જ્ઞાન નથી. એ જ્ઞાન તો ગીતાની, પોતાની મૌલિક વસ્તુ છે. એ સ્વતંત્ર વિજ્ઞાનના પરિચય માટે શબ્દોની યોજના કરનાર શિષ્ય અર્જુન કરતાં આચાર્ય-કૃષ્ણ જ વધારે યોગ્ય ગણાય. તેથી જો આ શ્લોક માની લેવાય તો આ બંને શબ્દોની રચના કરનાર અર્જુન ગણાય અને તે અયુક્ત જ થાય. અર્જુન એટલું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન ધરાવતો પણ ન હતો કે તે સ્વતંત્ર રીતે નવા શબ્દો અને નવા વિષયો પ્રશ્નોને માટે શોધી કાઢે. તે તો એક વીર યોદ્ધો હતો અને સાથે સાથે ભક્ત-હૃદયવાળો હતો.

તેથી જે કાંઈ ભગવાન કહેતા તેમાંથી જ તે શંકા શોધી કાઢતો. તે સિવાય બીજી શાસ્ત્રીય યોગ્યતા તેમનામાં ન હતી. એ વાત આખી ગીતાથી સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. પ્રથમાધ્યાયમાં અર્જુન જે જ્ઞાનની વાત કરે છે તે સા આજે અભણ આભીર-ભરવાડ લોકો પણ કરે છે. તેમાં કાંઈ બહુ મહત્ત્વ સચવાયેલું નથી. તેથી આવા બે નવા શબ્દોની રચના ભગવાનના જ શ્રીમુખે થવા દેવામાં વિશેષ સુંદર, વધારે યોગ્ય અને અનુકૂળ જણાય છે. એ લોક સિવાય બીજું એકે કારણ નથી કે જેથી આ શ્લોકને પ્રક્ષિપ્ત માની લેવામાં આવે. છતાં હું એમ આગ્રહ ધરાવતો નથી કે આ શ્લોક અહીં હોવો જ જોઈએ. આ રહ્યો આ અધ્યાયનો પહેલો શ્લોક:—

શ્રી ભગવાન ઉવાચ

ઇદં શરીરં કૌન્તેય ક્ષેત્રમિત્યભિધીયતે,
એતદ્ધો વેત્તિ તં પ્રાહુઃ ક્ષેત્રજ ઇતિ તદ્વિદઃ ॥૧॥

પદ્મછેદ

ઇદં શરીરં કૌન્તેય ક્ષેત્રમ્ ઇતિ અભિધીયતે,
એતદ્ યઃ વેત્તિ તં પ્રાહુઃ ક્ષેત્રજ ઇતિ તદ્વિદઃ ॥૧॥

અર્થ—કૌન્તેય—હે કુન્તીપુત્ર અર્જુન! ઇદમ્—આ. શરીરમ્—શરીર. ક્ષેત્રમ્—ક્ષેત્ર. ઇતિ—એવું. અભિધીયતે—કહેવાય છે. યઃ—જે. એતદ્—આ ક્ષેત્રને. વેત્તિ—જાણે છે. તમ્—તેને. તદ્વિદઃ—તત્ત્વવેત્તા લોક અથવા તે ક્ષેત્રજ્ઞને જાણનારા વિદ્વાનો. ક્ષેત્રજઃ—ક્ષેત્રજ. ઇતિ—એવું. પ્રાહુઃ—કહી ગયા છે. ॥ ૧ ॥

સ્પષ્ટાર્થ—હે અર્જુન! ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞને જાણનાર વિદ્વાનો આ શરીરને ક્ષેત્ર કહે છે અને તે ક્ષેત્રને જાણનારને ક્ષેત્રજ કહે છે.

સાવાર્થ—ક્ષેત્ર એટલે ખેતર. ખેતરમાં ખીજ વચાય છે તે હોગે છે. વાવનાર અથવા ખીજ પણ તેનો ઉપભોગ કરે છે. આ શરીર પણ ખેતર જેવું જ છે. એ શરીરથી જ કર્મ કરાય છે. કર્મ તે જ ખીજ. કર્મરૂપ ખીજનો શરીર સાથે સંબંધ હોવાથી, શરીરને ક્ષેત્ર-ખેતર કહેવામાં આવ્યું છે. આ શરીર-ક્ષેત્રમાં જ સુખ-દુઃખરૂપ ફળના અંકુરો ઊગે છે. તેમાં જ સુખ-દુઃખ પાકે છે. સુખ-દુઃખનું પાકવું એટલે ઈશ્વરે બાંધેલી સમય-મર્યાદા સુધી ક્રમિક વિકાસ વા હાસ-દારા ટકવું. એવી દષ્ટિ રાખી શરીરને ક્ષેત્ર કહેવામાં આવ્યું છે.

તે જડ છે. સુખ-દુઃખનું સ્થાન છે. તે જ બંધન છે. શરીર હોવાથી જ મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર એ ચાર નામવાળાં અંતઃકરણ સાથે ચેતનનો સંબંધ થાય છે. એ સંબંધથી ચેતન-જીવ નિકૃષ્ટ વિચારો સેવીસેવીને પોતાનું સ્વરૂપ ગુમાવે છે. સંકલ્પ વિકલ્પ કરે છે. કોઈક અનર્થ કાર્ય કરવાનો પણ નિશ્ચય કરે છે. સાંસારિક વસ્તુઓનું ચિંતન કરે છે. અહંકારે ભરાય છે. અને પરિણામે તે પતન પામે છે. એના બંધનો વધે છે. સ્વરૂપ વધારેમાં વધારે ઢંકાય છે. વધારેમાં વધારે દુઃખ ભોગવે છે. તેથી એ શરીર-એ ક્ષેત્ર આત્મસ્વરૂપનામાં અંતરાયરૂપ હોવાથી પ્રાપ્યવિરોધી છે અને તેથી જ ત્યાગ્ય છે. પણ એનું મૂળતત્ત્વ જાણવા વગર એનો ત્યાગ હોઈ શકે નહિ. તેથી આ સ્વરૂપ-વિરોધી પદાર્થ શરીરને-ક્ષેત્રને જે જાણે છે તે ક્ષેત્રજ્ઞ કહેવાય છે. એમાં શું જાણવું, કેવી રીતે જાણવું, એટલે કયા સ્વરૂપે જાણવું, એ બધું ભગવાન આગળ કહેવાના છે. ॥ ૧ ॥

આ ક્ષેત્રને જાણનાર કોઈ બીજું ચેતન છે અથવા સ્વયં પરમેશ્વર જ એ ક્ષેત્રને જાણનાર હોવાથી ક્ષેત્રજ્ઞ કહેવાય છે? આ શંકાને મનમાં રાખીને ભગવાન કહે છે—

ક્ષેત્રજ્ઞં ચાપિ માં વિદ્ધિ સર્વક્ષેત્રેષુ ભારત ।
ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોઃ જ્ઞાનં યત્તજ્ઞાનં મતં મમ ॥૨॥

પદ્યછેદ

ક્ષેત્રજ્ઞં ચ અપિ માં વિદ્ધિ સર્વક્ષેત્રેષુ ભારત ।
ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોઃ જ્ઞાનં યત્ તત્ જ્ઞાનં મતં મમ ॥૨॥

અર્થ—ચ-અને. ભારત-ભરતકુલમાં ઉત્પન્ન થએલા હે અર્જુન. સર્વક્ષેત્રેષુ-અથા ય શરીરરૂપ ક્ષેત્રોમાં (વ્યાપક થઇને રહેલા) મામ્-મને. ક્ષેત્રજ્ઞમ્-ક્ષેત્રજ્ઞ. અપિ-પણ. વિદ્ધિ-જાણ. ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોઃ-ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞનું. યત્-જે. જ્ઞાનમ્-જ્ઞાન. તત્-તે. જ્ઞાનમ્-જ્ઞાન, મમ-મને. મતમ્-છટ છે. ॥૨॥

સ્પષ્ટાર્થ—હે ભારત-અર્જુન! સર્વ ક્ષેત્રોમાં વ્યાપક થઇને રહેલા મને ક્ષેત્રજ્ઞ પણ તું જાણ. આવી રીતે ક્ષેત્ર-શરીર અને ક્ષેત્રજ્ઞ-હું-આ બેનું જે જ્ઞાન તે જ મને અભિમત છે-છટ છે. ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—ભગવાન્ કહે છે કે અર્જુન! હું સર્વ ક્ષેત્રોમાં અંતર્યામીરૂપે રહું છું. તેથી હું બધાનો અંતર્યામી તો છું જ. પણ તું મને ક્ષેત્રજ્ઞ પણ સમજ. મારાથી ભિન્ન કોઈ ક્ષેત્રજ્ઞ છે એમ તારે માનવું નહિ.

કેટલાક ભેદવાદિયો ક્ષેત્રજ્ઞમપિતો અર્થ કરે છે કે:—“તું મને ક્ષેત્ર પણ જાણ અને ક્ષેત્રજ્ઞ પણ જાણ.” એ અર્થ સારો નથી જણાતો. ક્ષેત્ર એટલે શરીર. ક્ષેત્રજ્ઞ એટલે પરમેશ્વર. ક્ષેત્ર જડ. અને ક્ષેત્રજ્ઞ ચેતન. જડ અને ચેતનની એકતા ભેદવાદમાં સંભવે નહિ. જો અપૃથક્સિદ્ધિ સંબંધથી આ બન્નેને એક માનવામાં આવે, અર્થાત્ ક્ષેત્ર એટલે પ્રાણિયોનું શરીર તે ભગવાન્નું શરીર છે અને ભગવાન્ તે બધા શરીરોનો ધારણ કરનાર શરીરી છે,

તેથી શરીર અને શરીરીતું ઐક્ય હોઈ શકે છે, તો પણ સારું ન કહેવાય. શરીર-શરીરીભાવથી ઐક્ય ઐકાંતિક ઐક્ય છે ? અથવા અનૈકાંતિક ? ઐકાંતિક ઐક્ય એટલે તદ્દન અભેદ. અનૈકાંતિક ઐક્ય એટલે કાલ્પનિક અભેદ. જો ઐકાંતિક અભેદ હોય તો ભેદભાવનો સ્વીકાર જ બેઠ્ઠો છે. તેમજ અભિન્ન વસ્તુને માટે “ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોઃ” આમ દ્વિવચનનો પ્રયોગ સર્વથા અસંગત જ કહેવાય. તેમજ મને જ ક્ષેત્ર સમજ અને ક્ષેત્રજ્ઞ પણ મને જ સમજ, આવી રીતે યોતાને બે વસ્તુ તરીકે તે ઓળખાવી શકે નહિ. માટે આત્મિક અભેદ તો ન જ કહેવાય. જો કાલ્પનિક અભેદ માનો તો ઐકાંતિક ભેદ તો રહેવાનો જ. અને જો ઐકાંતિક ભેદ જ હોય તો અપૃથક્-સિદ્ધિ સંબંધને લીધે ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞમાં અભેદ માનવો તદ્દન નિરર્થક છે. માટે “તું મને ક્ષેત્ર પણ જાણુ અને ક્ષેત્રજ્ઞ પણ જાણુ.” એ અર્થ સારો ન કહેવાય.

કદાચ કહો કે કેટલીક અભેદવાદિની શ્રુતિઓની અનુકૂળતાથી જડ એવા ક્ષેત્રને પણ, ઔપાધિક અભેદથી જ ક્ષેત્રજ્ઞથી અભિન્ન માનીએ છીએ અને વસ્તુતઃ તો તે બન્નેમાં ભેદ જ છે. તો તમારી અથવા તમારી અનુકૂળતાથી અથવા તમારી દષ્ટિએ અનુકૂળ શ્રુતિઓની અનુકૂળતાથી જો તમે ઔપાધિક અભેદ સ્વીકારી લેતા હો તો ઔપાધિક ભેદ સ્વીકારનારા અદ્વૈતવાદિઓને આંખ ન દેખાડી શકાય.

માટે આ શ્લોકમાં ભગવાનનું એ જ તાત્પર્ય છે કે આ આખું જગત ક્ષેત્ર જેવું છે. તેને હું જાણું છું, સર્વજ્ઞ સર્વરહસ્યજ્ઞ ભગવાન સિવાય તત્ત્વતઃ કોઈ પણ કોઈ વસ્તુને જાણી શકે નહિ. પરમેશ્વર જ જાણે છે કે આ જગત અનિત્ય અને બંધનકારક છે. એ પરમેશ્વર જ જ્યારે અર્જુનને પણ એ ક્ષેત્રનું જ્ઞાન આપશે ત્યારે અર્જુન તેને જાણીને, તેનો ત્યાગ કરવો છે, તેમ નિશ્ચય કરીને

તેના લાગના પ્રયાસમાં લાગી જશે. અને અંતે છેવટે કલ્યાણપ્રાપ્ત કરશે. જેમ અર્જુન તેમ બીજા જીવો પણ એ જ વાક્યથી ક્ષેત્ર-સ્વરૂપને ઓળખીને પોતાનું કલ્યાણ સાધશે.

ભગવાને કહ્યું કે “ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞનું જે જ્ઞાન તે જ મને ઇષ્ટ છે.” તેનું પણ એ જ તાત્પર્ય છે. અહીં ક્ષેત્રજ્ઞ શબ્દથી બદ્ધ-અજ્ઞાન-કલંકિત જીવોનું ગ્રહણ નથી કરવાનું. કેમકે જડ-જગત્સ્વરૂપ ક્ષેત્ર અને બદ્ધ જીવોને ઉદ્દેશીને ભગવાનનું એમ કહેવું કે “આ જીવનું જે જ્ઞાન તે મને અભિમત છે” સર્વથા અયુક્ત થઈ પડશે. જે કદાચ એમ કહેા કે હેયત્વેન ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞનું જ્ઞાન ઉચિત જ છે, અયુક્ત શા માટે? તો સાંભળો—

તમારા મતે ક્ષેત્રજ્ઞ શબ્દના જે અર્થ છે—એક તો જીવ અને બીજો પરમાત્મા. એક જ ક્ષેત્રજ્ઞ શબ્દ એક જ સમયે જે અર્થો આપી શકે નહિ. કદાચ તમને સંતોષ પમાડવા એ માની પણ ક્ષેત્રજ્ઞ કે એક શબ્દ યુગપત્ત જે અર્થો આપી શકે છે, તો ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞાનમનો અર્થ એવો હોવો જોઈએ—“ક્ષેત્ર, જીવ અને પરમાત્માનું જ્ઞાન મને અભિમત છે.” અને જે એમ કરે તો ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોઃ આ દિવચનને બદલે બહુવચન થવું જોઈએ. અને જે આ દિવચનની રક્ષા માટે ક્ષેત્ર અને જીવ એ બે જ અર્થ લ્યો તો શંકા આ થાય છે કે શા માટે ભગવાનને ક્ષેત્ર અને જીવનું જ્ઞાન અભિમત છે અને પોતાનું જ્ઞાન અભિમત નથી? એના ઉત્તરમાં જે તમે એમ કહેા કે અહીં ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોઃનો અર્થ શરીર અને પરમાત્મા છે. ત્યારે તો આગતો મહીયઃ પન્થાઃ—મારો જ માર્ગ છેવટે પકડ્યો.

વાસ્તવિક રીતે એ જ અર્થ સારો છે કે “ક્ષેત્ર ત્યાજ્ય છે” એવું જે જ્ઞાન અને તેનો જાણનાર જે હું છું—તેણું—મારું “એ ક્ષેત્રજ્ઞ ગ્રાહ્ય છે” એવું જે જ્ઞાન તે મને અભિમત છે.

ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે કે ક્ષેત્રને જાણનાર પરમેશ્વર જ ક્ષેત્રજ છે. અહીં એવી શંકા થઈ શકે છે કે ક્ષેત્રને જાણવાથી—એટલે ક્ષેત્રને એમ જાણવાથી કે તે માયિક છે, જાયતે, અસ્તિ, વર્ધતે, વિપરિણમતિ, અપક્ષીયતે, વિનશ્યતિ એ પદ્ વિકારવાળું છે, તેથી જ વિનાશી છે, અનાત્મ વસ્તુ છે—એમ જાણવાથી તેનો, ક્ષેત્રજ ત્યાગ કરશે. “ક્ષેત્રજાં ચાપિ માં વિદ્ધિ” આ કહેવાથી ભગવાને પોતાને જ ક્ષેત્રજ કહ્યા. અને ભગવાન તો પ્રથમથી જ ત્યક્તજગત્ છે. કોઈ પણ કાળે તેઓ ક્ષેત્રના પાશમાં બંધાયા નથી. ત્યારે ક્ષેત્રજ થવાથી તેમને શો લાભ? આ શંકાનું સમાધાન એ કે: ભગવાન અહીં એમ માનતા લાગે છે કે તે ક્ષેત્રનો જાણનાર માયાસંબંધવિરહિત સચ્ચિદાનંદ પરબ્રહ્મ નહિ પણ જીવદશાપન્ન ચેતન છે. પણ તે જીવ તે બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી, સર્વથા અભિન્ન જ છે. ભિન્નતાની પ્રતીતિ ઔપાધિક અને અજ્ઞાનજન્ય છે. વસ્તુતઃ તો તે ક્ષેત્રજ જીવ અને બ્રહ્મ અભિન્ન જ છે. એ જ બતાવવા માટે ભગવાને એમ કહ્યું કે ક્ષેત્રજ મને જ જાણ.

વાર. ક્ષેત્રજ મને જ જાણ, એમ કહેવાથી અને ઉપરના હમણાંના વિવેચનથી એ તો સિદ્ધ થયું કે ક્ષેત્રજ મુખ્યત્વે કરીને જીવદશાપન્ન ચેતન છે, માયાવિરહિત બ્રહ્મ નથી. પરમાર્થમાં જ જીવ-બ્રહ્મની એકતા મનાય છે. ત્યારે અહીં ક્ષેત્ર અને જીવદશાપન્ન ક્ષેત્રજના જ્ઞાનને ભગવાને પોતાનું અભિમત જ્ઞાન કેમ કહ્યું? ઉત્તર? જીવદશાપન્ન ક્ષેત્રજ ભલે બ્રહ્મથી ભિન્ન જણાતો હોય પણ વાસ્તવમાં તો તે બ્રહ્માભિન્ન જ વસ્તુ છે. તેથી જ્યારે કોઈને ક્ષેત્રજ જીવનું જ્ઞાન થશે ત્યારે તે એવું જ થશે કે જીવભાવાપન્ન ચેતન સંસારી નથી, શરીર નથી. શરીર-સંબંધી ન હોવાથી શરીરી જાણ નથી, અખંડ, અદ્વય, સચ્ચિદાનંદરૂપ છે. અને તે તો ભગવાનનું જ જ્ઞાન છે. તેથી ભગવાને તેમ કહ્યું.

ગીતાના ઉપદેશો એવા વિલક્ષણ હંગથી થએલા છે કે તેમાં સદાચાર, સંયમ, મર્યાદા અને ભક્તિ, પ્રપત્તિ, આસ્તિક્ય આદિ સિવાય બીજી એવી એકે વસ્તુ નથી જેમાં વૈદિકોને કોઈ પણ રીતે વિરુદ્ધ વાગ્-વ્યાપાર કરવો પડે. એવી સાદી ભાષામાં સરળ ઉપદેશ અને નિરસંદેહ ઉપદેશ અન્યત્ર મળવો કઠણ છે. તથાપિ પોતપોતાનો એકેક વાડો બનાવીને તેની અંદર ભરાઈને રહેનાર સંપ્રદાયાચાર્યોએ આ ગીતામાં પણ ભારે તોફાન મચાવી દીધું છે. દરેક સંપ્રદાયાચાર્યનો એ જ આગ્રહ જેવામાં આવે છે કે અમુક શ્લોકમાંથી, અમુક વચનમાંથી, અમુક પ્રસંગમાંથી મારા જ વાડાની ભીંત પાકી અને સુરક્ષિત બનો. જીવૈકત્વવાદ, જીવાનેકત્વવાદ, જીવાણુત્ત્વવાદ, જીવવિભુત્વવાદ, જીવ-બ્રહ્માભેદવાદ અને જીવ-બ્રહ્મભેદવાદની લડાઈ પદે પદે ગીતાના ભાષ્યોમાં જેવામાં આવે છે. મહેં બીજા અધ્યાયની ગીતા-ભૂષણ ટીકામાં કહ્યું છે કે ગીતામાં કોઈ પણ વાદને જન્મ આપવા ગીતા રચાએલી નથી. ગીતાકાળમાં અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણ સામે જે કઠણાઈ આવી ઉભી રહેલી હતી તેને જ દૂર કરવાને ગીતા એક સુંદર પ્રયાસરૂપે છે. તેવી કઠણાઈઓ દરેક વિવેકી માણસના જીવનમાં ઘણી વાર આવીને ઉભી થાય છે અને એ જ ગીતારૂપ ઉપાય વડે તેનું નિરાકરણ કરી શકાય છે. એ સિવાય ગીતામાં આધુનિક વાદોને જરાય અવકાશ નથી. છતાં સંસ્કારો દુરતિક્રમઃ ને અનુસરીને માણસ જન્મજાત સંસ્કારોનાં અથવા પ્રબલસંસર્ગજન્ય પ્રબલ સંસ્કારોનાં સ્વપ્ન સેવ્યા વગર રહે નહિ. ભાગ્યે જ-કોઈકે જ, દૈવીસમ્પદવાળો મહાપુરુષ એ વાદોને મૂકીને તત્ત્વચિંતા તરફ પ્રયાણ કરે છે.

વિવિધવાદોના પ્રચારક ભાષ્યોમાંથી એક ભાષ્ય અદ્વૈતવાદનું ખંડન કરતાં લખે છે કે:—

“જે એમ કહે છે કે “ક્ષેત્રજ્ઞં ચાપિ માં વિદ્મિ” આ સ્થળે ક્ષેત્રજ્ઞમ્ અને મામ્ બન્ને સમાનાધિકરણ છે. તેથી ઇશ્વર જ

અજ્ઞાનથી ક્ષેત્રજ્ઞની પેઠે જણાય છે. તેને નિવૃત્ત કરવા માટે આ એકત્વોપદેશ છે. જેમ આમ પુરુષના ઉપદેશથી રજ્જુમાં થયેલો સર્પભ્રમ નિવૃત્ત થાય છે. તેમજ ભગવદુપદેશથી આત્મામાં થયેલો ક્ષેત્રજ્ઞ-ભ્રમ પણ નિવૃત્ત થશે.” તેને એમ પૂછવું જોઈએ કે આ ઉપદેશ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું આત્મસાક્ષાત્કાર વડે અજ્ઞાન નિવૃત્ત થયું છે કે નથી થયું? જો તેમનું અજ્ઞાન નિવૃત્ત થયેલું છે તો તેમને અધ્યાસની સંભાવના ન હોઈ શકે. અને તેથી તેઓ, આ અર્જુન છે, આ યુધિષ્ઠિર છે, આ દુર્યોધન છે આવી રીતે ભેદદર્શન ન સેવી શકે. તેમજ ભેદજ્ઞાનપૂર્વક તેઓ તેમને ઉપદેશ પણ ન કરી શકે. ભગવાન કૃષ્ણને ગધામાં બ્રહ્મ જ બુદ્ધિ હોવી જોઈએ. અને જ્યારે ગધા સ્વ-રૂપે જ ભાસતા હોય તો ભગવાન કોઈને ઉપદેશ ન કરી શકે. કેમકે સ્વને સ્વ ઉપદેશ કરી શકતો નથી. અને જો કહો કે કૃષ્ણને આત્મસાક્ષાત્કાર થયો ન હોવાથી તેમનું અજ્ઞાન નિવૃત્ત થયું ન હતું તેથી જ તેઓ ભેદદર્શન કરી શકતા હતા અને તેથી જ તેઓ ઉપદેશ પણ કરતા હતા, તો અજ્ઞાનીનો ઉપદેશ સ્વીકારવા યોગ્ય ન હોઈ શકે.”

એ તર્ક ખરેખર હાસ્યરૂપ છે અને પોતાની મેળે પોતાના પગે કુહારાઘાત કરવા જેવો જ (આ તર્ક) છે. ભગવાન રામને અવતાર કાલમાં પણ પરબ્રહ્મ કહેવામાં આવ્યા છે. રામતાપિની ઉપનિષદમાં તેમને સાક્ષાત્ સચ્ચિદાનન્દ પરબ્રહ્મ કહેવામાં આવ્યા છે. પરબ્રહ્મ જ અથવા તો તેનો અવતાર માનીને જ આજ સુધી મંદિરોમાં તેમની પૂજા ચાલે છે. અને વાલ્મીકિ રામાયણનો પાઠ પણ ધર્મ મનાય છે તે એ જ દૃષ્ટિએ. ભગવાન રામને માટે પણ એ જ પ્રશ્ન કરી શકાય છે કે તેઓનું અજ્ઞાન નિવૃત્ત થયેલું હતું કે નહિ? જો અજ્ઞાન નિવૃત્ત થયેલું હતું તો સીતાજીના વિરહમાં શા માટે શોક કરતા હતા? લક્ષ્મણના મૂર્છાકાળમાં શા માટે તેઓ અસહ્ય વેદના અનુભવતા હતા?

અને જે કહો કે ભગવાન રામનું અજ્ઞાન નિવૃત્ત થયું ન હતું તેથી તેઓ આ માનવ-વ્યાપાર કરતા હતા, તો તમારા શબ્દને અનુસરી તેમને માટે પણ કહી શકાય છે કે જે તેઓ અજ્ઞાની હતા તો તેમનામાં પૂજ્યપ્રુદ્ધિ ન થવી જોઈએ. તેમજ એ પણ પૂછી શકાય છે. શ્રીરામ અવતારકાળમાં પરબ્રહ્મ હતા કે નહિ? ભગવાન હતા કે નહિ? જે તેઓ તેવા હતા તો તેમનામાં સર્વજ્ઞત્વ હતું કે નહિ? જે તે હતા તો શ્રીસીતાની શોધ માટે અનંત વાનરો અને રીંછોને મોકલવાની શી જરૂર હતી? જે સર્વજ્ઞ ન હતા તો સામાન્ય મનુષ્ય જેવા હોવાથી ઉપાસ્ય દેવ ન હોઈ શકે તેમજ તે ભગવાન પણ ન હોઈ શકે. ભગવાન રામને પરબ્રહ્મ માનનારાઓ આ શંકાનું જે સમાધાન કરી શકે છે તે જ રીતે ભગવાન કૃષ્ણને માટે પણ સમાધાન થઈ શકે છે.

આવી આવી શંકાઓએ જ આજે અવતારવાદને દુર્ગંધ બનાવી દીધો છે. શંકા કરનારાઓ શંકા કર્યા જ કરે છે કે જે ભગવાન સર્વશક્તિમાન અને સર્વસામર્થ્યસંપન્ન હોય તો અવતાર વગર જ પોતાનું ધારેલું બધું કરી શકે છે. અવતારની શી જરૂર? જેવી રીતે અવતારની જરૂર છે અને અવતાર જેવી રીતે માનવ-લીલા કરી શકે છે, તેવી જ રીતે ભગવાન કૃષ્ણ પણ અર્જુનને ઉપદેશ કરી શકે છે.

સર્વક્ષેત્રેષુ આ સંસ્કૃત ભાષામાં સાતમી વિભક્તિ કહેવાય છે. સાતમી વિભક્તિનો અર્થ “માં” હોય છે. કેટલાક લોકો અહીં અર્થ કરે છે કે—“સર્વ ક્ષેત્રોમાં તું મને ક્ષેત્રજ્ઞ સમજ.” આ અર્થમાં કંઈ રહસ્ય જણાતું નથી. તેથી મહે “સર્વ ક્ષેત્રેષુ (અવસ્થિતમ્)—સર્વ ક્ષેત્રોમાં રહેલા મને તું ક્ષેત્રજ્ઞ પણ જાણ અને સર્વ ક્ષેત્રોમાં રહેનાર (વ્યાપક) પણ જાણ” એમ અર્થ કર્યો છે.

ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞના સ્વરૂપજ્ઞાનને ભગવાને પોતાનું અભિમત જ્ઞાન કહ્યું છે. તેનું તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાન જે રીતે ક્ષેત્રનું સ્વરૂપ બતાવવાના છે તે રીતે તેનું સ્વરૂપ જાણ્યા પછી તે સર્વથા ત્યાજ્ય જ થઈ જવાનું. તેમજ ભગવાને કહ્યા પ્રમાણે ક્ષેત્રજ્ઞ-પરમેશ્વરનું સ્વરૂપ જાણીને પરમેશ્વર પ્રત્યે ગ્રાહ્ય બુદ્ધિ જ રાખવાની થશે, માટે એ ત્યાગ અને મહાબુનું જે જ્ઞાન છે તે ભગવાનને ઈષ્ટ છે. ॥ ૨ ॥

ભગવાને એમ તો કહ્યું કે ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞનું જ્ઞાન મને અભિમત છે. પણ તે જ્ઞાન કેવું છે, તે સંબંધમાં હજી સુધી ભગવાને કહ્યું નથી. તેથી હવે તેનું સ્વરૂપ બતાવવાને માટે ભગવાન બોલે છે:—

તત્ક્ષેત્રં યચ્ચ યાદકુ ચ યદ્વિકારિ યતશ્ચ યત્ ।

સ ચ યો યત્પ્રભાવશ્ચ તત્સમાસેન મે શૃણુ ॥૩॥

પદ્મછેદ

તત્ ક્ષેત્રં યત્ ચ યાદકુ ચ યદ્વિકારિ યતઃ ચ યત્ ।

સ ચ યઃ યત્પ્રભાવઃ ચ તત્ સમાસેન મે શૃણુ ॥૩॥

અર્થ—તત્-તે, ક્ષેત્રમ્-ક્ષેત્ર, યત્-જે કંઈ છે, ચ-અને, યાદકુ-જેવું છે, ચ-અને, યદ્વિકારિ-તેના જે જે વિકારો એટલે અવયવો છે, ચ-અને, યતઃ-જે હેતુથી-જે કાર્યને માટે, યત્-(તે) જે કંઈ છે.

ચ-અને, સઃ-ક્ષેત્રજ્ઞ, યઃ-જે કંઈ છે, ચ-અને, યત્પ્રભાવઃ-જે પ્રભાવવાળો છે, તત્-તે બધાને, સમાસેન-સંક્ષેપથી, મે-મારી પાસેથી શૃણુ-સાંભળ ॥ ૩ ॥

સ્પષ્ટાર્થ—હે અર્જુન! તે ક્ષેત્ર જે કંઈ છે, જેવું છે, જે વિકારોવાળું છે, અને જે કંઈ કાર્યને માટે જે કંઈ તે પેદા થયું

છે, તે બધું મારી પાસેથી તું સાંભળ. તેમજ, સઃ—તે ક્ષેત્રજ્ઞ,
યઃ—જે કંઈ છે, ચ—અને, ચત્પ્રભાવઃ—જે પ્રભાવવાળો અથવા જે
સ્વભાવવાળો છે, તે બધું સંક્ષેપમાં મારી પાસેથી સાંભળ. ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—આ શ્લોકમાં ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞના સ્વરૂપ તથા તેના
ધર્માદિ વર્ણવવાની પ્રતિજ્ઞા કરવામાં આવી છે. ક્ષેત્રના સંબંધમાં
ભગવાન ચાર વસ્તુઓનું ઉપપાદન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે. તે એવી
રીતે:— ૧—તે ક્ષેત્ર શું છે? એટલે તેનું સ્વરૂપ શું? ૨—તે ક્ષેત્ર જેવું
છે. ૩—તેના કયા કયા વિહારો છે? ૪—જે પ્રયોજન માટે તે
પ્રકટાવેલું છે. એ ચાર વાતો તું મારી પાસેથી સાંભળ.

તેમજ ક્ષેત્રજ્ઞ જે કંઈ છે અને તેના જે પ્રભાવ અથવા
સ્વભાવ છે તે પણ તું મારી પાસેથી સંક્ષેપમાં સાંભળ.

“ચત્પ્રભાવશ્ચ” નો એ પણ અર્થ થાય છે:—“જે તેની
શક્તિયો છે.” એટલે ક્ષેત્રજ્ઞ શું છે અને તેની કઈ શક્તિયો છે તેને
પણ તું સાંભળ. ॥ ૧૬ ॥

ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞનું જ્ઞાન મને અભિમત છે એમ શ્રી ભગવાને કહ્યું
છે. એ જ્ઞાન ભગવાનને જ અભિમત છે એવું નહિ પણ પૂર્વના
ઋષિયોને, શ્રુતિયોને અને બીજા પૂર્વકાલીન શાસ્ત્રોને પણ તે અભિ-
મત છે, એ બતાવવા માટે ભગવાન બોલે છે:—

ઋષિભિર્બહુધા ગીતં છન્દોભિર્વિવિધૈઃ પૃથક્ ।

પ્રભસૂત્રપદૈશ્ચૈવ હેતુમદ્ભિર્વિનિશ્ચિતૈઃ ॥ ૪ ॥

પદ્મછેદ

ઋષિભિઃ બહુધા ગીતં છન્દોભિઃ વિવિધૈઃ પૃથક્ ।

પ્રભસૂત્રપદૈઃ ચ એવ હેતુમદ્ભિઃ વિનિશ્ચિતૈઃ ॥૪॥

અર્થ—ઋષિભિઃ—ઋષિયોએ. વિવિધૈઃ—વિવિધ પ્રકારના. છન્દોભિઃ—ઋગ્વેદાદિના મંત્રોવડે. ચ—અને. વિનિશ્ચયતૈઃ—નક્કી કરાયેલા. હેતુમદ્ભિઃ—અનેક યુક્તિયોથી પૂર્ણ. બ્રહ્મસૂત્રપદૈઃ—બ્રહ્મપ્રતિપાદક ઉપનિષદાદિ ગ્રન્થોવડે. એવ—પણ. પૃથક્—અલગ અલગ. બહુધા—ધણી પ્રકારે. ગીતમ્—તે ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞનું જ્ઞાન ગવાયું છે—કહેવાયું છે. ॥૪॥

સ્પષ્ટાર્થ—ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞનું જ્ઞાન એટલું આવશ્યક અને મહત્ત્વનું છે કે ઘણાય ઋષિયોએ પણ આ જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો છે, વેદોએ પણ તેનો ઉપદેશ કર્યો છે, બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરનારા પદોવડે વાક્યોવડે પણ તે ઉપદેશાયેલો છે. અને તે પદો જેમ તેમ ગોઠવીને બોલે છે તેમ નથી. પણ તે બધા પદો તર્ક—યુક્તિવાળા છે અને ખૂબ વિચારીને જ બોલાયેલા છે. ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ—આ શ્લોકમાં એક વિવાદ પડ્યો છે. ઋષિભિઃ, છન્દોભિઃ, બ્રહ્મસૂત્રપદૈઃ આ ત્રણે પદ તૃતીયા વિભક્તિના છે. અને તૃતીયા વિભક્તિ કર્તામાં પણ થાય છે, તેમજ કરણમાં પણ થાય છે. કૃત્કરણયોસ્તૃતીયા આ પાણિનિનું સૂત્ર છે. અહીં આ ત્રણે પદની જે રીતે વ્યવસ્થા થઈ શકે છે. ૧ ઋષિભિઃ માં કર્તામાં તૃતીયા છે. છન્દોભિઃ અને બ્રહ્મસૂત્રપદૈઃ માં કરણમાં તૃતીયા છે. એનો અર્થ થશે કે: “ઋષિયોએ વેદમન્ત્રો વડે અને બ્રહ્મપ્રતિપાદક બીજા વાક્યો વડે ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞનું જ્ઞાન કહ્યું છે.” આમ અર્થ કરતાં, વેદ પૌરુષેય થઈ જાય છે. અજ્ઞાત કાલથી આપણી એવી માન્યતા છે કે વેદ અપૌરુષેય છે. અપૌરુષેય એટલે કોઈ પુરુષે રચેલા નહિ તે. તે વેદજ્ઞાન અનાદિ જ્ઞાન છે. કલ્પારંભમાં એ જ જ્ઞાન ફરી ફરીથી બ્રહ્માજીને અથવા અગ્નિ, વાયુ, આદિત્ય, અંગિરા એવા ચાર નામવાળા ઋષિયોને ભગવાન વડે ઉપદેશાય છે. આ અર્થ કરતાં આ સિદ્ધાંતનો ભંગ થાય

છે. એટલે એ અર્થથી એ ભાવ પણ નિકળી શકે છે કે ઋષિઓએ વેદોને બનાવીને તેમના વડે ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞ-જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો છે. અને આ ભાવ પ્રમાણે અવશ્ય જ વેદ પૌરુષેય મિદ્ધ થાય છે. મહાભારત અને પુરાણોમાં લખાયેલું પણ છે કે અમુક ઋષિએ અમુક શ્રુતિઓની રચના કરી. આ કારણે વેદને પૌરુષેય માનનારનો મત દૃઢ બને છે.

બીજી રીતે વ્યવસ્થા એમ થાય છે કે ત્રણે પદોમાં કર્તામાં જ તૃતીયા છે. એટલે એ અર્થ થાય છે કે : ઋષિઓએ, વેદોએ અને બ્રહ્મપ્રતિપાદક બ્રહ્મ ગ્રન્થોએ આ ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞના જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો છે. એ અર્થમાં વેદો અપૌરુષેય જ રહે છે. પૌરુષેય થતા નથી.

અને પહેલો અર્થ સ્વીકારીએ એટલે ઋષિભિઃ માં કર્તામાં તૃતીયા અને છન્દોભિઃ તેમજ બ્રહ્મસૂત્રપદૈઃ માં કરણમાં તૃતીયા કરીએ તોપણ વેદની અપૌરુષેયતા અખંડ રહી શકે છે. કેમકે એવો કોઈ નિયમ નથી કે કોઈ ઉપદેશકર્તા પોતે બનાવેલા ગ્રન્થોવડે જ ઉપદેશ કરે. બ્રહ્મને બનાવેલા ગ્રન્થવડે બ્રહ્મનો ઉપદેશ કરે છે. એ તો આજે પણ દૃષ્ટ અને પ્રસિદ્ધ છે. તેથી એમ કહી શકાય છે કે અનાદિ, અપૌરુષેય વેદોવડે ઋષિઓએ આ તત્ત્વનો ઉપદેશ કર્યો છે.

પણ બહુધા ગીતમ્ આ બે પદોથી એક આપત્તિ આવીને ઊભી થાય છે. તત્ત્વોપદેશ તો એવી રીતે થવો જોઈએ કે જેથી જિજ્ઞાસુને શાંતિ મળે. અનેક રૂપે તત્ત્વને દેશીએ તો જિજ્ઞાસુને અનાસ્થા પેદા થાય. શા માટે વેદોએ ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞ-જ્ઞાનને વિવિધ પ્રકારે ગાયું? અથવા શા માટે ઋષિઓએ વેદાદિ વડે એ જ્ઞાનને વિવિધ પ્રકારે ગાયું? એક જ પ્રકારે કેમ ન ગાયું? એમાં જ “પૃથક્” એ પદને ઉમેરીએ છીએ ત્યારે એ ગોટાળો વધારે સળંગડ થાય છે. કેમકે “પૃથક્” શબ્દ ઉમેરતાં એ અર્થ થાય છે કે “અલગ અલગ અનેક પ્રકારે આ જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરાયો છે.

એતું સમાધાન. એક વસ્તુને સમજાવવા માટે એકથી વધારે અવિરોધી પૃથક્ પૃથક્ યુક્તિયો વાપરવામાં કોઈ રીતે વિરોધ આવતો નથી. વિરોધ તો ત્યારે થાય જ્યારે એક જ વસ્તુને રૂપ જુદું જુદું આપી દેવાય. પણ રૂપ તે ને તે જ રાખીને વિવિધ શબ્દો વડે, વિવિધ યુક્તિયો વડે, વિવિધ પ્રમાણો વડે, તેનો ઉપદેશ કરી શકાય છે. ઉદાહરણ તરીકે જેમ અદૈતવેદાંતમાં કોઈ પ્રતિબિંબવાદ માને છે, કોઈ બિંબવાદ માને છે, કોઈ આભાસવાદ માને છે, કોઈ અવચ્છેદ માને છે. આ બધા વાદો માનવાથી જિજ્ઞાસુને અનાસ્થા થવી જ જોઈએ, કેમકે કોઈને પ્રત્યક્ષ થતું નથી કે અભેદ-વાદમાં કયો વાદ સાચો છે. બધા અટકળથી કામ ચલાવે છે અથવા તો શ્રુતિ-ચોનો અર્થ જેને જે પ્રકારે સમજાય છે તે પ્રકારે તે વર્ણવે છે. આ બધા વાદમાં ચૈતન્યનું આખું સ્વરૂપ જ ફરી જાય છે. આ વાદોમાંથી કોઈ એકને માનવાથી સૃષ્ટિકર્તા હિંચર બને છે. અને કોઈ બીજાને માનવાથી સૃષ્ટિકર્તા જીવ બને છે. અને એમ થતાં સૃષ્ટિકર્તાનું આખું સ્વરૂપ બદલાઈ જાય છે. પણ એ જ ઉદાહરણને આપણે બીજી રીતે ગોઠવીએ તો જિજ્ઞાસુને સંતોષ પણ આપી શકાય છે. જેમકે એક જ બ્રહ્મને સમજાવવો છે. જીવ-બ્રહ્મનો અભેદ જ અખંડ રાખવો છે. તે તો અખંડ રહે છે જ. ઉપર બતાવેલા ગમે તે વાદોમાંથી તે કોઈ એક વાદ સ્વીકારી લે. તેનાથી બ્રહ્મની અખંડતા તો બચવાઈ રહે છે. તેમજ અહીં પણ ઉપદેશ્ય વસ્તુના સ્વરૂપમાં ફેરફાર ન થતો હોય તો વિવિધ રૂપે ઉપદેશ અનુચિત ન જ કહેવાય.

કિંચ ત્રણે પદોનાં કર્તામાં તૃતીયા માનવાથી ત્રણે સ્વતંત્ર ઉપદેશ બને છે. અને કેવળ ઋષિભિઃ માં જ કર્તામાં તૃતીયા માનવાથી ઋષિયો વેદ-પરતંત્ર બની જાય છે. ત્યારે ઋષિયોનો હિપદેશ વેદપ્રતિપાદિત ઉપદેશ હોવાને લીધે પ્રામાણિક બને છે. એનાથી એ મણુ સિદ્ધ થઈ જાય છે કે એવા તો ઘણા ઋષિયો

છે કે જે વેદથી સ્વતંત્ર થઇને પણ બોલે છે. ધાર્મિક દષ્ટિએ એવા કૌપિયોના વચન ઉપર બહુ ભાર ન મૂકી શકાય.

ગમે તેમ માનો, કહેવાનો આશય એ છે કે જે તત્ત્વનો બહુ વાર ઉપદેશ કરાયો છે તેનો જ ઉપદેશ ભગવાન કૃષ્ણ પોતાના શિષ્ય અર્જુનને કરવા ઇચ્છે છે. આ શ્લોકથી તો ફક્ત એટલું જ ભગવાન જણાવવા ઇચ્છે છે કે જે વસ્તુનો હું તને ઉપદેશ કરવા ઇચ્છું છું તે એટલા મહત્ત્વની છે કે તેને માટે કૌપિયોએ, વેદોએ, શાસ્ત્રોએ પણ પ્રયાસ કર્યો છે.

વેદોથી પહેલાં કાઈ પણ એવો ગ્રન્થ, એવું સાહિત્ય ન હતાં કે જેમાં વિવિધ છન્દોનો ઉપયોગ થયો હોય. તેથી જ્યારે આ છન્દોમય વેદો પ્રાકટ્યમાં આવ્યા ત્યારે તેમનું નામ પણ છન્દસ્ થઈ ગયું. અને તેથી પાણિનિના કાળ સુધી એ શબ્દનો અપ્રચલિત પ્રયોગ થયો છે.

કેટલાકનું એમ કહેવું છે કે સંહિતાઓ પછી જ્યારે બ્રાહ્મણ ગ્રન્થો રચાયા ત્યારે એ ગ્રન્થ ગદ્યમય બન્યા અને સંહિતાઓ પદ્યમય છે. તેથી પણ સંહિતાઓને માટે છન્દસ્ શબ્દનો પ્રયોગ થયો.

અને પાણિનિ, સંહિતા તેમજ બ્રાહ્મણ બન્નેને માટે છન્દસ્ શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે તેનું કારણ એ કે બ્રાહ્મણ ગ્રન્થો સંહિતાર્થના પ્રતિપાદક હતા. તેથી જે નામ સંહિતાઓને આપવામાં આવ્યું તે જ નામ બ્રાહ્મણ ગ્રન્થોને પણ અપાઈ ગયું. તેથી પાણિનિના સમયમાં સંહિતા અને બ્રાહ્મણ બન્નેને માટે છન્દસ્ શબ્દનો પ્રયોગ થવા લાગ્યો હતો.

“બ્રહ્મસૂત્રપદ્ધૈઃ” ને જોઈને કેટલાક વ્યાખ્યાકારોને વ્યાસકૃત શારીરકમીમાંસાનું સ્મરણ થઈ આવ્યું છે. તે બ્રમ જ છે.

બ્રહ્મસૂત્રનો અર્થ વ્યાસજીનું આજે પ્રખ્યાત વેદાંતદર્શન નથી. તે સમયે એટલે ગીતાના સમયે વ્યાસસૂત્રના બનાવનારા પણ ન હતા અને તે સૂત્રો પણ ન હતાં. બાહરાયણ વ્યાસ બહુ પાછળથી થયા છે અને ગીતા પછી તેમણે વેદાંતદર્શનની રચના કરી છે. તે સમયે જ્યારે એ સૂત્રો હતાં જ નહિ તો તેમનો ઉદ્દેશ્ય ગીતામાં કેમ હોઈ શકે? આ વિષયનો વિસ્તૃત વિચાર ગીતાના બીજા અધ્યાયની ગીતાભૂષણ વ્યાખ્યામાં મેં કર્યો છે. ત્યાં જુઓ.

એક બીજી વાત. જો બ્રહ્મસૂત્રપદ્ધતી વર્તમાન વ્યાસસૂત્ર જ અપેક્ષિત હોય તો વ્યાસસૂત્રમાં કોત્ર કોત્રનું વર્ણન જ નથી, તેથી તો ભારે અવ્યવસ્થા થવા પામે છે.

અને એમ માનવામાં ભારે ભૂત છે કે નાનાં નાનાં પદોને જ સૂત્ર કહે છે. સૂચનાત્ સૂત્રમ્. જેના વડે કોઈ અર્થની સૂચના કરવામાં આવે તે સૂત્ર કહેવાય છે. પછી ગમે તો તે નાનાંનાનાં પદો હોય કે મોટાંમોટાં પદો હોય. પાણિનિના સૂત્રોમાં કેટલાક સૂત્રો એવાં છે કે જો તેમને સળંગ લખવામાં આવે તો એક ગજ લાંબી જમીન કે કાગળ જરૂર તે રોકે. છતાં તેમનું નામ પણ સૂત્ર છે. શ્રીત સૂત્રો અને ગૃહ સૂત્રોની પણ એ જ દશા છે. બૌદ્ધકલીન ગ્રંથોના નામો સૂત્ર ઉપર જ છે. પણ તેમાં મોટાં મોટાં વાક્યોનો પૂર્ણતઃ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. તેથી સૂત્ર એટલે નાનાં નાનાં પદો, એવો અર્થ બ્રાંત જ છે. ગીતાના શ્લોકોને પણ સૂત્ર કહી શકાય છે. કેમકે એ પણ અદ્વપાક્ષર જ કહેવાય. નાનાં નાનાં પદ જ કહેવાય. કેમકે અનુષ્ટુપના ૩૨ અક્ષરોનો એટલો મોટો વિસ્તૃત અર્થ થાય છે કે ૧૦-૧૦ પાનાં ભરાય છે. ત્યારે એ અર્થની દૃષ્ટિએ એટલે અર્થ બતાવતાં સહસ્રો પદ ગોઠવાય છે તેના કરતાં તો ગીતાના અક્ષરો ઓછા છે જ અને તેને લીધે તે પણ સૂત્ર કહેવાય. પણ અદ્વપાક્ષરને જ સૂત્ર માનનારાઓ માટે.

હું એમ કહું છું. નહિ તો અદ્વાય ન હોય તો પણ ગીતાને
સૂત્ર કહેવામાં કોઈ જાતનો વિરોધ નથી. ॥ ૪ ॥

હવે ભગવાન પ્રથમ ક્ષેત્ર-સ્વરૂપ વર્ણન કરે છે:—

મહાભૂતાન્યહદ્કારો બુદ્ધિરવ્યક્તમેવ ચ ।
ઇન્દ્રિયાણિ દશૈકં ચ પંચ ચેન્દ્રિયગોચરાઃ ॥૫॥
ઇચ્છા દ્વેષઃ સુખં દુઃખં સંઘાતચેતના ધૃતિઃ ।
એતત્ક્ષેત્રં સમાસેન સવિકારમુદાહૃતમ્ ॥ ૬ ॥

પદચ્છેદ

મહાભૂતાનિ અહદ્કારઃ બુદ્ધિઃ અવ્યક્તમ એવ ચ ।
ઇન્દ્રિયાણિ દશ એકં ચ પંચ ચ ઇન્દ્રિયગોચરાઃ ॥૫॥
ઇચ્છા દ્વેષઃ સુખં દુઃખં સંઘાતઃ ચેતના ધૃતિઃ ।
એતત્ ક્ષેત્રં સમાસેન સવિકારમ ઉદાહૃતમ્ ॥ ૬ ॥

અર્થ— મહાભૂતાનિ—પંચમહાભૂત, અહદ્કારઃ—ભૂતાદિ,
બુદ્ધિઃ—મહાન, અવ્યક્તમ—પ્રકૃતિ, દશ—દશ, ઇન્દ્રિયાણિ—ઇન્દ્રિયો,
ચ—અને, એકમ (ઇન્દ્રિયમ)—એક ઇન્દ્રિય મન, ચ—અને, પંચ—પાંચ,
ઇન્દ્રિયગોચરાઃ—ઇન્દ્રિય વડે ગ્રહણ કરી શકાય એવા સ્થૂળ પાંચ
ભૂતો, અથવા પાંચ વિષયો, ઇચ્છા—ઇચ્છા, દ્વેષઃ—દ્વેષ, સુખમ્—સુખ,
દુઃખમ્—દુઃખ, સંઘાતઃ—સમૂહ, ચેતના—ચેતનાશક્તિ, ધૃતિઃ—ધારણ
કર્તૃ, એતત્—આ, સવિકારમ્—વિકારો સહિત, ક્ષેત્રમ્—ક્ષેત્ર,
સમાસેન—સંક્ષેપથી, ઉદાહૃતમ્—મેં કહ્યું છે. ॥ ૫-૬ ॥

સ્પષ્ટાર્થ—પંચમહાભૂત, ભૂતાદિ, મહાન, પ્રકૃતિ, પાંચ કર્મેન્દ્રિય અને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય એટલે દશ ઇન્દ્રિય, એક મન, ઇન્દ્રિયોના

પાંચ વિષયો અથવા સ્થૂળભૂત, ઇચ્છા, દેવ, સુખ, દુઃખ, સમૃદ્ધ, ચેતનાશક્તિ, ધારણ કરવું, આ બધું ક્ષેત્ર કહેવાય છે. મેં સંક્ષેપ-માં તે કહ્યું છે. ॥ ૫ । ૬ ॥

ભાવાર્થ—સૃષ્ટિના નિર્માણ સમયે ભગવદ્દિગ્ધાથી પૃથિવી, જલ, વાયુ, તેજ આકાશ એ જે અપંચીકૃત અવસ્થામાં રહે છે, તેને પંચીકૃત કરવામાં આવે છે. એટલે તેનું પંચીકરણ થાય છે. પંચીકરણની રીતિ આ છે કે:—એકેક ભૂતના બળને સરખા ભાગ કરો. એક ભાગને અલગ રાખો. બીજો જે ભાગ છે તેના સરખા ચાર ભાગ કરો. અને ચારે ભાગોને, જેના એ ચાર ભાગો છે, તે સિવાયના બીજા ભૂતોમાં એક એક ભાગ મેળવી દો. આવી રીતે દરેક ભૂત પાંચ ભૂતવાળો થઈ જશે. એનું જ નામ પંચીકરણ. પંચીકરણ થવાથી તે ભૂતો પંચીકૃત કહેવાય છે. જ્યાં સુધી તેમનું પંચીકરણ થયું નથી ત્યાં સુધી તે અપંચીકૃત કહેવાય છે. પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ એ પાંચ મહાભૂત કહેવાય છે. એની ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે બે અવસ્થા થાય છે: ૧-પંચીકૃત, ૨-અપંચીકૃત. અપંચીકૃત અવસ્થાવાળા ભૂતોને જ અહીં મહાભૂત કહેવામાં આવ્યાં છે. એ પાંચ મહાભૂતોની સૂક્ષ્માવસ્થા કહેવાય છે.

મહાન્ એક તત્ત્વ છે જે સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસની સામ્યાવસ્થારૂપ પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. એ મહત્તત્ત્વમાંથી જે તત્ત્વ અવ્યવહિતરૂપે પેદા થાય છે તે જ અહંકાર કહેવાય છે. એ અહંકારથી જ પાંચ તન્માત્રાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી અહંકારને પાંચ ભૂતોનું કારણ પણ કહેવામાં આવે છે. કેમકે પાંચતન્માત્રાઓથી જ ભૂતનો આરંભ થાય છે.

ઉપર જેને મહાન્-મહત્તત્ત્વ કહેવામાં આવ્યું છે, તે જ આ પાંચમા શ્લોકમાં છુદ્ધિ શબ્દથી વિવક્ષિત છે.

અને જેમાંથી એ મહત્તર-બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે તે જ પ્રકૃતિને અહીં અવ્યક્ત શબ્દથી કહી છે.

અથવા સત્ત્વ, રજસ, તમસ રૂપ જ મૂલ પ્રકૃતિ છે તેને જ અહીં અવ્યક્ત શબ્દથી કહેવામાં આવી છે. આ અવ્યક્ત સર્વનું કારણ છે. એ પોતે કાર્યનું કાર્ય નથી.

પાંચમા શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં કહેવાયેલા મહાભૂત, અહંકાર, બુદ્ધિ, અવ્યક્ત, એ ચાર ક્ષેત્રના આરંભ કરનાર હોવાથી ક્ષેત્રારંભક દ્રવ્ય કહેવાય છે.

પૃથિવી, જલ, તેજ, વાયુ, આકાશ, અહંકાર, બુદ્ધિ, અવ્યક્ત એ આઠને સાંખ્યની ભાષામાં પ્રકૃતિ કહે છે.

ગીતાના ૭ મા અધ્યાયના ચોથા શ્લોકમાં એને જ અપરા પ્રકૃતિ એવું નામ ભગવાને આપ્યું છે. તે શ્લોકમાં અને આ શ્લોકમાં અંતર એટલું જ છે કે ત્યાં ભૂમિ આદિ પાંચ તત્ત્વો સિવાય મન, બુદ્ધિ, અહંકાર, એ ત્રણને અપરા પ્રકૃતિમાં ગણાવ્યા છે અને અહીં અહંકાર, બુદ્ધિ અને અવ્યક્ત, એમ ગણાવ્યાં છે. એટલે તે શ્લોકમાં મન છે. અને અહીં અવ્યક્ત છે. એ બધા સ્થૂળ વિચારો કહેવાય.

શ્રોત્ર, ત્વક્, ચક્ષુ, જિહ્વા, ઘ્રાણ એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય કહેવાય છે. એ પાંચે આકાશાદિનાં સાત્ત્વિક ભાગમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે.

જેમકે:

આકાશથી—શ્રોત્ર

વાયુથી—ત્વક્

તેજથી—ચક્ષુ

જળથી—રસન

પૃથિવીથી—ઘ્રાણ

એ પાંચે ઇન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતા પાંચ દેવતા હોય છે. તેમનાં નામો ક્રમથી આ પ્રમાણે—

શ્રોત્ર—નો—દેવતા—દિશ્
 વાક્—,, —,, —વાયુ
 ચક્ષુ—,, —,, —સૂર્ય
 રસન—,, —,, —વરુણ
 ગ્રાણી—,, —,, —અશ્વિનીકુમાર

વાક્, ગ્રાણી, પાદ, પાચુ (મલ ત્યાગ કરવાની ઇન્દ્રિય), ઉપરથ (મૂત્ર ત્યાગ કરવાની ઇન્દ્રિય), એ પાંચ કર્મેન્દ્રિય કહેવાય છે. આકાશાદિનાં રાજસ ભાગમાંથી એ પાંચે ઉત્પન્ન થાય છે. જેમકે—

આકાશથી—વાક્
 વાયુથી—ગ્રાણી
 તેજથી—પાદ
 જલથી—વાયુ
 પૃથ્વીથી—ઉપરથ

આ પાંચે કર્મેન્દ્રિયોના પણ પાંચ અધિષ્ઠાતા દેવતા હોય છે. તેમનાં નામો ક્રમથી આ પ્રમાણે છે—

વાક્—નો—દેવતા—અશ્વિ
 ગ્રાણી—,, —,, —ઇન્દ્ર
 પાદ—,, —,, —ઉપેન્દ્ર
 પાચુ—,, —,, —યમ
 ઉપરથ—,, —,, —પ્રજાપતિ

કેટલાક વિદ્વાનો એમ પણ માને છે વાક્ ઇન્દ્રિય તેજમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને પાદ ઇન્દ્રિય આકાશમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. તેજેમથી વાક્ આ શ્રુતિનું પ્રમાણ પણ તેઓ આપે છે.

આ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય અને પાંચ કર્મેન્દ્રિય મળીને ૧૦ ઇન્દ્રિયો થાય. મનને ૧૧ મી ઇન્દ્રિય તરીકે સ્વીકાર કરવામાં આવેલ છે. કેટલાક લોકો કહે છે કે મન ઇન્દ્રિય નથી. તેમને ઇન્દ્રિયોનો એક અસાધારણ વિષય હોય છે. જેમને ચક્રુનો રૂપ અસાધારણ વિષય છે. દ્વાજનો ગંધ એ અસાધારણ વિષય છે. મનનો કોઈ પણ અસાધારણ વિષય નથી તેથી તે ઇન્દ્રિય નથી.

તેમજ મનને ઇન્દ્રિય ન હોવામાં આ ગીતાનું વચન પણ પ્રમાણમાં અપાય છે. “ઇન્દ્રિયેભ્યઃ પરં મનઃ” (ગીતા ૩-૪૨) જે મન પણ ઇન્દ્રિય જ હોત તો ભગવાન મનને ઇન્દ્રિયથી પર ન કહેત. તેથી પણ મન ઇન્દ્રિય નથી.

તેમજ “ઇન્દ્રિયેભ્યઃ પરાં લ્લથાં અર્થેભ્યશ્ચ પરં મનઃ” આ શ્રુતિવચન વડે પણ એમ જ જણાય છે કે ઇન્દ્રિયોથી પર અર્થ, અને અર્થોથી પર મન હોવાથી મન ઇન્દ્રિય નથી.

પણ વિવેક દૃષ્ટિએ જોતાં એમ જ લાગે છે કે મન પણ ઇન્દ્રિય જ છે. એમ જે કહેવાય છે કે મનનો કોઈ અસાધારણ વિષય નથી એ સત્ય નથી. ઇચ્છા દ્વેષ આદિ એ મનના અસાધારણ વિષયો છે. તેથી જ તો શ્રુતિમાં એમ કહ્યું છે કે ઇચ્છા કામઃ સંકલ્પઃ સર્વં મન એવ. તેથી મન પણ ઇન્દ્રિય જ છે.

ગીતા અને શ્રુતિમાં જે ઇન્દ્રિયોથી મનને પર લખ્યું છે તેનું તાત્પર્ય તો એ છે કે જ્ઞાનેન્દ્રિયો કેવળ બાહ્ય પદાર્થોનું જ ગ્રહણ કરે છે. અને મન ઇન્દ્રિય આંતર પદાર્થનું ગ્રહણ સ્વતંત્ર રીતે કરે છે અને જ્ઞાનેન્દ્રિયોને પણ બાહ્ય પદાર્થ ગ્રહણ કરવામાં સહકાર આપે છે. એને લીધે તે પર કહેવાય છે.

અહીં એક બીજી શંકા. “ઇન્દ્રિયેભ્યઃ પરં મનઃ” એમ કહેવાથી ઇન્દ્રિયોમાં મનની ગણતરી નથી હોતી. પ્રત્યુત એમ જણાય.

છે કે મન ઇન્દ્રિયોથી પૃથક્ એક સ્વતંત્ર વસ્તુ છે. એનું સમાધાન. ઇન્દ્રિયોથી મન પૃથક્ વસ્તુ નથી પણ ઇન્દ્રિય જ છે. કહેવાય છે કે: “પાણ્ડવેભ્યઃ પરોઽર્જુનઃ” એમ કહેવાથી જેમ એ સિદ્ધ નથી થઈ શકતું કે અર્જુન પાણ્ડવ નથી તેમજ તે ગીતાવચનથી એ સિદ્ધ થતું નથી કે મન ઇન્દ્રિય નથી.

ઉપર જે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો બતાવવામાં આવી છે, તેમના પૃથક્ પૃથક્ પાંચ પાંચ વિષયો હોય છે. જે ઇન્દ્રિય વડે જેનું જ્ઞાન મેળવાય છે અને ક્રિયા થાય છે તે તેનો વિષય કહેવાય છે. જેમકે:

શ્રોત્રનો—વિષય—શબ્દ

ત્વચનો— „ —સ્પર્શ

ચક્ષુનો— „ —રૂપ

રસનનો— „ —રસ

ધ્રાણનો— „ —ગંધ

વાકનો	વિષય	વચન
પાણિનો	„	આદાન
પાદનો	„	ગમન
શિશ્નનો	„	આનંદ
ગુદનો	„	મલત્યાગ
અ રીતે	૫ મહાભૂત	
	૧ અહંકાર	
	૧ બુદ્ધિ	
	૧ અવ્યક્ત-પ્રકૃતિ	
	૫ જ્ઞાનેન્દ્રિય	
	૫ કર્મેન્દ્રિય	
	૧ મન	
	૫ સ્થૂલભૂતો અથવા વિષયો	

આ ૨૪ તત્ત્વોની ગણનાં નથી સાંખ્યોના મત પ્રમાણે કે નથી વેદાન્તીઓના મત પ્રમાણે. એ એક નવો જ માર્ગ છે. છતાં સાંખ્યની સાથે એનો વધારે મેળ ખાય છે. આપણે એને થોડા વિસ્તારથી વિચાર કરીશું. મહાભારતમાં સાંખ્યનું વિસ્તૃત વર્ણન થયું છે. તેમાં જુદાજુદા પ્રસંગે જુદીજુદી રીતે તત્ત્વોની ગણના કરવામાં આવી છે. ભીષ્મસ્તવમાં—

યં ત્રિધાત્માનમાત્મસ્થં જૂતં પોદશભિર્ગુણિઃ ।

પ્રાહુઃ સસદશં સાંખ્યાસ્તસ્મૈ સાંખ્યાત્મને નમઃ ॥

આ એક શ્લોક છે, એ શ્લોક પ્રમાણે કુલ ૧૭ જ તત્ત્વ પ્રમાણિત થાય છે. શાંતિપર્વમાં અસિત અને દેવળના સંવાદમાં કેવળ આઠ જ તત્ત્વ જણાઈ આવે છે. વર્તમાન કાળમાં ઉપલબ્ધ કપિલનાં સાંખ્યદર્શનમાં આ સૂત્ર છે:—

સત્ત્વરજસ્તમસાં સામ્યાવસ્થા પ્રકૃતિઃ પ્રકૃતેર્મહાન
મહતોઽહંકારોઽહંકારાત્પંચતન્માત્રાણ્યુભયમિન્દ્રિયં
તન્માત્રેભ્યઃ સ્યૂલભૂતાનિ પુરુષ ઇતિ પંચવિંશતિર્ગણાઃ ॥

૧ । ૬૧ ॥

અર્થ—સત્ત્વગુણ, રજોગુણ, તમોગુણની સામ્યાવસ્થાનું નામ પ્રકૃતિ છે. સામ્યાવસ્થા એટલે અકાર્યાવસ્થા. તે પ્રકૃતિથી મહાન-મહતત્ત્વ ઉત્પન્ન થાય છે. મહાનથી અહંકાર ઉત્પન્ન થાય છે. અહંકારના બે કાર્યો છે એટલે તેનામાંથી બે તત્ત્વો ઉત્પન્ન થાય છે: તન્માત્ર અને ૧૧ ઇન્દ્રિય—એટલે ૫ કર્મેન્દ્રિય, ૫ જ્ઞાનેન્દ્રિય અને એક અંતરિન્દ્રિય મન આમ મળીને કુલ ૧૬ થાય છે. તન્માત્રથી સ્યૂળ જૂતો ઉત્પન્ન થાય છે. એ બધા મળીને ૨૪ થાય

છે. અને એક પુરુષ એટલે કુલ ૨૫ તત્ત્વ. ગીતામાં કોત્ર અને કોત્ર-
ની ગણના પૃથક્ પૃથક્ કરવી છે તેથી કેવળ તે ૨૪ તત્ત્વો જ
ગણાવ્યાં છે જેનો કોત્રમાં સમાવેશ થઈ શકે છે.

સાંખ્યના આ ૨૫ તત્ત્વોમાંથી પ્રકૃતિ, મહાન, અહંકાર
અને પાંચ સદ્ભૂત એ આઠ મૂળતત્ત્વ મનાય છે અને પાંચ
કર્મેન્દ્રિય, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય અને એક અન્તરિન્દ્રિય મન
એમ ૧૧ ઇન્દ્રિયો, પાંચ સ્પૃહ મહાભૂત આ ૧૬ વિકાર
કહેવાય છે.

તે કે સાંખ્યોની ભાષામાં બોલવા જઈએ તો—

મૂલપ્રકૃતિરવિકૃતિર્મહદાદ્યાઃ પ્રકૃતિવિકૃતયઃ સપ્ત ।

ષોડશકસ્તુ વિકારો ન પ્રકૃતિર્ન વિકૃતિઃ પુરુષઃ ॥

આ સાંખ્યતત્ત્વકૌમુદીની કારિકા પ્રમાણે એક પ્રકૃતિ સિવાય
બાકી સાત પ્રકૃતિવિકૃતિ કહેવાય છે. એટલે મહદાદિ પ્રકૃતિ પણ
છે અને વિકૃતિ પણ છે. જેમકે મહાન-મહત્તત્ત્વ અહંકારની
પ્રકૃતિ છે અને મૂળ પ્રકૃતિની વિકૃતિ છે. વિકૃતિ એટલે વિકાર.
અહંકાર તન્માત્ર અને ઇન્દ્રિયોની પ્રકૃતિ છે અને મહત્તત્ત્વની વિકૃતિ
છે. એવં પંચ તન્માત્ર આકાશાદિ ભૂતોની પ્રકૃતિ છે અને
અહંકારની વિકૃતિ છે. (સાંખ્યની ભાષામાં) આવી રીતે બોલાય.
છતાં એ આઠને મૂળ તત્ત્વ રૂપે ઓળખવામાં કંઈ હાનિ નથી.

મહાભારતના શાન્તિપર્વમાં પણ આ વિષય પ્રતિપાદિત થયો
છે. જેમકે

અવ્યક્તમાહુઃ પ્રકૃતિં પરાં પ્રકૃતિવાહિનઃ ।

તત્ત્માન્મહત્સમુત્પન્નં દ્વિતીયં રાજસત્તમ ॥

અહંકારસ્તુ મહતસ્તૃતીયમિતિ નઃ શ્રુતમ્ ।

પંચભૂતાન્યહંકારાદાહુઃ સાંખ્યાત્મદર્શિનઃ ॥

એતાઃ પ્રકૃતયશ્ચાષ્ટૌ વિકારાશ્ચાપિ ષોડશ ।

પંચ ચૈવ વિશેષા વૈ તથા પંચેન્દ્રિયાણિ ચ ॥

અહીં પણ પ્રકૃતિ, મહત્ત્વ, અહંકાર, પંચભૂત એ આઠ તત્ત્વોને પ્રકૃતિ નામથી ગણાવ્યાં છે. અહીં અવ્યક્તને જ પણ પ્રકૃતિ કહેવામાં આવ્યું છે. આ શ્લોકોમાં સાંખ્યોની આઠ પ્રકૃતિ અને ૧૬ વિકૃતિનો સ્પષ્ટ સંકેત છે.

ત્રિપાદવિભૂતિ મહાનારાયણોપનિષદના દ્વિતીયાધ્યાયમાં કહેલું છે કે :

તથાવિધસ્યાદૈતપરમાનન્દલક્ષણસ્યાદિનારાયણસ્યોન્મેષનિમેષાબ્યાં મૂલવિદ્યોદયસ્થિતિલયા જાયન્તે । કદાચિદાત્મારામસ્યાખિલપરિપૂર્ણ-
સ્યાદિનારાયણસ્ય સ્વેચ્છાનુસારેણોન્મેષો જાયતે । તસ્મા-
ત્પરબ્રહ્મેણોઽધસ્તનપાદે સર્વકારણે મૂલકારણાવ્યક્તાવિર્ભાવો ભવતિ ।
અવ્યક્તાન્મૂલાવિર્ભાવો મૂલાવિદ્યાવિર્ભાવશ્ચ । તસ્માદેવ સચ્ચબ્દવાચ્યં
બ્રહ્માવિદ્યાશખલં ભવતિ । તતો મહત્ । મહતોઽહંકારઃ, । અહંકારાત્
પંચતન્માત્રાણિ. પંચતન્માત્રેભ્યઃ પંચમહાભૂતાનિ.”

એ બધી પ્રક્રિયા પણ લગભગ સાંખ્યને જ અનુસરે છે.

ગીતાના આ પાંચમા શ્લોકમાં જે ૫ મહાભૂત, ૧ અહંકાર, ૧ બુદ્ધિ, ૧ અવ્યક્ત, ૧૦ ઇન્દ્રિય, ૧ મન અને પાંચ સ્થૂળ ભૂતો ગણાવ્યાં છે તે પણ મળીને ૨૪ થાય છે. પરંતુ ૨૪ હોવા છતાં સાંખ્યે સ્વીકારેલાં તત્ત્વો એમાં સમાઈ જતાં નથી. નામ, વ્યાખ્યા, સ્વરૂપ બધામાં અંતર પડે છે. ઉદાહરણ રૂપે— સાંખ્યમાં આદિ તત્ત્વને પ્રકૃતિ નામ આપવામાં આવ્યું છે અને ગીતામાં મહાભૂત. સાંખ્યમાં અહંકાર તૃતીય તત્ત્વ છે જ્યારે ગીતામાં તે દ્વિતીય છે. સાંખ્યમાં મહત્તત્ત્વ બીજું તત્ત્વ છે અને તેનું જ નામ બુદ્ધિતત્ત્વ છે. ગીતામાં મહત્તત્ત્વનો ઉલ્લેખ નથી. બુદ્ધિ ગીતામાં છે પણ

તૃતીય તત્ત્વ રૂપે છે. સાંખ્યમાં અહંકારથી પંચતન્માત્ર અને ૧૧ ઇન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થાય છે. ગીતામાં પંચતન્માત્ર એ નામ જ અપાયું નથી. અવ્યક્ત એ નામ ગીતામાં છે. કદાચ એ જ પંચતન્માત્રના બદલાની વસ્તુ હશે. સાંખ્યમાં તન્માત્રનું કાર્ય સ્થૂળ ભૂતો છે. ગીતામાં સ્થૂળ ભૂત નામ ન આપીને ઇન્દ્રિયગોચર નામ આપ્યું છે. એ જન્મે આચાર્યોના તત્ત્વોમાં જે અંતર છે તે કદાચ આ નિમ્નપ્રદર્શિત કોષ્ટકથી સ્પષ્ટ થઈ શકશે.

ગીતાનાં તત્ત્વ	તેજ	સાંખ્યનાં તત્ત્વ
મહાભૂત	„	સૂક્ષ્મ પ્રકૃતિ
અહંકાર	„	અહંકાર
બુદ્ધિ	„	મહત્તત્ત્વ
અવ્યક્ત	„	પંચતન્માત્ર
ઇન્દ્રિય (મન સહિત)	„	ઇન્દ્રિય (મન સહિત)
ઇન્દ્રિયગોચર	„	સ્થૂળભૂત અથવા વિપર્યેય

આવી રીતે થોડી સમાનતા હોવા છતાં પ્રકૃતિની વિકૃતિમાં મહાન અંતર છે. તે આપણે આગળ ચાલીને જોઈશું.

અહીં હવે છઠા શ્લોકમાં ગણાવેલ કોષ્ઠોને તપાસીશું.

પૂર્વાનુભૂત અમુક વસ્તુ, અથવા પૂર્વાનુભૂત પરંતુ શ્રુત વસ્તુ પ્રાપ્ત થાવો એવી જે અંતઃકરણની વૃત્તિ તેનું નામ ઈચ્છા. કોઈ વસ્તુના અનુભવ, દર્શન, સ્મરણ આદિથી જે ખેઠાકાર અંતઃકરણની વૃત્તિ તે દ્વેષ કહેવાય છે. અનુકૂળ વેદનીયને સુખ અને પ્રતિકૂળ વેદનીયને દુઃખ કહે છે. અહીં આગળનો સંઘાત શબ્દ ગુંથવણ ભરેલો છે. કેટલાક આચાર્યો એનો અર્થ દેહેન્દ્રિયનો સમૂહ કર્યો છે. પણ તે પુનરુક્તિ જેવું થઈ જાય છે. કેમકે ઇન્દ્રિયોનું નામ

“ ઇન્દ્રિયાણિ દશ ” એવી રીતે પાંચમાં શ્લોકમાં આવી ગયું છે. કાષ્ઠએ સંઘાતનો અર્થ શરીર પણ કર્યો છે. તે પણ અશુદ્ધ છે. કેમકે “ ઇદં શરીરં કૌન્તેય ક્ષેત્રમ્ ” આ શ્લોકવડે આરંભમાં જ શરીરને ક્ષેત્ર કહી દીધું છે. અહીં તો ક્ષેત્રના વિશ્લેષણનું પ્રકરણ છે. ક્ષેત્રના પૃથક્ પૃથક્ વિભાગના વર્ણન સમયે સમુદાયવાચક શરીરનું નામ ન આવી શકે. તેથી સંઘાત એટલે અંતઃકરણ. યદિ અંતઃકરણને અહીં ક્ષેત્રમાં ન ગણીએ તો ઇચ્છા, દોષ, સુખ, દુઃખ આદિ અંતઃકરણ વગર રહેશે ક્યાં ? અને તેમાં વિભિન્નવૃત્તિયો સદા રહે છે તેથી તેને સંઘાત કહેવામાં કાષ્ઠ બાધ પણ નથી. અને અંતઃકરણ અર્થ કરવાથી પુનરુક્તિ પણ થતી નથી.

અંતઃકરણ ચાર કહેવાય છે. મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર. કદાચ કાષ્ઠને અહીં શંકા થાય કે અંતઃકરણ રૂપ અર્થ કરવાથી પુનરુક્તિ તો થવાની જ. કેમકે અંતઃકરણમાં મન અને બુદ્ધિ તો છે જ. અને આ બન્ને પાંચમા શ્લોકમાં આવી ગયા છે. એનું સમાધાન એ છે કે એ પુનરુક્તિ નથી. કેમકે પાંચમાં શ્લોકમાં આવેલો બુદ્ધિ શબ્દ અંતઃકરણની વૃત્તિરૂપ બુદ્ધિને માટે નથી પણ મહત્ત્વને માટે છે. એ વાત ઉપર કહી ચૂક્યો છું. અને ઇન્દ્રિયાણિ દશૈકં ચ એમ કહેવાથી મનનું વર્ણન યદ્યપિ પૂર્વે થઈ ગયું છે પણ એકલું મન જ અંતઃકરણ નથી કહેવાતું કે જેથી પુનરુક્તિની આશંકા થાય. મનોતિરિક્ત બીજાં બુદ્ધ, ચિત્ત, અર્થ અહંકાર એ ત્રણ તો અવશિષ્ટ છે જ. તેથી અંતઃકરણ અર્થ કરવામાં કોઈ દોષ નથી. ઉપરના શ્લોકમાં અહંકાર પણ આવી ગયો છે. તે પણ અંતઃકરણરૂપ નથી. તે તો સાંખ્યોની પરિભાષાને અનુસરીને મહત્ત્વનું કાર્ય છે, એટલે ત્રીણું તત્ત્વ છે. તેથી અહીં સંઘાતનો અંતઃકરણ એ અર્થ અતિ સમીચીન કહી શકાય છે.

ચેતનાનો અર્થ જ્ઞાન છે. અને તે કેવળ સામાન્ય જ જ્ઞાન. વિશેષ જ્ઞાન નહિ.

ધૃતિનો અર્થ અહીં ધીરજ નહિ પણ પ્રયત્ન થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે નૈયાયિકા અને વૈશેષિકા દ્વેષ, ઇચ્છા પ્રયત્ન, સુખ, દુઃખ, જ્ઞાન તે આત્માના ધર્મ માને છે. તે જ વસ્તુ અહીં ક્ષેત્રરૂપે વર્ણવવામાં આવી છે. તેથી ધૃતિ એટલે પ્રયત્ન જ.

છઠ્ઠા શ્લોકને અંતે ભગવાન કહે છે કે સંક્ષેપમાં વિકારો-સહિત ક્ષેત્રનું વર્ણન કરી દીધું, પણ એમ કહેવાથી જ ગીતાનો આ પ્રસંગ સમજાસ જતો નથી. કેમકે ત્રીજા શ્લોકમાં પ્રતિજ્ઞા થઈ છે કે ૧-ક્ષેત્ર કહીશ, ૨-ક્ષેત્રનો પ્રકાર કહીશ, ૩-તેના જે વિકારો છે તેમને કહીશ, ૪-તેને માટે જે ઉત્પન્ન થયું છે તે કહીશ. ક્ષેત્રના સંબંધમાં આ ચાર પ્રતિજ્ઞા છે. આ ચારે વસ્તુનું નિરૂપણ કર્યા વગર કેવળ વિકારોના વર્ણનથી આ પ્રકરણની પરિશુદ્ધિ થતી નથી અને પ્રતિજ્ઞાપૂર્તિ પણ થતી નથી. તેથી અહીં ભગવાનના તાત્પર્યનું વિવેચન કરવું આવશ્યક છે.

અહીં આ તાત્પર્ય છે. પ્રથમ પ્રતિજ્ઞા છે કે ક્ષેત્ર જે છે તે કહીશ. આ પ્રતિજ્ઞાની પૂર્તિ, ૨૪ તત્ત્વ પાંચમા શ્લોક પ્રમાણે અને ૭ તત્ત્વ છઠ્ઠા શ્લોક પ્રમાણે એટલે કુલ ૩૧ તત્ત્વોવાળું આ ક્ષેત્ર-શરીર છે, એમ કહેવાથી થાય છે.

બીજી પ્રતિજ્ઞા “ચાદૃશ્ય” તે ક્ષેત્ર કેવું છે ? એટલે કયા ધર્મોવડે તે ઓળખી શકાય છે ? એનો ઉત્તર છઠ્ઠા શ્લોકમાં સાત તત્ત્વોને ગણાવીને આપી દેવાયો છે. એટલે તે ક્ષેત્ર ઇચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન, સુખ, દુઃખ, જ્ઞાનનો આશ્રય છે. જોકે એ ઇચ્છાદિ ક્ષેત્રમાં નથી રહેતા પણ અંતઃકરણમાં રહે છે. અંતઃકરણ ક્ષેત્રનો એક દેશ છે અંતઃકરણ નથી, તથાપિ જેમ સુવર્ણનો એક દેશ સુવર્ણ જ હોય છે તેમ ક્ષેત્રનો એક દેશ અંતઃકરણ પણ ક્ષેત્ર જ છે. અને ઇચ્છાદિક પણ ક્ષેત્ર જ છે. છતાં જેમ અંતઃકરણ અવયવી ક્ષેત્રમાં-દેહમાં રહે છે, તેમ ઇચ્છાદિ ક્ષેત્ર દેહરૂપ અવયવીના અવયવ રૂપ

અંતઃકરણમાં રહે છે. સામાન્ય ચિચ્છકિત પણ અંતઃકરણમાં જ રહે છે. તેથી આ ક્ષેત્રના ધર્મોનું વર્ણન કરીને બીજી પ્રતિજ્ઞાની પૂર્તિ કરી.

ત્રીજી પ્રતિજ્ઞા છે કે એના વિકારો કયા કયા છે તે કહીશ, અને તેની પૂર્તિ પાંચમાં સ્લોકના તત્ત્વ ગણુવીને કરી છે. એટલે જે ક્રમથી ત્યાં તત્ત્વની ગણના કરાવી છે તે ક્રમમાં પૂર્વપૂર્વ તત્ત્વ પ્રકૃતિરૂપે ઇષ્ટ છે અને ઉત્તર-ઉત્તર તત્ત્વ વિકૃતિરૂપે ઇષ્ટ છે. મહાભૂત પ્રકૃતિ છે. તે કોઈની વિકૃતિ નથી. અને તેનો વિકાર અવ્યક્ત છે. તેનો વિકાર બુદ્ધિ-મહત્ત્વ છે. તેનો વિકાર અવ્યક્ત છે. તેનો વિકાર મન માથે એકાદશ ઇન્દ્રિયો તે. અને અવ્યક્તના જ વિકાર પાંચ સ્વરૂપ મહાસૂતો છે. અથવા મનના મન પ્રમાણે પાંચ શબ્દસ્પર્શાદિ વિષયો છે.

તેમજ હજી સ્લોકનાં પણ સંવાંત એટલે અંતઃકરણના વિકારો ઇન્દ્રિય, દેવાદિ અંતઃકરણના પરિણામો છે, તેથી તે વિકાર પણ કહેવાય છે.

અને હવે પ્રતિજ્ઞા છે કે “યત્” “યત્” જે ઉપયોગ માટે જે સ્ત્રોત ઉત્પન્ન થયેલ છે તે કહીશ. એટલે ક્ષેત્રનું પ્રયોજન કહીશ. એ પ્રતિજ્ઞાની પૂર્તિ પણ હવે, દેવાદિ કલનથી જ થાય છે. કેમકે આ ક્ષેત્રનું પ્રયોજન પૂર્વજન્મના શુભાશુભ કર્મોના સુખ-દુઃખરૂપ ફળ લોગવવા એ જ છે. ફળ લોગવવાને માટે જ આ ક્ષેત્ર મળ્યું છે, તેમ જ ચેતનાને માટે પણ આ ક્ષેત્ર પ્રાપ્ત થયું છે. ચેતનાને માટે એટલે સદસદિવેકને માટે, એવી રીતે ક્ષેત્રવિષયક જે ચાર પ્રતિજ્ઞાઓ હતી તેને ભગવાને આ બધું વર્ણન કરીને પૂરી કરી છે.

“સવિકારમુદાહૃતમ્” “વિકારો સાંખ્ય મેં ક્ષેત્રનું વર્ણન કર્યું છે.” એમ કહેવાથી એમ નથી સમજવાનું કે કેવળ ક્ષેત્ર અને વિકારનું જ વર્ણન થયું છે. વિકારનો ઉપસક્ષણમાત્ર છે.

અહીં એક બીજી શંકા છે તેનું પણ સમાધાન કરવું જોઈએ. મહાભૂતનું કાર્ય અહંકાર અને અહંકારનું કાર્ય બુદ્ધિ અને બુદ્ધિનું કાર્ય અવ્યક્ત અને અવ્યક્તનું કાર્ય ૧૧ ઇન્દ્રિયો અને પંચમહાભૂત એમ ભગવાને ઉપદેશ કર્યો. પણ આ ઉત્પત્તિનો ક્રમ સાંખ્ય અને શ્રુતિયો સાથે અનુકૂળ નથી કેમકે ઉપર જે સાંખ્યસૂત્ર આપ્યું છે. તેના ક્રમમાં અને આના ક્રમમાં પ્રત્યક્ષ વિરોધ છે. તેમજ શ્રુતિ-ઓના ક્રમ સાથે પણ એ ક્રમનો વિરોધ જ છે. જેમકે તૈત્તિરીયોપ-નિષદ્ધનો આ ક્રમ છે:

તદ્દેમાદા એતદ્દેમાદાત્મન આકાશઃ સંભૂતા આકા-
શાદ્વાયુઃ । વાયોરગ્નિઃ । અગ્નેરાપઃ । અદ્ભ્યઃ પૃથિવી ।
પૃથિવ્યા ઓષધયઃ । ઓષધિભ્યોઽન્નમ્ ॥ બ્રહ્માનન્દ-
વદ્લી પ્ર. અ. ॥

અહીંનો ઉત્પત્તિક્રમ આ પ્રમાણે છે:

આત્મા આકાશ વાયુ અગ્નિ જળ પૃથિવી ઓષધિ
થી થી થી થી થી થી થી
આકાશ વાયુ અગ્નિ જળ પૃથિવી ઓષધિ અન્ન.

છાન્દોગ્યોપનિષદ્ધનો ઉત્પત્તિક્રમ આ છે:

સેયં દેવતૈક્ષત હન્તાહમિમાસ્તિત્સો દેવતા અનેન
એવેનાત્મનાવુપ્રવિશ્ય નામરૂપે વ્યાકરણીતિ ।
તાસાં ત્રિવૃતં ત્રિવૃતમેકૈકાં કરવાણીતિ સેયં દેવ-
તેમાસ્તિત્સો દેવતા અનેનૈવ એવેનાત્મનાવુપ્રવિશ્ય
નામરૂપે વ્યાકરેતા । તાસાં ત્રિવૃતં ત્રિવૃતમેકૈકામકરે-
દથાવુ અહુ સોમ્યેમાસ્તિત્સો દેવતાત્રિવૃતત્રિવૃદેકૈકા
સપતિ તન્મે વિજ્ઞનીહીત ॥ ૬. ૩. ૩.

આ છાન્દોગ્યોપનિષદ્ધનું ત્રિવૃત્કરણ પ્રકરણ છે અહીં અગ્નિ,
જળ અને પૃથિવી આ ત્રણની જ ઉત્પત્તિ બતાવી છે.
તૈત્તિરીયની પેઠે અહીં આકાશ અને વાયુની ઉત્પત્તિ નથી કહી.

એ કહેતાં વધારે સંક્રાય નથી થતો કે સૃષ્ટિકર્મનું નિશ્ચય
 હોઈને કોઈ કોણે નથી. છતાં એટલું કહી શકાય છે કે ઉપનિષદો
 ભગવત એકજ રીતે બોલે છે. અહીં જે તૈત્તિરીય અને છાંદોગ્યમાં
 મંતર પડેલું જણાય છે તે પણ વિચાર કરતાં અદૃશ્ય થાય છે.
 છાંદોગ્યને પણ આકાશ અને વાયુ એ તરવો સ્વીકૃત તો છે જ.
 તેનું ત્યાં ત્રિવૃત્તકરણ પ્રકરણથી વિવેચન પણ થયું છે. ત્રિવૃત્તકરણ
 પ્રક્રિયાથી તેજ, જળ, પૃથિવી એ ત્રણે જ તરવનાં વર્ણનમાં તો
 મેટલો જ હેતુ છે કે આ ત્રણે તરવો રૂપવાન છે, તેથી તેમાં બીજા
 તરવોનું સંમિશ્રણ સર્વમાન્ય છે. આકાશ, વાયુ, નિરવયવ અને
 ત્રિરૂપ તરવ છે તેમાં કોઈ તરવનું સંમિશ્રણ સર્વમાન્ય કદાચ ન
 હોઈ શકે. એ દૃષ્ટિએ છાંદોગ્યમાં ત્રિવૃત્તકરણ છે. અને ત્રણ જ તરવનું
 જામ છે. પણ એમાં સંદેહ નહિ કે તૈત્તિરીયની પેઠે છાંદોગ્યને પણ
 ત્રણે તરવ સ્વીકૃત છે. અને તેથી પંચીકરણ પ્રક્રિયા પણ સ્વીકૃત છે.

જ્યારે સૃષ્ટિકર્મ અથવા પદાર્થોત્પત્તિકર્મ આર્યશાસ્ત્રમાં સર્વથા
 નિયતરૂપે આલેખાયેલો નથી. ત્યારે જે ભગવાને ગાયેલો ક્રમ કોઈની
 માથે સુસંગઠ્ય થાય નહિ તો આશ્ચર્ય ન માનવું જોઈએ.

હું પૂર્વપ્રકરણમાં કહી આવ્યો છું કે “યં ત્રિધાત્માન-
 માત્મસ્થમ્” આ શ્લોક વડે સાંખ્યલોકો કોઈ બહુ પ્રાચીન
 ગ્રંથમાં ૧૭ જ તરવ માનતા હતા. અર્થાત્ જાગૃત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ
 આ ત્રણ અવસ્થાઓમાં રહેલો આત્મા એક તરવ, પંચ મહાભૂત
 અને ૧૧ ઇન્દ્રિયો. ત્યાર પછી ૨૪ તરવોની કલ્પના થઈ અને તે
 કલ્પનામાં પણ નૈયત્ય (નિયતપણું) જોવામાં આવતું નથી. કેમકે
 ૧૧ પર્વનાં યુધિષ્ઠિર-વ્યાધ આખ્યાનમાં પણ ૨૪ તરવોનું વર્ણન
 થયું છે. તે બીજે કોણે વર્ણવાયેલાં તરવોથી ભિન્ન છે. જેમકે—

મહાભૂતાનિ ખં વાયુરગ્નિરાપશ્ચ તાશ્ચ ભૂઃ ।

શબ્દઃ સ્પર્શશ્ચ રૂપં ચ રસો ગન્ધશ્ચ તદ્દગુણાઃ ॥

ષષ્ઠશ્ચ ચેતના નામ મન ઇત્યભિધીયતે ।
 સપ્તમી તુ ભવેદ્બુદ્ધિરહંકારસ્તતઃ પરમ્ ॥
 ઇન્દ્રિયાણિ ચ પંચાત્મા રજઃ સત્ત્વં તમસ્તથા ।
 ઇત્યેવ સપ્તદશકો રાશિરવ્યક્તસંજ્ઞકઃ ॥
 સર્વૈરિન્દ્રિયાર્થૈસ્તુ વ્યક્તાવ્યક્તૈઃ સુસંવૃતૈઃ ।
 ચતુર્વિંશક ઇત્યેષ વ્યક્તાવ્યક્તમયો ગુણઃ ॥

(વનપ. અ. ૨૧૦)

આ પરથી જણાશે કે તત્ત્વોની ગણના ભિન્ન ભિન્ન રીતે થએલી છે. મહત્ત્વ અનંત અહંકાર એ એ તત્ત્વો શા માટે સાંખ્યવાદીઓએ સ્વીકારેલાં છે તે હજી સુધી અસ્પષ્ટ જ રહ્યું છે. ઉપનિષદો એ એ તત્ત્વો ઉપર ભાર મૂકતી નથી. ભગવાન કૃષ્ણ આવી દશામાં બીજી રીતે વદિ તત્ત્વોને ગણાવે તો એમાં જરા આશ્ચર્ય થવા જેવું નથી. એમ પણ સંભવ છે કે ભગવાનની આ ગણના તેમના સમયમાં પ્રસિદ્ધ અને અત્યારે અપ્રસિદ્ધ કોઈ અન્ય ગ્રંથ પ્રમાણે હોય.

પૂર્વે જ કહી આવ્યો છું કે ગીતાની આ ૨૪ તત્ત્વોની ગણના નથી સાંખ્યને અનુસરીને અને નથી વેદાન્તને અનુસરીને. મેં સંગતિ લગાડવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. પણ સંગતિ ઉચિતરૂપમાં ન લાગે તો કાંઈ ક્ષતિ નથી. કેમકે તે ૨૪ તત્ત્વો શ્રીકૃષ્ણના સ્વતંત્ર તત્ત્વો છે અથવા પૂર્વોક્ત પ્રમાણે કાંઈ બીજા ગ્રંથના આધારે વર્ણવાયેલાં છે ॥ ૫-૬ ॥

શ્રી ભગવાન ક્ષેત્રનું નિરૂપણ કરીને હવે પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે ક્ષેત્રનું નિરૂપણ કરવા ઇચ્છે છે. પણ જ્યાં સુધી સાધન અથવા ઉપાયનું જ્ઞાન ન હોય ત્યાં સુધી સાધ્ય અથવા ઉપેયનું જ્ઞાન હોઈ શકતું નથી. એ સામાન્ય નિયમ છે. ક્ષેત્રજ્ઞ ઉપેય છે. તેને મેળવવા સાર જે ઉપાયો નિશ્ચિત છે પહેલાં તેમનું જ વર્ણન કરે છે.—

અમાનિત્વમદમ્ભિત્વમહિંસા ક્ષાન્તિરાજ્ઞવમ્ ।
આચાર્યોપાસનં શૌચં સ્થૈર્યમાત્મવિનિગ્રહઃ ॥૭॥

પદચ્છેદ

અમાનિત્વમ્ અદમ્ભિત્વમ્ અહિંસા ક્ષાન્તિઃ આજ્ઞવમ્ ।
આચાર્યોપાસનં શૌચં સ્થૈર્યમ્ આત્મવિનિગ્રહઃ ॥૭॥

અર્થ—અમાનિત્વમ્—અભિમાનીપણનો અભાવ. અદમ્ભિત્વમ્—ખોટો દેખાવો ન કરવો. અહિંસા—હિંસા ન કરવી. ક્ષાન્તિઃ—ક્ષમા, આજ્ઞવમ્—નમ્રતા. આચાર્યોપાસનમ્—આચાર્યની શુશ્રૂષા, શૌચમ્—પવિત્રતા. સ્થૈર્યમ્—સ્થિરતા. આત્મવિનિગ્રહઃ—મનને સંયમમાં રાખવું. ॥૭॥

સ્પષ્ટાર્થ—અભિમાન ન કરવું, ખોટો દેખાવો ન કરવો, હિંસા ન કરવી, ક્ષમા રાખવી, નમ્રતા રાખવી, પવિત્રતા રાખવી, આચાર્યની સેવા કરવી, સ્થિરતા રાખવી, અને મનને સંયમમાં રાખવું (એ જ્ઞાન કહેવાય છે. ૧૩-૧૧) ॥ ૭ ॥

ભાવાર્થ—ખોતાને માટે એમ વિચારવું કે હું ધણો પ્રતિષ્ઠિત છું, મોટો વિદ્વાન છું, મોટો ધનવાન છું, રૂપવાન છું, એ અભિમાનની વૃત્તિઓનો સમૂળગો નાશ કરવો. પાંચ પ્રકારનો મદ હોય છે: ધનમદ, વિદ્યામદ, જ્ઞાતિમદ, કુલમદ અને પ્રતિષ્ઠામદ. એ પાંચે મદો (અભિમાનો) નો ત્યાગ અમાનિત્વ કહેવાય છે.

કામ કાર્ય એવું હોય જેમાં આપણી રુચિ ન હોય, શ્રદ્ધા પણ ન હોય, ધાર્મિક ભાવના પણ ન હોય, છતાં તે કામને ખીજ લોકો સાથે ગણુતા હોય અને તે કામ કરનારને લોકો ખૂબ વખાણુતા હોય, તો ફક્ત લોકોની દૃષ્ટિમાં પ્રતિષ્ઠા અને માન મેળવવાને

માટે જો તે કાર્ય કરવામાં આવે તો તે દંભ કહેવાય છે. તેવું કામ કરનાર દંભી કહેવાય છે. દંભીપણને દંભિત્વ કહે છે. જ્યાં એ નહિ હોય ત્યાં અદંભિત્વ રહે છે. એટલે અદંભીપણું રહે છે.

અહિંસા—એટલે હિંસા ન કરવી. એ એનો સામાન્ય અર્થ છે. યોગદર્શનમાં તેનાં બાળ્યકાર ભગવાન વ્યાસ કહે છે કે:— “અહિંસા સર્વથા સર્વદા સર્વભૂતાનામનહિદ્રોહઃ” કાષ્ઠ પણુ રીતે કદી પણ કાંઈ પણ પ્રાણીને માટે દ્રોહ ન કરવો તે અહિંસા. એનું તાત્પર્ય એ છે કે માણસ ગાળો અને ન બોલવાના શબ્દો સામા માણસને માટે બોલે છે, શત્રુતા રાખીને કાંઈનું ધર બાળી નાખે છે, કાંઈનું ખેતર રાત્રે કાપી નાખે છે, કાંઈનો તિરસ્કાર કરવા માટે અભિમાનના શબ્દો ઉચ્ચારે છે, અથવા તો વ્યંગ્ય વચન બોલે છે, એ બધું હિંસા જ કહેવાય છે. એ બધાનો ત્યાગ અહિંસા કહેવાય છે. કેટલીક હિંસા એવી હોય છે જે અપરિહાર્ય હોય છે, એટલે તે થાય છે જ. જેમકે હોમ કરતાં કેટલાક સૂદમ જંતુઓનો નાશ થાય છે, રસોઈ કરતાં બળતણમાં અથવા બીજી રીતે પણ કુદ જંતુઓ અગ્નિ ભરી જાય છે. લોટ દળતાં કે દાળ ભરડતાં, કે કંઠક ખાંડતાં કેટલાંક જંતુઓ અગ્નિ ભરણ પામે છે. આ બધું હિંસા તો છે જ. પણ એ હિંસા એવી છે કે જરૂર થવાની જ. કેમકે એ હિંસા કરવાની કાંઈનો ઇચ્છા નથી હોતી. એટલે કાષ્ઠ પણ એમ વિચારીને દળવા, ભરડવા, રાંધવા નથી જતો કે, “ચાલો થોડા જીવડાં મારી નાખીએ.” એ ઇચ્છાએ જો ઉપર બતાવેલાં કર્મો થતાં હોય તો તે પણ હિંસા જ કહેવાય. પણ કાંઈની પણ એવી ઇચ્છા હોતી જ નથી. તેથી તે હિંસા આપણને બંધન કરનારી હોતી નથી. છતાં એટલું જ્ઞાન તો લોકોને હોય છે જ કે આવી રીતે ઘેડીધણી હિંસા થાય છે ખરી. તેથી તેનું

નિવારણ કરવા માટે, સંધ્યાવન્દન, અમિહોત્ર, પિતૃતર્પણ, બલિ-
વૈશ્વદેવ અને ભૂતબલિ-અતિથિયજ્ઞ એ પાંચ મહાયજ્ઞો નિત્ય કરવા
શાસ્ત્રોએ આજ્ઞા કરી છે જે આપણો વ્યવહાર નિયમિત અને
સંકુચિત અને તો એ હિંસા પણ થોડી થાય. હિંસા જેવી રીતે થોડી
થાય તેવો પ્રયાસ કરવો એ વિવેકી માનવનો પરમ ધર્મ છે. અ-
હિંસાનું માહાત્મ્ય અતાવતાં મોક્ષધર્મમાં કહ્યું છે:—

યથા નાગપદ્દન્યાનિ પદ્માનિ પદ્મામિનામ્ ।
સર્વાણ્યેવ વિધીયન્તે પદ્મજાતાનિ કૌંજરે ।
એવં સર્વમહિંસાયાં ધર્માર્થમપિ ધીયતે ॥

એટલે જેવી રીતે હાથીના પગ કરતાં મોટા પગ હજી સુધી
પશુવિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓના જાણવામાં આવ્યા નથી એવી રીતે ધર્માધર્મ-
વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી મહાન્ ધર્માચાર્યોના જ્ઞાનમાં અહિંસાથી વધારે શ્રેષ્ઠ
ધર્મ હજી સુધી જાણાયો નથી.

હિંસા ત્રણ પ્રકારની હોય છે. કૃતા, કારિતા, અનુમોદિતા.
સ્વયં કરીએ તે હિંસા કૃતા કહેવાય છે. બીજા પાસે કરાવીએ તે
હિંસા કારિતા કહેવાય છે. અને કાંઈને હિંસા કરવામાં મન,
વચન વડે સહાયતા આપીએ તે અનુમોદિતા કહેવાય છે.

અને આ ત્રણે હિંસાઓમાંથી દરેક હિંસા ત્રણ જાતની હોય
છે: લોભકૃતા, ક્રોધકૃતા અને મોહકૃતા. એટલે આ વિભાગ
આવી રીતે સમજવાનો:

{	લોભકૃતા હિંસા	}	લોભકારિતા હિંસા
	ક્રોધકૃતા હિંસા		ક્રોધકારિતા હિંસા
	મોહકૃતા હિંસા		મોહકારિતા હિંસા

{ લોભાનુમોહિતા હિંસા
ક્રોધાનુમોહિતા હિંસા
મોહાનુમોહિતા હિંસા

ચર્મ, માંસ, લોહી, હાડકાં આદિને મેળવવાના લોભ વડે જે મૃગ, સિંહ, વાપ વગેરે જંતુઓને લોકો મારે છે તે લોભકૃતા હિંસા કહેવાય. એવી રીતે એ જ લેભથી ગીળની પાસે હિંસા કરાવાય ત્યારે તે હિંસા લોભકારિતા કહેવાય. અને કોઈએ હિંસા સ્વયં કરવા જતો હોય તેમાં પોતાની પણ સંમતિ આપી દેવી તે લેભાનુમોહિતા કહેવાય. એટલે એમાંથી મને પણ કોઈ જાતનો કોઈ લાભ થશે એવા લેભથી અપાએલી સંમતિને લીધે તે લોભાનુમોહિતા કહેવાય છે. એવી રીતે “આ માણસે મારું અપમાન કર્યું છે, મારી હાનિ કરી છે, મને દગો દીધો છે” આવા આવા વિચારોથી કોઈ ભરાઈને કોઈને કોઈ રીતે ઇગ્ન પહોંચાડે છે, તે ક્રોધકૃતા હિંસા કહેવાય છે. કોઈની પાસેથી એવા જ કારણસર હિંસા કરાવે છે તે ક્રોધકારિતા હિંસા કહેવાય છે. અને એવા જ કારણસર કોઈ કોઈને ઇગ્ન પહોંચાડવા જતો હોય તેમાં પોતે પણ ક્રોધી બનીને સંમતિ આપી દેવી તે ક્રોધાનુમોહિતા હિંસા કહેવાય છે. અને મોહ નામ અવિવેકનું છે. અથવા મોહ એટલે બુદ્ધિવિપર્યાસ. જે વસ્તુ જેવી ન હોય તેવી સમજવી તે મોહ. જેમ કોઈ પણ કાળે પશુબલિથી દેવી દેવતાઓ પ્રસન્ન થતા નથી દારૂ આદિ અપેય પદાર્થો અર્પણ કરવાથી પણ કોઈ દેવ પ્રસન્ન થતો નથી. પણ કોઈને ઉલટું જ્ઞાન થયું અને તે સમજવા લાગ્યો કે પશુબલિ અથવા દારૂ-મદિરા આદિ અર્પણ કરવાથી દેવી-દેવો પ્રસન્ન થાય છે. અને એ અવિવેકને લીધે કોઈ દેવી, કાળી, ચામુંડા, મહાકાળી આદિ દેવિયોને અને ભૈરવ આદિ દેવોને પશુબલિ અને દારૂ આદિ ચડાવે છે તે

મોહકૃતા હિંસા કહેવાય છે. એવા જ હેતુથી બીજાની પાસે હિંસા કરાવે તો તે મોહકારિતાહિંસા કહેવાય. એવા જ હેતુથી -મને ધર્મ થશે, મારું ક્ષણ મળશે, દેવી અને દેવો પ્રસન્ન થશે એવા હેતુથી-કોઈને હિંસા કરવાની અનુમતિ આપવી તે મોહાનુ-મોહિતા હિંસા કહેવાય છે.

અને એ લોભ ક્રોધ, મોહ ત્રણ પ્રકારના હોય છે: મૃદુ, મધ્ય અધિમાત્ર. એને એને સમજાવે:—

મૃદુ લોભ	મૃદુ ક્રોધ	મૃદુ મોહ
મધ્ય લોભ	મધ્ય ક્રોધ	મધ્ય મોહ
અધિમાત્ર લોભ	અધિમાત્ર ક્રોધ	અધિમાત્ર મોહ.

એમ હિંસાના ૨૭ ભેદો થયા. અને પછી મૃદુ, મધ્ય, અને અધિમાત્ર પણ ત્રણ પ્રકારના હોય છે. આવી રીતે યોગભાષ્યમાં શ્રી વ્યાસજીએ હિંસાનો ખૂબ સૂક્ષ્મ વિચાર કર્યો છે. ત્યાં ૮૧ પ્રકારની હિંસા બતાવવામાં આવી છે. આ બધી હિંસાઓનો જે અભાવ તે અહિંસા કહેવાય.

કોઈનો વધ કરવો એ તો એવી હિંસા છે જે બધાને સમ-જાય. કોઈ પણ જીવ ઈશ્વરાંશ જ છે, ભગવાને પણ ગીતામાં કહ્યું છે:—

“ મમૈવાંશો જીવલોકે જીવભૂતઃ સનાતનઃ ”

ઈશ્વરાંશ જીવને પીડા પહોંચાડવી તે તો ભગવાનને પીડા પહોંચાડવા જેવી થઈ પડે છે. કોઈ પણ ભગવદંશ જીવ સાથે વિરોધ કરવો અને ભગવાન સાથે વિરોધ કરવો બન્ને સરખી વસ્તુ છે. મોક્ષધર્મમાં કહ્યું છે:—

સર્વાણિ ભૂતાનિ મુખે રમન્તે,
સર્વાણિ દુઃખેષુ તથોદ્વજન્તિ ।

તેષાં ભયોત્પાદનઞ્જાતભેદઃ

કુર્યાન્વ્ય કર્માણિ હિ જાતભેદઃ ॥

“ પ્રત્યેક જીવ સુખમાં જ આનંદી રહે છે અને દુઃખમાં બધા દુઃખી થાય છે. તેથી ક્રોધએ એનું એક પણ કર્મ ન કરવું જોઈએ કે જેથી જીમને ભય કે વ્યાકુળતા ઉત્પન્ન થાય અને તે દુઃખી થાય.

ક્ષાન્તિ એટલે ક્ષમા. અપકારસહિષ્ણુતાને ક્ષમા કહે છે. ક્રોધએ તમારી સાથે અપકાર એટલે પુરાઇ કરી હોય અને તમે તેને શિક્ષા આપી શકો તેમ છે, છતાં તે અપરાધને સહન કરી દેવો અને અપરાધી પ્રત્યે ક્રોધ કે ઉદાસીનતાનો ભાવ ન દેખાડવો એનું નામ ક્ષમા.

શ્રી વાલ્મીકિરામાયણમાં ભગવાન્ શ્રી રામને માટે કહ્યું છે કે:—

કથમપ્યુપકારેણ કૃતેનૈકેન તુષ્યતિ ।

ન સ્મરત્યપકારાણાં શતમપ્યાત્મવત્તયા ॥

એટલે તેમનો ક્રોધ જરા પણ ઉપકાર કરે તો તેઓ તેનાથી પણ સંતોષ માની લે છે. ભગવાનનો સંતોષ માનવો એટલે જીવેને અપેક્ષિત બધું આપી દેવું. અને તેમનો સ્વભાવ એવો છે કે જો ક્રોધ અનંતવાર તેમની અનંત પુરાઇ કરે તો તેઓ તેને સ્મરણ પણ કરતા નથી. બસ એનું નામ જ ક્ષમા.

મહાભારતમાં કહ્યું છે કે:—

આક્રુષ્ટસ્તાડિતશ્ચૈવ મૈત્રેણ દ્યાતિ નાશુભમ ।

વાગ્દણ્ડકર્મમનસાં ત્રયાણાં ચ નિવર્તકઃ ॥

ક્રોધએ અપશબ્દ કહ્યા હોય, અથવા ક્રોધએ માર્યો પણ હોય છતાં તેને માટે મિત્રભાવ જ રાખવો અને એનું અશુભચિંતન

ન કરવું, દંડ આપવામાં સમર્થ હોય તો પણ વાણી, કર્મ અને મનવડે તેને દંડ આપવાનો વિચાર ન કરવો, એનું જ નામ ક્ષાંતિ.

આજર્વ એટલે નમ્રતા. કોઈની પ્રત્યે શરીરવડે, વાણીવડે, મનવડે સમાનરૂપે જ વ્યવહાર કરવો, તેનું નામ આજર્વ. કેટલાક એવા હોય છે કે જીભને ટેરવે અમૃત જેવી મીઠાશ રાખે છે પણ હૃદયમાં હલાહલ વિષ સેવે છે. લોકોની સામે મધુરી વાણી બોલે છે અને પછીથી સર્પનું કામ કરે છે. એને મહાભયંકર પ્રાણી મનાવવા જોઈએ.

એ જ આજર્વને માટે મહાભારતના અનુશાસન પર્વમાં કહ્યું છે કે:

આજર્વં ધર્મમિત્યાહુરધર્મો જિહ્વા ઉચ્યતે ॥
સર્વવેદેષુ વા સ્નાનં સર્વભૂતેષુ ચાજર્વમ્ ।
ઉભે ચૈતે સમે સ્થાતામાજર્વં વા વિશિષ્યતે ॥

“આજર્વ એ ધર્મ છે અને કુટિલતા એ અધર્મ છે.”

“સર્વવેદોમાં પાંડિત્ય મેળવવું અને સર્વ પ્રાણિયો પ્રત્યે આજર્વ રાખવું એ બન્ને કે તો સરખાં છે અથવા વેદાધ્યયન કરતાં આજર્વ શ્રેષ્ઠ છે.”

આચાર્યોપાસન એટલે આચાર્યની સેવા. નિરુકતમાં યાસ્કા-ચાર્યે લખ્યું છે કે: આચાર્યઃકરુમાત્? આચારમાચિનોતિ, આચારં બ્રાહ્મતીતિ વા. જે પોતે સદાચારનું પાલન કરે અને બીજા પાસે પણ સદાચાર-પાલન કરાવે તે આચાર્ય. અને અવિદ્યા-રૂપ અંધકારને જે દૂર કરે તે ગુરુ કહેવાય છે. આચાર્ય અને ગુરુ એવી રીતે સમાનાર્થક છે. અને શાસ્ત્રોમાં ગુરુની ધ્વજા, ત્રિણ્ણ અને સિવ આ ત્રિદેવની સાથે સરખામણી કરી છે. જેમકે—

ગુરુર્બ્રહ્મા ગુરુર્વિષ્ણુર્ગુરુર્દેવો મહેશ્વરઃ ।

ગુરુઃ સાક્ષાત્ પરં બ્રહ્મ તસ્મૈ શ્રીગુરવે નમઃ ॥

અન્યત્ર લખ્યું છે કે:—

યૈનૈવ ગુરુણા યસ્ય ન્યાસવિદ્યાઃ પ્રદીયતે ।

તસ્ય વૈકુણ્ઠ-દુગ્ધાબ્ધિ-દ્વારકાઃ સર્વા એવ સઃ ॥

એટલે ભગવત્-શરણાગતિનો ઉપદેશ કરનાર ગુરુ જ સાક્ષાત્ વૈકુંઠ છે, હીરમાગર છે અને દ્વારકા પુરી છે.

ભાગવતમાં ભગવાને કહ્યું છે કે “આચાર્ય” માં વિજ્ઞનીયાત” “મને આચાર્ય સમજો” તેથી આચાર્યને ઉચિત-સ્વરૂપ મમજીને પરમ શ્રદ્ધાથી તેમની આજ્ઞાનું પાલન કરવું. તેમના સફરદેશ પ્રમાણે પવિત્ર આચરણ રાખવું એ આચાર્યની પેઢીમાં ગોઠી સેવા છે. તમ અને ધનથી પણ યોગ્યતાનુસાર અને સમયાનુસાર સેવા કરી શકાય છે. પણ એ આચાર્યપાસનનો મુખ્ય અર્થ નથી. મુખ્ય અર્થ તો એટલો જ કે આચાર્યની પાસે પેઢી આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ મેળવવો અને ગુરુપદ્ધિટ માર્ગનાં જ સતત આસનું ઉત્તિપદમાં કહ્યું છે કે:

કર્ણધારં ગુરું પ્રાપ્ય તદ્વાક્યં સ્વપદ્મદમ્ ॥

અભ્યાસવાસનાશકત્યા તન્નિભ ભવસાગરમ્ ॥

“ગુરુ કર્ણધાર (હોડીને ચક્ષાવનાર) જેવા છે અને તેમનો ઉપદેશ દઢ હોડી જેવો છે. એવા કર્ણધાર અને એવી નોકાને મેળવીને જીવો અભ્યાસ-વાસના શક્તિવડે ભવસાગરને તરી જાય છે.”

ગુરુર્બ્રહ્મા ગુરુર્વિષ્ણુર્ગુરુર્દેવઃ સદાન્યુતઃ ।

ન ગુરોરધિકઃ કિંચિત્ ત્રિષુ લોકેષુ વિદ્યતે ॥

“ગુરુ એ જ બ્રહ્મા છે, એ જ વિષ્ણુ છે અને એ જ અવિનાશી દેવ છે, ગુરુથી વધારે ત્રણે લોકોમાં કંઈ નથી.”

દિવ્યજ્ઞાનોપદેષારં દૈશિકં પરમેશ્વરમ્ ।

પૂજયેત્પરયા ભક્ત્યા તસ્ય જ્ઞાનફલં ભવેત્ ॥

“દિવ્ય જ્ઞાનો—આત્મજ્ઞાનો ઉપદેશ કરનાર આચાર્યને પરમેશ્વર માનીને પરા ભક્તિ વડે પૂજવો જોઈએ. આચાર્ય—પૂજ્ય જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે.”

યથાગુરુસ્તથૈવેશા યથૈવેશસ્તથા ગુરુઃ ।

પૂજનીયો મહાભક્ત્યા ન ભેદો વિચલેડનયોઃ ॥

“ગુરુ અને ભગવાન બન્ને સરખા જ છે. આ બેમાં ભેદ નથી. તેથી મહાભક્તિથી ગુરુની પૂજા કરવી જોઈએ.” એ સ્વરૂપ રાખવું જોઈએ કે આ બધું પરમવિરક્ત બ્રહ્મનિષ્ઠ પરમજ્ઞાની વીતરાગને માટે જ છે. ધનદાસો, લાંપટો, પામરો અને વ્યાપારી ગુરુઓને માટે નથી. જે સન્માર્ગમાં પોતે જતો હોય અને બીજાને સન્માર્ગમાં જ લઈ જવાનો આગ્રહ રાખે તે જ ગુરુ. જે પોતે મહાવિરક્ત સંન્યાસી અને મહાવિદ્વાન હોય તે જ ગુરુ. મૃદસ્થાત્રમરૂપ કાદવમાં રચેલા પચેલા માણસને ગુરુ માનવામાં બુદ્ધ તો જણાય છે જ. જે પોતે વિષયવિરક્ત ન હોય તે બીજાને વિષયવિરક્તનો ઉપદેશ કેમ કરી શકે? અને વિષયવિરક્ત વગર તો આત્મદર્શન કેઈ રીતે થઈ જ ન શકે? માટે જ શાસ્ત્રમાં વિરક્ત વિદ્વાન ગુરુને માટે આગ્રહ થયો છે. “શ્રોત્રિયં બ્રહ્મનિષ્ઠમ્”નો એ જ અર્થ છે. પણ જે યાત્રુવદ્કથ જેવા ગુરુ આજે મળતા હોય તો આત્મસાક્ષાત્કાર કરાવવા તેમનો પણ ઉપયોગ કરી શકાય છે,

મહોપનિષદ્વતું વચન છે કે:—

દુર્લભો વિષયત્યાગો દુર્લભ તત્ત્વદર્શનમ્ ।
દુર્લભા સહજવસ્થા સદ્ગુરોઃ કરુણાં વિના ॥

“સદ્ગુરુની જ્યાં સુધી દયા નહિ હોય ત્યાં સુધી વિષયનો ત્યાગ, તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર અને બ્રાહ્મી સ્થિતિ આ ત્રણે વસ્તુઓ દુર્લભ જ રહે છે”. તેથી સદ્ગુરુની શોધ માનવજીવન માટે અગત્યની વસ્તુ છે.

શૌચ એટલે પવિત્રતા. પવિત્રતા એ પ્રકારની હોય છે એક બાહ્ય અને બીજી આબ્યન્તરિક. બહારની પવિત્રતાને બાહ્ય પવિત્રતા કહે છે અને અંદરની પવિત્રતાને આબ્યન્તરિક પવિત્રતા કહે છે. આત્મજ્ઞાન માટે બન્ને પવિત્રતાઓની ખાસ જરૂર છે.

માંસાહાર ન કરવાથી જ ક્રોધ પૂર્ણ અહિંસક એટલે પવિત્ર બની જતો નથી. ભોકો ઝેરી અને અવિવેકી હોય, બહારથી દયાની ભાવના દેખાડે પણ સ્વજનોને માટે, સ્વ-કુટુંબિઓને માટે પણ નિર્દય હોય તે અહિંસક ન કહેવાય. હિન્દુસ્થાનમાં હિન્દુ-પ્રધાન પ્રદેશોમાં પણ વધારેમાં વધારે નરહત્યા થતી હોય, આત્મહત્યા પણ થતી હોય, એ અહિંસાવાદને ક્રોધ કાળે ન શોભે. ક્રોધને મારી નાંખવામાં અહિંસા ધર્મ આડે ન આવતો હોય, ગામડાઓમાં રોજ ખૂન થયા જ કરે, ઘરો બાળી નાંખાય, ખેતરનો માલ કાપી નાંખાય, બાલ્યવસ્થાને સલામત રહેવા દેવામાં ન આવતાં હોય, વિધવા બહેનો અને સધવા બહેનો પણ જે પ્રદેશમાં વધારે પ્રમાણમાં આત્મઘાત કરતાં હોય, ઘાસલેટ છાંટીને સળગી મરવાનો પ્રયાસ જે પ્રદેશને માટે એક નજીવી વસ્તુ થઈ પડી હોય, તે હિન્દુ પ્રધાન ભારત માટે લજ્જાની વાત કહેવાય. જ્યાં સ્ત્રીઓનાં અપમાન વધારે માત્રામાં થાય, વિધવા બહેનો માટે ક્રોધ માર્ગ જ ન હોય, તે પ્રદેશ અહિંસક હોવાનો દાવો ન કરી શકે. એ બીજી વાત છે કે ક્રોધ બહેન સ્વતંત્ર ધંધો કરીને પ્રામાણિક રીતે જીવિકા-કુપાર્જન

કરે. પણ જે બહેનો એમ કરવામાં અશક્ત હોય તેને માટે ગમે તે રીતે જીંદગીનો અંત લાવ્યા સિવાય બીજો માર્ગ હોતો જ નથી. સાસરે અને પિયરમાં પણ તેમનો જે અપમાન થાય છે, તેને તો મનુષ્ય તો શું ભગવાન પણ સહન કરી શકે તેમ નથી. વિધવા એટલે કુતરાં ગિલાડાં કરતાં પણ ક્ષુદ્ર જંતુ. કુતરાને વગર મહેનતે ઘરની બચેલી રોટલી નાંખી દઈ શકાય છે પણ વિધવાની પાસેથી જ્યાં સુધી જીવલેણ મનુરી ન કરાવી લેવાય ત્યાં સુધી તેમને કંઈક આપવું એ પાપ ગણાય છે. એ બધી અંદરની અપવિત્રતા છે. એ કામથી વધારેમાં વધારે અપવિત્રતા ઉત્પન્ન થાય છે. એ આંતરિક મલિનતા છે. એના ઉપરથી એમ જણાઈ આવશે કે દ્વેષ, અદેખાઈ, ઘૃણા, તિરસ્કાર વગુની માત્રામાં જ્યાં હોય અને જેટલા વધારે પરિમાણમાં આ અંદરના વિકારો હોય તેટલા જ વધારે પરિમાણમાં ત્યાં અંદરની અપવિત્રતા પણ હોય. ઉપર જણાવેલી કુત્સિત વૃત્તિઓનો ત્યાગ તે જ આંતરિક પવિત્રતા કહેવાય છે.

બાહ્ય પવિત્રતાને માટે પણ હિંદુપ્રધાન પ્રાંતો બહુ પછાત છે. બાહ્ય પવિત્રતા જેવી તો હવે કોઈ વસ્તુ જ રહી નથી એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ ન હોઈ શકે. જનરૂ જનને શાસ્ત્રીય રીતે હાથ પગ શુદ્ધ કરવાની જરૂર જણાતી નથી. જનરૂ જનને ડાખો હાથ ગમે તે કામ કરી શકે છે. તે હાથથી ભાઈઓ ઘોતીને અડે છે, બહેનો સાડીને અડે છે. શરીરના કોઈ પણ વસ્ત્રને અને કોઈ પણ ભાગને તે જ ગંદા હાથથી અડે છે. બીડી પીનારા ભાઈઓ ગુજરાતથી વધારે કોઈ પણ પ્રદેશમાં નથી. બીડી, હુક્કો, ગાંજો વગેરે પીનારાઓના હાથ સદા એંઠા જ રહે છે અને તે એંઠા હાથ ગમે તે વસ્તુને અડાડી શકાય છે. તેમાં કંઈ ગ્લાનિ માનવામાં આવતી નથી. ચાહતું વ્યસન પણ પુષ્કળ. ચાહ પીનારા ભાઈઓ અને

બહેનો ગમે તેના એંઠા પ્યાલાનો ઉપયોગ કરવામાં ગ્લાનિ માનતા નથી. રેલ્વે સ્ટેશનો પર આપણે જે જોઈએ છીએ તે એ કે:—

એક ગંદો માણસ એક હાથમાં ચાકુ વાસણ અને બીજા હાથમાં એક ડોલ લઈને “હિંદુ ગરમ ચાહ” એમ બોલતો ફરે છે. ડોલમાં પાણી હોય છે. પાણીમાં ચાહ પીવાના ચીનાઈ માટીના પ્યાલા હોય છે. જે કોઈ ચાહ માગે તેને તે જ પ્યાલામાં ચાહ અપાય છે. તે પ્યાલા અલગ ધોવામાં આવતા નથી. તે જ ડોલમાં તેને—તે એંઠા પ્યાલાને—નાખી દેવામાં આવે છે. અને ફરી તેને જ તેમાંથી કાઢીને, તેમાં જ બીજાને ચાહ આપવામાં આવે છે. આખી દુનિયાનાં જુદા પાણીથી ભરેલી તે ડોલ-ગંગાને બધા ય જુએ છે. આ બધી મલિન ક્રિયાઓને પણ જુએ છે. છતાં એ ભાઈઓ અને બહેનોને જરા પણ ગ્લાનિ થતી નથી.

ગમે તેવી સ્વચ્છ અને પવિત્ર જગ્યામાં મળ-મૂત્રનો ત્યાગ કરતાં હૃદયને સંકોચ થતો નથી. હું જોઉં છું કે માઉન્ટ આબુ ઉપર મારી ચંપા ગુફાની પાસે બધા ભાઈઓ અને બહેનો જનજર બેસી જાય છે. ચાલુ રસ્તામાંથી ગમે તેની પણ નજર પડે છે, પણ શરમતી લાગણી અનુભવાતી નથી. શહેરોમાં પણ એમજ થાય છે. પોળોમાં જાઓ અને ત્યાંની ગંદકીનાં દર્શન કરો. જ્યાં બેઠા હશે ત્યાં જ થુંકશે, ત્યાં જ નાકમાંથી લેંટ કાઢીને નાખી દેશે. હાથને ધોવાની જરૂર તેમને નથી. એ લેંટવાળો હાથ અથવા આંગળીને ખુરશીમાં, કે ટેબલમાં, કે કમાડમાં, કે ભીંતમાં, કે ખાટલામાં, કે જમીનમાં ભૂંસી દે છે. જનજર જઈને એ ગંદા હાથે જ સૂકી માટીથી લોટાને સાફ કરવામાં આવે છે. ડાબા હાથે—તે જ ગંદા હાથે—તે જ લોટાને પકડવામાં આવે છે. પાણીના માટલાને હાથ ધોયા વગર જ અડે છે. પાણી પીને જુડો પ્યાલો કે ગ્લાસ ત્યાં પાણિયારામાં રાખવામાં આવે છે અને તેથી બ્રાહ્મણિયા પાણીનો અર્થ જુહું પાણી એમ મનાય છે.

ભાઈઓ અને બહેનો જે આમાંથી બોધપાઠ લેશે અને થોડો સુધારો કરશે તો તેઓ પોતપોતાના પ્રાન્તને વધારેમાં વધારે ઉજ્જવલ બનાવી શકશે.

સ્થૈર્ય—અધ્યાત્મશાસ્ત્રોમાં આત્મજ્ઞાન માટે જે જે માર્ગોનું સૂચન થયું છે, તે માર્ગમાં શ્રદ્ધા સાથે નિશ્ચલ રહેવું તેને સ્થૈર્ય કહે છે.

આત્મવિનિગ્રહ એટલે વિષયમાંથી મનને પૃથક્ રાખવું. સાંસાનિક વિષયોનું ચિંતન બ્રહ્માર્ગનો વિરોધી છે. મનની ચંચળતાથી સ્વરૂપચિંતન હોતું નથી. તેથી દરેક વિષયોમાંથી મનને અલગ રાખવાનું નામ આત્મવિનિગ્રહ.

મનને અશાંત બનાવનાર ભારેમાં ભારે વસ્તુ સ્વજનવિયોગ છે. મનુષ્ય સ્વજનોને માટે જ સદા સદસત્કર્મ કર્યા કરે છે. અને સ્વજનોના વિયોગથી જ વધારે અશાંત બને છે. તેથી એ મનને સ્વજનવિયોગથી પેદા થએલ વ્યાકુળતામાંથી બચાવી લેવાને માટે આ રીતે ચિંતન કરે:—

નૈવાન્ય કશિચ્છ ભવિતા નાયં ભવતિ કસ્યચિત્ ।
પથિ સંગતમેવેદં દારબન્ધુસુહૃન્નૈઃ ॥

દ્વાસે દ્વં ચ ગમિष્યામિ કોન્વહં કિમિહ સ્થિતઃ ।
કસ્માત્કિમનુશ્રેયમિત્યેવં સ્થાપયેન્મનઃ ॥

અનિત્યે પ્રિયસંવાસે સંસારે ચક્રવર્ગતૌ ।
પથિ સંગતમેવૈતદ્ બ્રાતા માતા પિતા સખા ॥

અર્થાત્, “ત્વી બન્ધુ, સુહૃત્ આ બધા કોઈ કોઈના હોતા નથી. એ બધા સંબંધ કલ્પિત જ છે. માર્ગે યાત્રતાં જેમ અકસ્માત્ સાથી જડી આવે છે તેમજ આ સંસારયાત્રામાં

માર્ગમાં જ એ બધા સાથીઓ મળ્યા છે.” “હું કોણ છું, અહીં શા માટે આવ્યો છું, ક્યાં બેસીશ અને ક્યાં જઈશ, શા કારણથી કોને માટે હું શોક કરું છું, એવા એવા વિચારોમાં મનને સ્થિર કરી દેવું જોઈએ.” “મનને ખૂબ સમજાવવું જોઈએ કે આ સંસારમાં જે આપણને કહેવાતા પ્રિયજનો મળ્યા છે તેમનો સમાગમ અનિત્ય જ છે. કેમકે સંસાર સ્વયમ્ અનિત્ય છે. જેમ રથનાં પૈડાં ઊંચે નીચે ફર્યા કરે છે તેમ આ સંસારમાં અનેકવિધ સગાંસખંધીઓ મળ્યા કરે છે અને વિયુક્ત થઈ ચાલ્યા જાય છે. આ ભાઈ, માતા, પિતા અને મિત્રો કેવળ રસ્તામાં મળી ગયેલા લોકો છે.”

સંયોગા વિપ્રયોગાન્તા જાતાનાં પ્રાણિનાં દ્રુવાઃ ।

બુદ્ધબુદ્ધા ઈવ તોયેષુ ભવન્તિ ન ભવન્તિ ચ ॥

“જગતમાં જેટલા પ્રાણિયો આવી વસ્યા છે, તેમની સાથે જે પરસ્પર સંયોગ થયો છે તેનો એક દિવસ વિયોગ જરૂર થવાનો જ. જેમ પાણીના પરોપાટા રહ્યા ન રહ્યા થઈ જાય છે તેમજ આ બધા સંખંધીઓ અથવા સંખંધો રહ્યા ન રહ્યા થઈ જવાના.”

આવી રીતે મનને સમજાવીને તેનો નિગ્રહ કરવો જોઈએ.

એ બધા ક્ષેત્રજ્ઞ આત્માને જાણવા માટે સાધનો છે. એની સંખ્યા ૯ છે. ॥ ૭ ॥

ભગવાન ક્ષરીથી તે સાધનોને જ ગણાવે છે:—

ઇન્દ્રિયાર્થેષુ વૈરાગ્યમનહુકાર એવ ચ ।

જન્મમૃત્યુજરાવ્યાધિ-દુઃખદોષાનુદર્શનમ્ ॥૮॥

પદચ્છેદ

ઇન્દ્રિયાર્થેષુ વૈરાગ્યમ અનહ્રુકારઃ એવ ચ ।
જન્મમૃત્યુજરાવ્યાધિ-દુઃખદોષાનુદર્શનમ ॥૮॥

અર્થ—ઇન્દ્રિયાર્થેષુ-ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં. વૈરાગ્યમ-વૈરાગ્ય. અનહ્રુકારઃ-દેહાદિમાં અહંબુદ્ધિનો અભાવ. એવ-જ. ચ-અને. જન્મ-મૃત્યુ-જરા-વ્યાધિ-દુઃખ-દોષા - નુદર્શનમ — જન્મ, મરણ, વડપણ, વ્યાધિ, દુઃખ આદિ દોષોનું દર્શન ॥૮॥

સ્પષ્ટાર્થ—ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં વૈરાગ્ય થવું, દેહાધ્યાસનો ત્યાગ કરવો અને જન્મરૂપ દોષ, મૃત્યુરૂપ દોષ, જરારૂપ દોષ, વ્યાધિ રૂપ દોષ, અને દુઃખરૂપ દોષનું અનુદર્શન કરવું, એ પણ સાધના છે. એને લઈને ક્ષેત્રજ્ઞ-આત્માનું જ્ઞાન મેળવી શકાય છે.

ભાવાર્થ—શ્રોત્ર, ત્વક્, ચક્ષુ, રસન, ઘ્રાણ એ પાંચ જ્ઞાન ઇન્દ્રિયો કહેવાય છે. એ પાંચેના શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ એ પાંચ વિષયો છે. ઇન્દ્રિયો જ્યારે પોતપોતાના વિષયો તરફ દોડે છે ત્યારે આત્માનો નાશ થઈ જાય છે. નાશ થવો એટલે સ્વરૂપનું અનુસંધાન. આત્મા સત્રૂપ છે, ચિહ્નરૂપ છે, આતંદરૂપ છે ઇત્યાદિ રીતે આત્માને જાણવો, એનું નામ આત્મસ્વરૂપાનુસંધાન. વિષયોમાં ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર જ્યારે વધી જાય છે ત્યારે આ આત્મસ્વરૂપનું અનુસંધાન બંધ પડી જાય છે, તે જ આત્માનો નાશ. તેથી પ્રત્યેક વિષયમાંથી પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયને પૃથક્ રાખવી, તે જ વિષય-વૈરાગ્ય કહેવાય છે. એ વિષય-વૈરાગ્ય મેળવવા માટે પ્રત્યેક વિષયમાં દેષ-બુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ.

એ જ અન્ય શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે. જેમકે—

દોષદર્શી ભવેત્તત્ર યત્ર રાગઃ પ્રવર્તતે ।

જે જે વસ્તુમાં રાગ થાય તે તે વસ્તુમાં દોષદર્શન કરવું જોઈએ.

જો મનોહર સંગીત સાંભળવાનો રાગ ઉત્પન્ન થાય તો મૃગના દષ્ટાંતથી તે રાગમાં દોષદર્શી થઈને ત્યાંથી નિવૃત્ત થઈ જવું જોઈએ. મૃગને રાગ વધારે પ્રિય હોય છે. તે સંગીત સાંભળવા માટે જ્યારે ઉભો થાય છે અને સંગીતના નાદની સાથે જ્યારે તે તક્ષીનતા મેળવે છે, નિશ્ચેષ્ટ બને છે, ત્યારે તે નાશ પામે છે. સ્પર્શનો રાગ ઉત્પન્ન થયો હોય તો હાથીના દષ્ટાંતથી, તે રાગથી નિવૃત્ત થવું જોઈએ. હાથણીના સ્પર્શની ઈચ્છાએ તે ખાડા તરફ જાય છે જેની ઉપર હાથીને છેતરવા માટે મામુલી લાકડી અને ઘાસપ્રસ નાખીને જમીનનો દેખાવ કરવામાં આવ્યો હોય છે. ત્યાં આવતાં જ તે એ ખાડામાં પડે છે અને પોતે બંધનવશ થાય છે. રૂપનો જો રાગ પેદા થયો હોય તો રાવણના દષ્ટાંતથી તે રાગની નિવૃત્તિ મેળવવી જોઈએ. રાવણ જગદંબા શ્રી જનકીના રૂપથી મોહિત થયો હતો. પરિણામે તેનો નાશ થયો.

“પરનારી પૈની છુરી, કાઉ જનિ લાવો અંગ ।

દશે શીશ રાવણ કટે, પરનારી કે સંગ ”

પરસ્ત્રી તો તેજ છુરીની જેવી હોય છે. કાઈએ પરસ્ત્રીને પોતાનાં અંગ સાથે અડકાવવી ન જોઈએ. કેમકે પરસ્ત્રીના સંગથી જ રાવણનાં દશે મસ્તકો કપાઈ ગયાં.”

જો સ્વાદમાં રાગ ઉત્પન્ન હોય તો માછલાંના દષ્ટાંતથી તેમાંથી બચી જવું જોઈએ. માછલાઓ જીભને લીધે જ—સ્વાદને લીધે જ, જલમાં નાખેલી વંશી તરફ જાય છે. વંશીની ટોચે લાગેલ તીક્ષ્ણ ઝીણા કાંટામાં માંસ કે ઝીણાં ઝીણાં જીવડાંઓ મારીને લગાડેલાં હોય છે. ખાવા આવતાંવેંત તેમના મોંઢામાં તે કાંટા ફસાઈ જાય છે અને પરિણામે તેઓ મરણ પામે છે.

જો ગંધનો રાગ પેદા હોય તો ભમરાના દષ્ટાંતથી તેમાંથી પૃથક્ થઈ જવું જોઈએ. ભમરા કમળના પુષ્પના લોભિયા હોય છે.

એક ભમરો એક કમળના પુષ્પ ઉપર જઈ બેઠો. ગંધ લેવા માંડ્યો. રસ પણ પાન કરવા લાગ્યો. એ વિષયભોગમાં તે ભમરો તક્ષીન બન્યો. સાંજ પડી ગઈ પણ ભમરો તો વિષયવિમુક્ત ન થયો. છેવટે કમલપુષ્પ બંધ થતાં ભમરો તેની અંદર કેદી બન્યો.

અન્યનાનિ બહુ સન્તિ બહુનિ પ્રેમરજ્જુકૃતઅન્યનમન્યત્ ।
દારુભેદનિપુણોઽપિ પડ્ધિઃ પડ્ધિજે ભવતિ કોષનિબદ્ધઃ ॥

જે ભમરો લાકડાને પણ વીંધી નાખે છે તે પ્રેમગંધનમાં એવી રીતે બંધાયો કે કમળના ફૂલને વીંધીને બહાર નીકળી શક્યો નહિ અને ત્યાંને ત્યાં કેદ રહ્યો.

વિચાર કરવા લાગ્યો—

રાત્રિર્ગમિષ્યતિ ભવિષ્યતિ સુપ્રભાતં,
ભાસ્વાનુદેષ્યતિ હસિષ્યતિ પદ્મજલમ્ ।
ધૃત્યં વિચિન્તયતિ કોશગતે દિરેકે,
હા હન્ત હન્ત નલિનં ગજ ઉજ્જહાર ॥

રાત તો વીતી જ જવાની. સવાર થશે જ. સૂર્યોદય થવાનો જ. એ કમળ ફરીથી ખિલશે જ. હું બહાર નીકળીશ. આમ વિચાર કરતો જ હતો કે એક હાથી આવ્યો. તેણે તે જ કમળ—નાલને ઉખેડીને મોઢામાં લીધું અને ભમરો મરણ પામ્યો.

આ માર્ગ છે. એને અવલંબીને જીવ વૈરાગ્ય મેળવી શકે છે. નારદપરિવ્રાજક ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે—

અસ્થિસ્થૂણું સ્નાયુબદ્ધં માંસશોણિતલેપિતમ્
ચર્માવનદ્ધં દુર્ગન્ધિ પૂર્ણં મૂત્રપુરીષયોઃ ॥
જરાશોકસમાવિષ્ટં રોગાયતનમાતુરમ્ ।
રજસ્વલમનિત્યં ચ ભૂતાવાસમિમં ત્યજેત્ ॥

માંસાદ્મસૂપ્રયવિષ્મૂત્રસ્નાયુમજ્જસ્થિસંહતૌ ।
દૃહ્યેત્પ્રીતિમાન્મૂઢો ભવિતા નરકેપિ સઃ ॥

“ આ શરીર ભૂતાવાસ છે. હાડકાં એ જ થાંભલા છે. નસ અને નાડીઓ રજજી છે. તેનાથી જ આ જંગલો ખાંધરામાં આવ્યો છે. ચામડાથી વીંટાએલો છે. દુર્ગન્ધથી ભરેલો છે. મૂત્ર અને વિષાથી પૂર્ણ છે. ઘડપણ, શોક આદિથી ઘેરાએલો છે. રોગનું ઘર છે. આતુર છે. ધૂળ-માટીથી ભરેલો છે. એવા આ શરીરરૂપી જંગલનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. માંસ, લોહી, પડ, વિષા, મૂત્ર, નસ-નાડી, મજ્જા, હાડકાં વગેરેનો સમૂહ તે જ શરીર કહેવાય છે. એવા ગંદા શરીરમાં પણ જે પ્રેમ કરે છે તે મૂઢ છે, અને એવા શરીરમાં જેનો સ્નેહ હોય તે કદાચ નરકમાં પણ સ્નેહ કરતો જ હશે. ”
આવા આવા સદ્વચનોથી વિષયવૈરાગ્ય પ્રાપ્ત કરી લેવું જોઈએ.

અહંકાર શબ્દથી જન્મે જાતનો અહંકાર લઘુ શકાય છે. દેહાદિમાં આત્માભિમાનરૂપ અહંકાર અથવા તો જાતિ, વિદ્યા, ધન, રૂપ આદિનો અહંકાર. તે જન્મેનો જે અભાવ તે અનહંકાર કહેવાય.

શ્લોકમાં એવ શબ્દ આવ્યો છે. તે નિશ્ચયાર્થક છે. એટલે ઇન્દ્રિયાર્થોમાં વૈરાગ્ય અને સર્વથા અહંકારનો ત્યાગ એ જે વસ્તુ આત્મજ્ઞાનમાં મુખ્ય સાધન છે.

જગતમાં મોટામાં મોટું જે દુઃખ છે તે તો જન્મ અને મરણ છે. એની જ સાથે ખીજાં દુઃખો જોડાયેલાં હોય છે. તેથી જન્મ અને મૃત્યુમાં રહેલો જે દોષ તેનું અનુસંધાન કરવું જોઈએ. જન્મને લીધે જ જરા થાય છે, તેને લીધે જ વ્યાધિ થાય છે, તેને લીધે જ દુઃખ થાય છે અને તેને લીધે જ મરણ થાય છે. એટલે દરેક દુઃખનું કારણ તો વિશેષરૂપે જન્મ જ છે. તેથી

જન્મમાં જરા, વ્યાધિ, દુઃખ અને મૃત્યુરૂપ દોષોનું અનુસંધાન કરવું જોઈએ. તેમજ મરણમાં જે દોષ છે તેનું અનુસંધાન એ રીતે કરવું જોઈએ—

“અનવાપ્તેષુ કામેષુ મૃત્યુરભ્યેતિ માનવમ્”
 “અકૃતેષ્વેવ કાર્યેષુ મૃત્યુર્વૈ સંપ્રકર્ષતિ”
 “કો હિ જાનાતિ કસ્યાચ મૃત્યુકાલો ભવિષ્યતિ”
 “દુર્બલં બલવન્તં ચ શૂરં ભીરું જડં ક્વિમ્ ।
 અપ્રાપ્તં સર્વકામાર્થાન્ મૃત્યુરાદાય ગચ્છતિ ॥”

“મરણ પૂરી થઈ હોય કે ન થઈ હોય મૃત્યુનો મનુષ્યની સામે આવીને હિમ્નું જ રહેવાનું,” “કાણે જાણે છે કે આજે કોનું મૃત્યુ થવાનું છે.” “કોઈ દુર્બલ હોય કે બલવાન હોય, શૂર હોય કે ભીરુ હોય—બીકણ હોય, મૂર્ખ હોય કે પંડિત હોય, વાસનાઓ પૂરી થઈ હોય કે ન થઈ હોય, મૃત્યુ તો આવે છે અને સ્વેચ્છાથી જીવને લઈ જાય છે.”

એવી રીતે જરા અને વ્યાધિ આદિના દોષોનું અનુસંધાન કરવું જોઈએ. વૃદ્ધાવસ્થામાં બધા અંગો શિથિલ થઈ ગયાં હોય છે, હાથપગ ધ્રુજે છે, આંખો લાચાર અને છે, ઘરના લોકોને પણ તે અવસ્થામાં માણસ ભારભૂત થઈ પડે છે, ડગલે ડગલે પારકાની સહાયતાની આવશ્યકતા પડે છે, અપમાન થાય છે, સહન કરવું પડે છે, એ બધાનો વિચાર કરવો જોઈએ. ॥ ૮ ॥

ભગવાન ક્ષેત્રજ્ઞને જાણવા ળીજ્ઞ સાધનો વર્ણવે છે:—

અસકિતરત્નભિષ્વદ્ગાઃ પુત્રદારગૃહાદિષુ ।
 નિત્યં ચ સમચિત્તત્ત્વમિષ્ટાનિષ્ઠોપપત્તિષુ ॥૯॥

પદ્મછેદ

અસકિતઃ અનભિષ્વંગઃ પુત્રદારગૃહાદિષુ ।

નિત્યં ચ સમચિત્તત્ત્વમ્ ઇષ્ટાનિષ્ટોપપત્તિષુ ॥૬॥

અર્થ—અસકિતઃ—અનાત્મવિષયેભાં અનામકિત. પુત્રદાર-ગૃહાદિષુ—પુત્ર, સ્ત્રી, ગૃહાદિમાં. અનભિષ્વંગઃ—અત્યંત અનાસકિત. ચ—અને. ઇષ્ટાનિષ્ટોપપત્તિષુ—ઇષ્ટ અથવા અનિષ્ટ વસ્તુઓની પ્રાપ્તિમાં. નિત્યમ્—સર્વદા. સમચિત્તત્ત્વમ્—સમાનચિત્તે રહેવું. ॥ ૬ ॥

સ્પષ્ટાર્થ—આત્મા સિવાયની જે વસ્તુઓ છે તેમાં અનાસકિત, પુત્ર, સ્ત્રી અને ગૃહ આદિમાં અત્યંત અનામકિત અને ઇષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થયે સતે અથવા અનિષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થયે સતે સર્વદા એક જ ભાવે રહેવું, જર્થાત્ ઇષ્ટવસ્તુની પ્રાપ્તિમાં એકદમ આનંદથી ઉભરાઈ ન જવું અને અનિષ્ટની પ્રાપ્તિથી એકદમ કરમાઈ ન જવું, (એ ક્ષેત્રજ્ઞ જ્ઞાનના સાધનો છે) ॥ ૬ ॥

ભાવાર્થ—આ શ્લોકમાં “અસકિત” શબ્દ અને “અનભિષ્વંગ” આ બન્ને શબ્દ એક જ જાતના છે. બન્ને શબ્દોના ધાતુઓમાં ભેદ હોવા છતાં મૂળ શબ્દોનો પ્રયોગ લગભગ એક જ અર્થમાં અન્યત્ર થયા કરે છે. એટલે અન્યત્ર એક ખીજની ગરજ તે સારે છે. અહિં બન્ને શબ્દો સાથે જ વપરાયેલા છે. ત્યારે કંઈ પણ અર્થવિશેષને જણાવવા માટે જ ભગવાનનો એ પ્રયાસ હોવો જોઈએ. “અસકિત” શબ્દમાં “ન+સકિત” એવી રીતે વિભાગ જાણવો. અને “અનભિષ્વંગ”માં “ન+અભિ+સ્વંગ” એવી રીતે વિભાગ જાણવો. અહીં જોઈ શકાશે કે “સકિત” શબ્દ એકલો છે અને તેને “ન” (અ) લગાડેલો છે. અને અનભિષ્વંગમાં “સ્વંગ” શબ્દની પૂર્વે “અભિ” ઉપસર્ગ

લગાડીને પછી તેની પૂર્વે “ન” (અન્) લગાડેલો છે. દિવસર્ગ પ્રાયઃ અધિક અર્થને જણાવે છે. અહીં પણ થોડો અધિક અર્થ જણાય છે. એને અહીં મુકીને એક બીજો વિચાર કરી લઈએ, પછી એનો અવશિષ્ટ વિચાર કરીશું.

આ શ્લોકમાં “પુત્રદારગૃહાદિષુ” અને “ઈષ્ટાનિષ્ટોપપત્તિષુ” આ બે સમસ્ત પદો છે. સપ્તમી વિભક્તિનો અર્થ સીધો રીતે બોલીએ તો “માં” થાય છે. “અસકિત” “અનભિષ્વજ્ગ” “સમચિત્તત્વમ્” એ ત્રણ પ્રથમાન્તપદો છે. પ્રથમાન્તપદ એટલે પહેલી વિભક્તિનું પદ. અને એનો અન્વય એટલે સંબંધ આ પ્રકારે છે: “અસકિતઃ પુત્રદારગૃહાદિષુ, “સમચિત્તત્વમ્ ઈષ્ટાનિષ્ટોપપત્તિષુ” આવી રીતે એનો અન્વય કરી લીધા પછી “અનભિષ્વજ્ગઃ” જયી જાય છે અને એને માટે એક સપ્તમ્યન્તપદ ખુટે છે. અથવા જો “અસકિતઃ” ને મુકી દઈએ અને “અનભિષ્વજ્ગઃ પુત્રદારગૃહાદિષુ” એમ અન્વય કરીએ તો “અસકિત” ને માટે એક સપ્તમ્યન્ત પદ ખુટે છે. અને જો બન્નેનો “પુત્રદારગૃહાદિષુ” ની સાથે જ સંબંધ કરીએ તો કાંઈ વિશેષ અર્થની સિદ્ધિ હોતી નથી. તેથી એક સપ્તમ્યન્ત પદનો અધ્યાહાર કરી લેવો જોઈએ. તેથી જ મેં “અનાત્મવિષયોમાં” એ શબ્દનો અધ્યાહાર કર્યો છે. મૂળમાં જે શબ્દ ન હોય તેને યોગ્યા-યોગ્ય વિચાર કરીને કદપી લેવો એનું નામ અધ્યાહાર. અહીં એમ શંકા થઈ શકે છે કે પુત્ર-દાર-ગૃહ આદિ પણ તો અનાત્મ જ વસ્તુ છે. તો, “અનાત્મવિષયોમાં” એ અધ્યાહાર કરવાથી કયા નવા અર્થની પ્રતીતિ થાય છે? એનો ઉત્તર:

પુત્ર, દાર-પત્ની, ગૃહ, આદિ-ધન અને નિકટના સંબંધિયો, એ બધા એવા અનાત્મવિષયો છે કે જેના સંબંધથી મનુષ્ય પોતાનું આપ્ત આયુષ્ય એળે જ ગુમાવે છે અને ઘણા અણુગમો હોવા

છતાં તે સંબંધનો વિચ્છેદ કરતો નથી. અને તે સિવાયની જે વસ્તુઓ છે તે એવી છે—એવા પ્રકારના વિષયો છે—કે જેનામાંથી મનુષ્ય થોડે પ્રયાસે સંબંધ તોડી શકે છે. જેમકે મદ્યપાન, ખીડી, તમાકુ, ગાંજો વગેરે અસ્પૃશ્ય વસ્તુઓનું સેવન, નાટક, સિનેમા, નાચ, રાગ-રંગ, વગેરેને જોવું, ગપ્પાં મારવાં, જુગારની રમત, વગેરે. અને એ રીતે અનાત્મપદાર્થના જે વિભાગો થયા:—૧— એવા વિષયો જેનામાંથી મનુષ્ય મહાપ્રયાસે જ બચી શકે છે અને, ૨— જેનામાંથી મનુષ્ય અલ્પ પ્રયાસે બચી શકે છે. મહાપ્રયાસે જે વિષયોમાંથી મનુષ્ય બચી શકે છે તેને તો પ્રભુએ સ્વયં “પુત્રહારગૃહાદિષુ” શબ્દથી કડી દીધા છે, અને અલ્પપ્રયાસે જેનાથી માણસ બચી શકે છે તેની કલ્પના કરી લેવાનો ભાર આપણા ઉપર છે.

હવે એક વાર ફરીથી “અસકિતઃ” અને “અનભિવ્યજ્ઞઃ” ને તપાસીએ. “અનભિવ્યજ્ઞઃ” માં ઉપસર્ગ લગાડેલો હોવાથી જરૂર જ વિશેષ અર્થ નિકળવા જોઈએ. એટલે એનો અર્થ એ છે—સર્વથા જ સંગતો ત્યાગ. તેથી એનો અન્વય “પુત્રહારગૃહાદિષુ” ની સાથે જ કરવો. વધારે સંગત છે. કેમકે “પુત્રહારગૃહાદિ” એવા વિષયો છે જેનાથી મહાપ્રયાસે લાંબે સમયે સંબંધ-વિચ્છેદ કરી શકાય છે. અને જે વિષયોથી થોડા પ્રયાસે છુટાછેડા થઈ શકે છે તેને માટે ઉપસર્ગ વગરનો “અસકિત” શબ્દ છે.

હવે આ શ્લોકનો સીધો અર્થ એમ થયો. કેઈ પણ જાતના વ્યસનમાં, કેઈ પણ જાતના એવા કાર્યોમાં કે જેથી નૈતિક પતનની સંભાવના હોય તેમાં અસકત રહેવું, એટલે તેના સંબંધમાં આવવું જ નહિ. અને જેના સંબંધ અનિવાર્ય છે તેનામાં અત્યંત તલ્લીન ન થવું, અને ઇષ્ટાનિષ્ટની પ્રાપ્તિમાં એક જ રૂપે રહેવું. એ ક્ષેત્રજ્ઞના જ્ઞાનના સાધનો છે.

હવે થોડો વિચાર ઇષ્ટ અને અનિષ્ટના સંબંધમાં પણ કરીએ. તાત્ત્વિક દષ્ટિએ કહીએ તો આત્મા સિવાય કોઈ પણ વસ્તુ ઇષ્ટ નથી. આત્માની પ્રાપ્તિ એટલે સ્વરૂપાનુભવ એટલે અવિદ્યા-જન્ય-આવરણભંગ. પણ અહીં એવી આત્મપ્રાપ્તિને ભગવાને ઇષ્ટ ગણી નથી. કેમકે અહીં તો કહેવામાં આવ્યું છે કે ઇષ્ટની પ્રાપ્તિમાં અને અનિષ્ટની પ્રાપ્તિમાં જન્મે સંયોગોમાં સમાનચિત્તે રહેવું. જો અહીં ઇષ્ટનો અર્થ આત્મા હોય તો આત્મવસ્તુ અને અનાત્મવસ્તુ જન્મેની પ્રાપ્તિમાં સરખે ભાવે રહેવું એ એનો અર્થ થઈ જાય. તે અર્થ શાસ્ત્રીય દષ્ટિ અને અનુભવથી વિરુદ્ધ છે. તેથી સાંસારિક વિષયોમાંથીજ જે ઇષ્ટ જણાતો હોય તેની પ્રાપ્તિમાં વધારે આનંદનો ઉછાળો ન આવે. જોઈએ. અને અનિષ્ટ જણાતી વસ્તુની પ્રાપ્તિમાં ખેદની લાગણી ન પેદા થવી જોઈએ.

અહીં રહસ્ય આ છે: સ્વ-રૂપ-આત્મા સિવાય જે ઇષ્ટ મનાય છે તે કલ્પિત છે. એટલે મિથ્યા છે. તેમજ જગત્માં પરમાર્થ-રૂપે આત્માતિરિક્ત કોઈ વસ્તુ જ નથી કે જેને અનિષ્ટ તરીકે માની શકાય. તેથી અનિષ્ટ એ પણ કલ્પિત છે, એટલે મિથ્યા છે. એમ આત્માતિરિક્ત પ્રત્યેક વસ્તુને પારમાર્થિકરૂપે મિથ્યા સમજીને પ્રારબ્ધવશ જ્યાંસુધી દેહ છે ત્યાંસુધી શરીરનિર્વાહમાત્ર દષ્ટિસમક્ષ રાખી ઇષ્ટાનિષ્ટની ભાવના કોરે મુકીને વર્તવું જોઈએ ॥ ૯ ॥

પ્રિયશિષ્યને સદુપદેશ કરતાં ન ધરાતા ભગવાન ફરી ક્ષેત્રજ્ઞના જ્ઞાનના સાધનો વર્ણવે છે : —

મયિ ચાનન્યયોગેન ભક્તિરવ્યભિચારિણી ।

વિવિક્તદેશસેવિત્વમરતિર્જનસંસદિ ॥ ૧૦ ॥

પદચ્છેદ

મયિ ચ અનન્યયોગેન ભક્તિઃ અવ્યભિચારિણી ।
વિવિક્તદેશસેવિત્વમ્ અરતિઃ જનસંસદિ ॥૧૦॥

અર્થ—મયિ—મારામાં. અનન્યયોગેન—અનન્યમનસ્કેન—એટલે
મારા સ્વરૂપ સિવાય બીજી કોઈપણ વસ્તુમાં મન રાખ્યા વગર.
અવ્યભિચારિણી—કોઈપણ કાળે વિચલિત ન થનારી. ભક્તિઃ
—ભક્તિ. વિવિક્તદેશસેવિત્વમ્—એકાન્તસ્થાનમાં નિવાસ. ચ—અને
જનસંસદિ—મનુષ્યોની ભીડમાં. અરતિઃ—અપ્રેમ. (એ પણ
ક્ષેત્રજ્ઞના જ્ઞાનના સાધનો છે.) ॥ ૧૦ ॥

રુપદ્વાર્થ—અનન્યમનથી મારામાં નિશ્ચય ભક્તિ કરવી, એકાન્ત
દેશમાં રહેવું અને માણસોની ભીડભાડમાં પ્રેમ ન રાખવો, એ
સાધનોથી ક્ષેત્રજ્ઞનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૧૦ ॥

ભાવાર્થ—આ શ્લોકમાં “અનન્યયોગેન” એ પદ આવ્યું
છે. યોગ શબ્દનો અહીં શો અર્થ છે તે વિચારણીય છે. ગીતામાં
યોગ શબ્દથી પ્રાયઃ જ્ઞાનયોગ, ભક્તિયોગ અને કર્મયોગ આ ત્રણ-
માંથી યથાયોગ્ય કોઈ એકનું ગ્રહણ થયા કરે છે. કોઈ ઠેકાણે
ચિત્તવૃત્તિનિરોધરૂપ યોગનો પણ સંગ્રહ થએલો છે. અહીં યોગ
શબ્દનો તે બધાથી જુદો અર્થ ભાસે છે. અહીં યોગનો અર્થ
સંબંધ છે. “અનન્યયોગેન” એટલે ભગવાન સિવાય બીજા
કોઈની સાથે સંબંધ રાખ્યા વગર ભગવાનમાં અવ્યભિચારિણી
ભક્તિ આત્મજ્ઞાનનું કારણ છે. યદિ અનન્યયોગનો ભક્તિયોગ અર્થ
કરીએ તો “ભક્તિયોગવડે મારામાં ભક્તિ કરવી” એવો અર્થ થાય
અને તે નિર્થક થાય. ભક્તિયોગ જ ભક્તિ છે. ત્યારે “ભક્તિવડે
ભક્તિ કરવી” એમ કહેવામાં કોઈ તાત્પર્ય સ્પષ્ટ થઈ શકતું નથી.
યોગનો “સંબંધ” એ જ અર્થ સમાર્થીત છે. અહીં ભક્તિનો
અર્થ અનન્યવિશ્વાસ છે. સેવાપૂજા, આરતી, ભોગ કે સતતસ્મરણ

આ કોઈ પણ અર્થ અહીં વિવક્ષિત નથી. પરમેશ્વર જેવું કંઈ તત્ત્વ છે અને તે જ પ્રામન્ય છે—મેળવવા યોગ્ય છે. તેની પ્રાપ્તિ જ સકળ બંધનોની નિવર્તિકા છે. આવો જ વિશ્વાસ તે જ ભક્તિ અહીં કહેવાય છે.

અવ્યભિચારિણી શબ્દનો અર્થ—અનેક દેવીદેવતાઓની પાસે ભટકવામાં કંઈ પણ સાર નથી. અનેક માણસો પાસે પણ જવામાં કંઈ તત્ત્વ નથી. પ્રયાસ કરીને, પરીક્ષા કરીને, એકને પકડી લઇએ અને તેમાં જ સંપૂર્ણ વિશ્વાસ મૂકવો, એ તો છે મનુષ્યતાને જાજતું કર્તવ્ય. પણ જે આજે એકને પકડે છે, પૂજે છે, સેવે છે, આત્મ-સમર્પણ કરે છે. અને આવતી કાલે એને છોડે છે અથવા એને રાખીને જ બીજાને પૂર્વવત્ત સેવે છે. બીજે દિવસે કોઈ ત્રીજાને પૂજાપાત્ર માને છે. એવી ભક્તિ અવ્યભિચારિણી ભક્તિ કહેવાય છે. એવી ભક્તિથી આજ સુધીમાં કોઈને પણ આત્મદર્શન થયું નથી. અહીં ભગવાનનો આશય એ છે કે અર્જુન અનન્ય ભાવે ભગવાન વાસુદેવમાં જ વિશ્વાસ રાખો. તેમની સાથે જ સંબંધ ધરાવો. આમ કરવાથી જ અવ્યભિચારિણી ભક્તિ સચવાશે. નહિ તો તેના ભુકેભુક્કા ઉડી જશે.

આત્મજ્ઞાની થવાને માટે ગપોડિયા થવાની જરૂર નથી. અને ગપોડિયા ન થવા માટે એકાંતસ્થાનમાં સ્થિતિ રાખવી એજ ઉત્તમ માર્ગ છે. કેમકે એકાંતમાં જ વિધિપૂર્વક શાંતિથી આત્મચિંતન કરી શકાય છે. એકાંતવાસ કરવાથી અંતઃકરણના વિક્ષેપાદિ મળે છે તે શાંત થાય છે અને શનૈઃ શનૈઃ નાશ પામે છે. વિવિક્ત દેશમાં રહેવાથી જ લોકોની સાથેના સંબંધ તૂટે છે અને ત્યારે જ અનન્યયોગની પ્રાપ્તિ કોઈને પણ થઈ શકે છે.

તેમજ દુષ્ટ લોકોના, મૂર્ખ લોકોના, અવિવેકી લોકોના, વ્યસની લોકોના, પેટૂ લોકોના સમાજમાં ક્ષણભર પણ ન ટકવો જોઈએ. તથા

આપણી ચિત્તવૃત્તિ દૂષિત થાય છે. દૂષિત ચિત્તવૃત્તિવડે આત્મજ્ઞાન-પ્રાપ્ત કરી શકાય નહિ. દુષ્ટોની વચ્ચેમાં પરનિન્દા, સ્વાત્મસ્તુતિ સિવાય બીજું કશું હોતું નથી. અને એથી મનુષ્યનું બાંધન વધે છે. તેથી કૂકર, શ્વકરની પેઠે મૂર્ખસમાજનો ત્યાગ જ કરવો જોઈએ.

જો માણસ એકાંતસેવન કરશે તે જન-સંપર્કથી અલગ રહેશે તેને એકાંતસેવન સ્વતઃ પ્રાપ્ત થશે, ત્યારે વિવિક્તદેશસેવિત્વમ્ અને અરતિર્જનસંસદ્ધિ એ બે વસ્તુ પૃથક્ પૃથક્ કેમ અહીં આલેખાઈ હશે એવી એક શંકા વિવેચકના હૃદયમાં ઉત્પન્ન થવી જ જોઈએ.

એનું સમાધાન. વિવિક્તદેશ સેવનાનો માટે એવો નિયમ હોઈ શકે કે તે જનસમાજની વચ્ચેમાં ન આવે. એનું એકાંતસેવન તો કેવળ એ જ દષ્ટિએ હોય છે કે તેને વધારેમાં વધારે શાંતિ અને આત્મચિંતનનો અવકાશ મળી શકે. તેથી તે જો જનસંપર્કમાં રહેશે તો તેની એકાગ્રતાનો ભંગ અવશ્ય થવાનો. પણ “જનસમાજમાં પ્રેમ ન રાખવો.” એન કહેવાથી એ સિદ્ધ થાય છે કે તે આવશ્યક સમયે જનસંપર્કમાં આવી શકે છે. એનું કર્તવ્ય એટલું જ કે તે, તે સંપર્કમાં જ તક્ષીન ન થઈ જાય. જ્યારે જનસમાજનો ઉપકાર કરવાનો અવસર પ્રાપ્ત થાય તો તે પૂરે કરી ફરીથી પૃથક્ ને પૃથક્ જ રહે. એ તાત્પર્ય અહીં જણાય છે. અને તે જ હોવું જોઈએ.

અહીં એક વસ્તુ તરફ આપણું લક્ષ જવું જોઈએ. આ શ્લોકમાં “ભક્તિરવ્યભિચારિણી” એ બીજું પદ બહુ મહત્ત્વનું છે. અહીં સગુણબ્રહ્મભક્તિ અને નિર્ગુણબ્રહ્મભક્તિ, બંનેના પ્રતિપાદન માટે અવકાશ રહેલો જ છે. સગુણબ્રહ્મની ઉપાસનાથી ચિત્તશુદ્ધિ અને ભક્તિને લીધે હૃદય-દ્રાવ એ બે પરિણામો તો અવશ્ય પ્રાપ્ત

થવાનાં જ. એ એવાં પરિણામે છે કે જે નિર્ગુણબ્રહ્મની ભક્તિને માટે ક્ષેત્ર તૈયાર કરે છે. બ્રહ્મનું જે અંતિમ સ્વરૂપ છે તે તે નિર્ગુણ જ, નિરાકાર જ હોઈ શકે છે.

સ પર્યાગાન્મુક્તમકાયમવ્રણમસ્નાવિર ર શુદ્ધ-
મપાપવિદ્મ । કવિર્મનીષી પરિભૂઃ સ્વયમ્ભૂ-
ર્યાથાતથ્યતોર્થાન્વ્યદ્ધચ્છાદ્યતીલ્યઃ સમાલ્યઃ ॥

આ મંત્રવડે બ્રહ્મનું નિર્ગુણરૂપ જ વર્ણવાયું છે. એનો મેં બીજો પણ અર્થ બીજો જગ્યાએ કરેલો છે. તે પણ એક અર્થ છે. અર્થોમાં ખેંચતાણુ તો પ્રત્યક્ષ જ છે. પણ વાસ્તવિક રીતે તો શબ્દ-માંથી બ્રહ્મનું નિર્ગુણ જ સ્વરૂપ સિદ્ધ થાય છે. પણ હું એ વસ્તુને આગ્રહ સાથે માનનારો છું કે ઉપાસકના યોગ્યતાનુસાર જ ઉપાસનાનો માર્ગ કલ્પી શકાય છે. પ્રત્યેક મનુષ્ય નિર્ગુણ-ઉપાસનાની યોગ્યતા ન ધરાવી શકે. તેથી તેવા અયોગ્ય જનોને માટે સગુણ ઉપાસનાનો માર્ગ ખુલ્લો રહેવો જ જોઈએ. અને એને લીધે જ રામપૂર્વતાપિની ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે:—

ચિન્મયસ્યાદિતીયસ્ય નિષ્કલસ્યાશરીરિણઃ ।
ઉપાસકાનાં કાર્યાર્થં બ્રહ્મણો રૂપકલ્પના ॥

એટલે જે અનંત, નિત્યાનન્દ અને ચિન્માત્રસ્વરૂપ બ્રહ્મને શ્રીરામ એ પદ્ધતી કહેવામાં આવે છે તે પરબ્રહ્મ ચિન્મય છે, અદિતીય છે, નિષ્કલ છે, અશરીરી છે, છતાં ઉપાસકોના કાર્યને માટે એટલે ઉપાસકોની ચિત્તશુદ્ધિ આદિને માટે તે બ્રહ્મના રૂપની કલ્પના કરવામાં આવી છે.

બલે, ઉપાસના સગુણબ્રહ્મની હોય કે નિર્ગુણબ્રહ્મની હોય; અહીં જે ખાસ ચિંતારવાની વસ્તુ છે તે તો એ કે ક્ષેત્રરૂપે જાણવા

માટે પરમેશ્વરની ઉપાસના શા માટે ? પરમેશ્વરની ઉપાસનાનું ફળ તેની જ પ્રાપ્તિ હોવી જોઈએ નહિ કે તેનાથી ઇતિર વસ્તુની પ્રાપ્તિ. થઈ તો ઉપાસનાનું કંઈ રહસ્ય રહી જતું નથી.

એમ કહી શકાય છે કે જેમ અમાનિત્વ અને અહંભિત્વ પ્રાપ્ત કરવાથી ક્ષેત્રજ્ઞ-જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે તેમજ ઈશ્વરભક્તિ પણ ક્ષેત્રજ્ઞ-જ્ઞાનની પ્રાપ્તિનું સાધન હોઈ શકે છે. પણ અહીં વિવેકદષ્ટિ-એ વિચાર કરવો છે. અમાનિત્વ, અહંભિત્વની ઉપાસના ભક્તિ થતી નથી, જ્યારે કે ઈશ્વર, ઈશ્વરની ભક્તિનો અને તે પણ અનન્ય ભક્તિનો ઉપદેશ કરે છે. તેથી ઉપાસના અને નિર્દોષતા એ અલગ અલગ વસ્તુઓ છે. અમાનિત્વાદિથી નિર્દોષતા જન્મે છે જ્યારે ભક્તિથી પ્રજ્ઞના દર્શનની યોગ્યતા અથવા આત્મસાક્ષાત્કાર ઉપજે છે. તેથી અમાનિત્વાદિની સાથે ઈશ્વરોપાસનાનું ફળ સરખાવી શકાય નહિ.

તેથી અહીં ભગવાનનું તાત્પર્ય એ છે કે ક્ષેત્રજ્ઞ પરમેશ્વરથી ભિન્ન કોઈ વસ્તુ નથી. તે બે એક જ છે. અને તેથી-પરમેશ્વરની ભક્તિથી પરમેશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. અમુક ઉપાધિઓને દૂર રાખીએ તો ક્ષેત્રજ્ઞ અને પરમેશ્વરમાં ભેદ રહી શકે નહિ, એ જ તાત્પર્ય અહીં ભગવાનનું જણાય છે. ॥૧૦॥

ક્ષેત્રજ્ઞના જ્ઞાનના સાધનવર્ણનનો ઉપસંહાર કરતા ભગવાન બોલે છે:—

અધ્યાત્મજ્ઞાનનિત્યત્વં તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શનમ્ ।

એતજ્ઞાનમિતિ પ્રોક્તમજ્ઞાનં યદતોઽન્યથા ॥૧૧॥

પદ્યછેદ

અધ્યાત્મજ્ઞાનનિત્યત્વમ્ તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શનમ્ ।

એતદ્ જ્ઞાનમ્ ઇતિ પ્રોક્તમ્ અજ્ઞાનં યત્ અતઃ અન્યથા ॥

અર્થ—અધ્યાત્મજ્ઞાનનિત્યત્વમ્—આત્માને અનુસરતું જે જ્ઞાન તેનામાં નિયત રહેવું. તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શનમ્—તત્ત્વજ્ઞાનનું પ્રયોજન જે મોક્ષ તેનું અનુચિંતન કરવું. એતત્—આ. જ્ઞાનમ્—જ્ઞાન. ઇતિ—એવું. પ્રોક્તમ્—કહેવાયું છે. યત્—જે. અતઃ—આ કહેવાયેલા જ્ઞાનથી. અન્યથા—ભિન્ન છે (તે). અજ્ઞાનમ્—અજ્ઞાન છે. ॥૧૧॥

સ્પષ્ટાર્થ—આધ્યાત્મિક જ્ઞાનમાં સદા લાગ્યા રહેવું, અને તત્ત્વજ્ઞાનનું પ્રયોજનીમૂલ જે મોક્ષ, તેનું સદા ચિંતન કરતા રહેવું એ જ્ઞાન એવું કહેવાય છે. અને એનાથી જે જુદું છે તે અજ્ઞાન કહેવાય છે. ॥૧૧॥

ભાવાર્થ—આત્માને ઉદ્દેશીને જે જ્ઞાન પ્રવૃત્ત થાય છે તે આધ્યાત્મિક જ્ઞાન કહેવાય છે. આત્મા સદૃશ છે, ચિદૃશ છે, આનંદૃશ છે, નિર્લેપ છે, નિષ્કલ છે, નિર્ગુણ છે, નિર્વિકાર છે, એવું બધું જાણવું તે અધ્યાત્મ જ્ઞાન કહેવાય છે. જે માણસ આત્માના સ્વરૂપને એવી રીતે જાણે છે તે જ ક્ષેત્રજ્ઞ-રૂપ આત્માને ઠીક ઠીક જાણી શકે છે.

મોક્ષનું ચિંતન કરવું એટલે નિશ્ચિતરૂપે પોતાને નિત્ય, શુદ્ધ-સ્વભાવ, બુદ્ધસ્વભાવ અને મુક્તસ્વભાવ સમજવું. જ્યાં સુધી એમ નથી સમજતું કે હું બદ્ધ નથી, હું કર્તૃત્વ ભોક્તૃત્વાદિ ધર્મોથી પર છું, મારામાં કંઈ જાતનું બંધન નથી જ, ત્યાં સુધી જ આત્મા બદ્ધ માની શકાય. અને જે ક્ષણે આવું દઢતમ જ્ઞાન થાય છે તે જ ક્ષણે બંધ અદસ્ય ધર્મ જાય છે. તેથી મોક્ષનું ચિંતન એટલે મને મોક્ષ મળે, એવી ઝંખણા નહિ પણ ઉપર્યુક્ત રીતે પોતાને નિર્બંધ સમજવું.

અથવા “અધ્યાત્મ” શબ્દથી “સ્વભાવોઽધ્યાત્મમુચ્યતે” આ ગીતાની પરિભાષાને અનુસરીને સ્વભાવનું પણ અકણ કરી

શકાય છે. સ્વભાવ એટલે પ્રકૃતિ નહિ, પણ પ્રત્યગાત્મરૂપતા. પ્રત્યગાત્મરૂપ જે અધ્યાત્મ, તેનું જે જ્ઞાન, તેમાં નિત્ય લાગ્યા રહેવું એ અધ્યાત્મજ્ઞાનનિત્યત્વ કહેવાય છે. અને તત્ત્વજ્ઞાનનું પ્રયોજની-
શૂત જે મોક્ષ તેને અનુકૂળ પડે એવા વિચારોની પરંપરા, તે તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શન કહેવાય છે. જોકે આ બન્નેમાં કાર્યકારણભાવ છે—એટલે પ્રત્યગાત્મરૂપ અધ્યાત્મજ્ઞાનની નિત્યતા એ કારણ છે અને તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શન એ કાર્ય છે છતાં, ક્ષેત્રજ્ઞાન જ્ઞાનમાં આ બન્ને કારણ છે.

આ શ્લોકના બીજા ચરણમાં કહ્યું છે જે; “એતજ્ઞાનમ્ ધૃતિ પ્રોક્તમ્” “આ જ્ઞાન એવું કહેવાયું છે.” અહીં જ્ઞાન શબ્દનો અર્થ “જ્ઞાનનું સાધન” એવો છે. એ અર્થ “ધૃતિ” શબ્દના બળથી પ્રાપ્ત થાય છે. એ “જ્ઞાન એવું કહેવાય છે” એમ કહેવાથી એમ જણાય છે કે એ જ્ઞાન તો નથી જ પણ જ્ઞાન કહેવાય છે. એનું તાત્પર્ય એજ છે કે આ બધું જે ઉપર અમાનિ-
ત્વાદિ ૧૯ ધર્મો ગણાવી આવ્યા છે તે જ્ઞાન નહિ પણ જ્ઞાનના સાધનો છે. છતાં તે જ્ઞાન શબ્દથી જ કહેવાય છે. એટલે જ્ઞાનના સાધન હોવાથી તે પોતે પણ જ્ઞાન-શબ્દ-વાચ્ય છે. જેવી રીતે ગૃહમાં રહેવાથી પત્નીનું નામ પણ ગૃહ થઈ જાય છે, તેમજ એ પણ જ્ઞાન-સાધન હોવાથી જ્ઞાન કહેવાય છે. એમ જો ન હોત તો આ તૃતીય ચરણમાં “ધૃતિ” ની આવશ્યકતા ન હોત.

અને એનાથી ઉલટું તે અજ્ઞાન એવું કહેવાય છે. એટલે અમાનિત્વને બદલે માનિત્વ, અદંભિત્વને બદલે દંભિત્વ વગેરે વિપ-
રીત જે અર્થ તે અજ્ઞાન છે. તેનાથી અજ્ઞાન વધે છે તેથી અજ્ઞા-
નના સાધન હોવાથી તે અજ્ઞાન કહેવાય છે. ॥ ૧૧ ॥

“સ ચ યો યત્પ્રભાવશ્ચ” આ તૃતીય શ્લોકમાં પ્રતિજ્ઞા કરવામાં આવી હતી કે તે ક્ષેત્રજ્ઞ જે કંઈ છે અને એનો જે પ્રભાવ

છે-એટલે એની જે શક્તિઓ છે તે હું સમાસમાં કહીશ. તું સાંભળ. તે પ્રતિગ્રા પ્રમાણે ક્ષેત્ર-આત્માનું સ્વરૂપ વર્ણવવા સારૂ પ્રથમ આત્મસ્વરૂપના જ્ઞાનસાધનોનું વર્ણન કરી હવે ક્ષેત્ર-સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે—

જ્ઞેયં યત્તત્પ્રવક્ષ્યામિ યજ્ઞજ્ઞાત્વાઽમૃતમશ્નુતે ।

અનાદિમત્પરં બ્રહ્મ ન સત્તન્નાસદુચ્યતે ॥૧૨॥

પદ્યછેદ

જ્ઞેયં યત્ તત્ પ્રવક્ષ્યામિ યત્ જ્ઞાત્વા અમૃતમ્ અશ્નુતે ।
અનાદિ મત્પરં બ્રહ્મ ન સત્ તત્ ન અસત્ ઉચ્યતે ॥

અર્થ-યત્-જે. જ્ઞેયમ્-જાણવા યોગ્ય છે. તત્-તે. પ્રવ-ક્ષ્યામિ-હું કહીશ. યત્-જેને. જ્ઞાત્વા-જાણીને. અમૃતમ્-મોક્ષને. અશ્નુતે-પામે છે. બ્રહ્મ-તે જ્ઞેય વસ્તુ એટલે ક્ષેત્રસ્વરૂપ આત્મા જ બ્રહ્મ છે. અનાદિ-તે આદિ રહિત છે. મત્પરમ્-હું પરમાત્મા આજે જે સ્થિતિમાં રહીને તને ઉપદેશ કરી રહ્યો છું, તે સ્થિતિયુક્ત મારાથી તે બ્રહ્મ પર છે-શ્રેષ્ઠ છે. તત્-તે બ્રહ્મ, સત્-સત્, ન, ઉચ્યતે-કહેવાતો નથી. અસત્-અસત્. (ન, ઉચ્યતે) -કહેવાતો નથી. ॥૧૨॥

સ્પષ્ટાર્થ—હવે હું તને તે જ્ઞેય વસ્તુ કહીશ કે જેને જાણીને બ્રહ્મ અમૃતને પામે છે. તે જ્ઞેય વસ્તુ ક્ષેત્રસ્વરૂપે બ્રહ્મ જ છે. તે અનાદિ છે. જે સ્થિતિમાં આજે હું છું તેના કરતાં પણ તે પર છે. તે સત્ પણ કહેવાતો નથી અને અસત્ પણ કહેવાતો નથી. ॥૧૨॥

ભાવાર્થ—આરંભના પ્રક્ષિપ્ત કહેવાતા શ્લોકમાં ચાર વસ્તુ પુછાએલી છે. ૧-પ્રકૃતિ એટલે ક્ષેત્ર, ૨-પુરુષ એટલે ક્ષેત્રજ, ૩-જ્ઞાન અને ૪-જ્ઞેય. “ ઇદં શરીરમ્ ” (ગી. ૧૩-૧) આ શ્લોકવડે અને

“ક્ષેત્રજ્ઞં ચાપિ માં વિદ્ધિ” (ગી. ૧૩-૨) આ શ્લોકવડે ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞનું સંક્ષિપ્ત-ટુંકમાં વર્ણન થયું. “તત્ક્ષેત્રં યચ્ચ” (ગી. ૧૩-૩) આ શ્લોકવડે વિશેષરૂપથી ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞના વર્ણનની પ્રતિષ્ઠા કરીને “મહાભૂતાન્યહૃક્કારઃ” (ગી. ૧૩-૪) “ધૃત્ત્વા દ્વેષઃ સુખમ્ દુઃખમ્” (ગી. ૧૩-૬) આ બે શ્લોકોવડે વિસ્તારથી ક્ષેત્રનું સ્વરૂપ કહ્યું છે. “જ્ઞાન” શું છે તેને માટે પણ ભગવાને “ક્ષેત્રં ચાપિ” (ગી. ૧૩-૨) આ બીજા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધવડે સંક્ષિપ્તરૂપે કહી દીધું છે હવે અવશિષ્ટ રહેલ ‘જ્ઞેય શું છે’ આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આ શ્લોકથી આરંભાય છે.

“સ ચ યૌ યત્પ્રભાવશ્ચ” (ગી. ૧૩-૩) આ શ્લોકમાં સઃ શબ્દથી ક્ષેત્રજ્ઞનું જ અર્થણ છે. કેમકે સઃ એ છે સર્વનામ. સર્વનામ ઉપક્રાન્ત અવ્યવહિત વસ્તુનું જ આલોક હોય છે. ઉપક્રાન્ત વસ્તુ છે ક્ષેત્રજ્ઞ. તેથી સઃ શબ્દથી તેનું જ અર્થણ છે.

તે જ ક્ષેત્રજ્ઞને અહીં ભગવાને બ્રહ્મ કહ્યું છે. તેથી એ તો જણાય છે કે ભગવાનને અહીં ક્ષેત્રજ્ઞ અને બ્રહ્મમાં અંતર જણાતું નથી. તેઓ પૃથક્ પૃથક્ બે શબ્દોથી કહેવાતા આ બેને એક માનતા જણાય છે.

એક બીજી વસ્તુ પણ ધ્યાનમાં રાખવાની છે : ભક્તિનો ઉપદેશ ભગવાને ગીતામાં જ્યાં જ્યાં કર્યો છે ત્યાં ત્યાં પોતાની જ પ્રાપ્તિને ફળસ્વરૂપે વર્ણવ્યું છે. જેમકે “મન્મતા ભવ મદ્ભક્તો મધ્યાત્મ” (ગી. ૬. ૩૪) આ શ્લોકમાં પોતાની ભક્તિ કરવાનો ઉપદેશ કરીને તેનું ફળ કહી દીધું કે “મામેવૈવ્યસિ” મને જ પ્રાપ્ત થઈશ. “માં હિ પાર્થ વ્યપાશ્રિત્ય યેડપિ સ્યુઃ” (ગી. ૬. ૩૨) આ શ્લોકવડે પણ પોતાની ભક્તિનો ઉપદેશ કરીને છેવટે કહ્યું કે “તેડપિ યાન્તિ પરાં ગતિમ્” “તેઓ પણ પરા ગતિને પામે છે.” એવી રીતે સર્વત્ર ભક્તિનો ઉપદેશ સ્વ-

પદપ્રાપ્તિને માટે જ ભગવાને કયો છે. અહીં પણ ભક્તિનો જ ઉપદેશ થયો છે તેથી સર્વત્ર અનન્યભક્તિનું જે ફળ વર્ણવવામાં આવ્યું છે તે જ ફળ અહીં પણ હોવું જ જોઈએ. અને એમ જ હોય તો બ્રહ્મથી ભિન્ન કેમ મંસારી આત્મા એવો અર્થ ન જ કરી શકાય. છેવટે અભેદ જ માનવો પડશે. તેથી નિઃસંદેહ ભગવાન અહીં જીવબ્રહ્મમાં અભેદ જોઈ રહ્યા છે.

“અનાદિમત્પરમ” એ બે પદો તોફાની છે. વાડાધારિયોને અહીં રમત રમવાનો અવકાશ મળી આવ્યો છે. એક મોટા સંપ્રદાય કહે છે કે અહીં “અનાદિમત્, પરમ” આવી રીતે પદચ્છેદ છે. અને બીજો એક મોટા સંપ્રદાય કહે છે કે “અનાદિ, મત્પરમ” એવી રીતે પદચ્છેદ છે. જે લોકો “અનાદિ” “મત્પરમ” એવી રીતે છેદ કરે છે તેમનું તાત્પર્ય એ છે કે વૈયાકરણોના આ નિયમ પ્રમાણે “જ્યાં બહુવ્રીહિથી કામ ચાસતું હોય ત્યાં મતુષ્ય પ્રત્યય ન કરવો જોઈએ” ન આદિર્યસ્ય તત્ “જેનો આદિ નથી તે” આ રીતે બહુવ્રીહિથી જ ઇષ્ટ અર્થની સિદ્ધિ થાય છે તો અનાદિમાં તત્પુરુષ સમાસ કરીને મતુષ્ય પ્રત્યય કરવો અયોગ્ય છે. આવી રીતે અયુક્તતા સિદ્ધ કરીને મત્પરમનો અર્થ કોઈ એમ કરે છે: “અહં વાસુદેવાખ્યા પરા શક્તિઃ યસ્ય તત્ મત્પરમ” — “હું વાસુદેવનામવાળો પરા શક્તિ છું જેની તે મત્પર કહેવાય.”

જે લોકો “અનાદિમત્” એવી રીતે છેદ કરે છે તે લોકો કહે છે કે જો કે આ ઉપયુક્તનિયમ છે છતાં અનેક સ્થળોમાં એનો બાધ જોવામાં આવે છે તેથી, અને અહીં “અનાદિ + મત્પરમ” એવી રીતે છેદ કરવાથી અર્થસંગતિ થાય છે તેથી, અનાદિમત્ એવો છેદ જ યુક્ત છે. તે લોકો અર્થસંગતિ આ રીતે દર્શાવે છે : વાસુદેવ એ નામ

જો કે ભગવાન કૃષ્ણનું છે. પણ એ નામ વિશેષનું પ્રત્યાયક છે, એટલે સગુણ બ્રહ્મનું બોધક છે. અહીં સગુણ બ્રહ્મનું પ્રકરણ નથી. તેથી મત્પરમ્ પદના મત્ (અસ્મદ્) શબ્દનો વાસુદેવ અર્થ કરવો અનુચિત અને પ્રકરણ વિરુદ્ધ છે.

કાઈ અનાદિ + મત્પરમ્ એવી રીતે છેદ કરીને અર્થ કરે છે કે “અહું પરો યસ્ય તન્મત્પરમ્” એટલે હું જેનો મુખ્ય નાયક છું એવો મારી અધીનતામાં રહેનાર આત્મા. ‘અને શ્લોકમાં આવેલા બ્રહ્મ પદનો અર્થ તેઓ આત્મા કરે છે. આત્મા એટલે બેદવાદની રીતએ બ્રહ્મથી બિન્ન જીવ.

એ તોફાની વાતાવરણમાંથી તત્ત્વજિજ્ઞાસુઓએ બહાર નિકળી જવું જોઈએ. એ તો વાડાના અધિપતિયો પોતાના વાડામાં જ ઘેંટા પુરવાનો પ્રયાસ કરવાના. તેથી આપણને જે અહીં ઉચિત જણાય તેને જ વિવેકપૂર્વક ગ્રહણ કરવું જોઈએ. એ વાત તો તદ્દન સાચી છે કે અહીં સગુણ બ્રહ્મનું પ્રકરણ નથી અહીં બ્રહ્મ શબ્દનો અર્થ જીવ પણ નથી. “ન સત્ તત્ ન અસત્” એમ કહેવાથી સ્પષ્ટ જ નિગુણ નિર્વિશેષ બ્રહ્મનું પ્રકરણ જણાય છે. અનુપસ્થિત જીવને બ્રહ્માત્કારે અહીં રખડાવવું યોગ્ય નથી. આગ-જાના અનેક શબ્દોવડે અર્થમાં, ઉથલ પાથલ કરવી પડશે. કિંચ, “હું વાસુદેવ જ જેની શક્તિ છું” આવી રીતે અર્થ કરવાથી વાસુદેવ શક્તિ બને છે અને જીવ શક્તિમાન બને છે. અને એ રીતે વાસુદેવની કિંમત ઓછી થાય છે.

અને હું જેનો મુખ્ય છું તે મારી પ્રકૃતિ-જીવ, તે મત્પર શબ્દથી કહેવાય છે, એમ કહેવું પણ અહીં યુક્ત નથી. કેમકે અહીંનું પ્રકરણ એટલું સ્પષ્ટ છે કે સહજે જ જણાઈ આવે છે જે ભગવાન અહીં ક્ષેત્રજ અને વિશુદ્ધ બ્રહ્મમાં બેદ નથી જોતા.

તેથી જો અનાદિ+મત્પરમ એવો જ છેદ કરવો હોય તો મત્પરમ નો ખીજો અર્થ શોધી કાઢવો જોઈએ. નહિ તો “અનાદિમત્+પરમ” એ જ છેદ યોગ્યતમ છે. વ્યાકરણના નિયમો તો આ ગીતામાં અનેક સ્થળે તૂટ્યા છે. “ભક્ત્યા ત્વનન્યયા શક્ય અહમેવ-વિધોઽર્જુન.” (ગી. ૧૧. ૫૪) “નોદિજેત્રાપ્ય ચાપ્રિયમ્” (ગી.

) “યતન્તશ્ચ દૃઢવતાઃ” (ગી. ૬. ૧૪) ઇત્યાદિ શ્લોકોમાં જે પદો મોટા ટાઇપમાં અહીં કર્યાં છે તે બધા વ્યાકરણની રીતે અશુદ્ધ જ છે. પણ વ્યાકરણની અશુદ્ધિનો વિચારનિર્ધારક છે. તેથી અનાદિમત્ પણ એ રીતે અયુક્ત પ્રયોગ ન કહેવાય. અથવા જેમ મધુસૂદને કહ્યું છે તેમ અહીં અનાદિત્વનો નિત્યયોગ અથવા અતિશાયન આદિ અર્થ બતાવવા માટે અનાદિ શબ્દથી મતુપ્ પ્રત્યય જરા પણ અયુક્ત નથી.

અથવા અનાદિ એવો જ છેદ કરો અને મત્પરમને પૃથક્ રાખો તોપણ કાંઈ હાનિ નથી. પણ અહીં ઉપર્યુક્ત રીતે સવિશેષ બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરવું અનુચિત છે. બ્રહ્મના જે સ્વરૂપો તો બેદ-વાદિઓએ પણ સ્વીકાર્યાં જ છે: નિર્ગુણ અને સગુણ. ગુણાદિપ્રતિ-પત્ત્યર્થ જ સગુણ સ્વરૂપમાં પણ સવિશેષતા સ્વીકારવી જોઈએ? નિર્વિશેષ કોઈ પદ-પદાર્થ રહી શકે છે કે કેમ એનો વિચાર અહીં અસ્થાને જ લાગે છે. તેથી તેને મુકી દઉં છું.

નવો અર્થ તો આપણે શોધી લઈશું. તે પૂર્વે ગીતામાં ભગવાનની ભાષાનો થોડો વિચાર કરી લઈએ. ભગવાને ગીતામાં જે પ્રકારની ભાષાનો ઉપયોગ કર્યો છે. કોઈ સ્થળે તો એવી રીતે બોલે છે કે જેથી તે બ્રાહ્મી અવસ્થાને પ્રકટાવે છે—પોતે સાક્ષાત્ બ્રહ્મ જ છે—એવું જણાવે છે. અને કેટલાક સ્થળે પોતે જે શરીરને સ્વેચ્છાએ ગ્રહણ કર્યું છે, તેનું બાન રાખીને, પોતાની

ઉપાધિયોનું જ્ઞાન રાખીને બોલે છે. આવી રીતે જ ભાષાઓ ગીતામાં સ્પષ્ટ છે. ઉદાહરણરૂપે આ શ્લોકો તપાસીએ.

અતોઽસ્મિ લોકે વેદે ચ પ્રથિતઃ પુરુષોત્તમઃ । ૧૫-૮
મન્મના ભવ મદ્ભક્તો મધ્યાજ્ઞ માં નમસ્કરુઃ ।
મામેવૈવ્યસિ યુક્તૈવમાત્માનં મત્પરાયણઃ ॥ ૯-૩૪

આ શ્લોકોથી એમ સ્પષ્ટ જણાય છે કે ભગવાન ઐશ્વર્ય ઉપાધિથી પર રહીને સ્વરૂપાનુસંધાનપૂર્વક અર્જુનને ઉપદેશી રહ્યા છે. હવે આપણે એવા શ્લોકો જોઈશું જેમાં એમ સ્પષ્ટ થશે કે ભગવાન પોતાની ઉપાધિનું જ્ઞાન ધરાવે છે અને શરીરીની મર્યાદામાં રહીને ઉપદેશ કરી રહ્યા છે, જેમ:

તતઃ પદં તત્ પરિમાર્ગિતવ્યં,
યસ્મિન્ ગતા ન નિવર્તિન્તિ ભૂયઃ ।
તમેવ આદ્યં પુરુષં પ્રપદ્યે,
યતઃ પ્રવૃત્તિઃ પ્રસૂતા પુરાણી ॥ ૧૪-૪

ઉત્તમઃ પુરુષસ્ત્રવ્યઃ પરમાત્મેત્યુદાહૃતઃ ।
યો લોકત્રયમાવિશ્ય બિભર્ત્યવ્યય ઈશ્વરઃ ॥ ૧૫-૧૭

આ શ્લોકોમાં ભગવાન ત્રીજા પુરુષનો ઉપયોગ કરે છે અને કહે છે જે, તે પદ શોધવું જોઈએ જ્યાં જઈને ફરીથી પાછું આવવું પડતું નથી. અને તે જ આદ્યપુરુષની શરણે જવું જોઈએ જેનાથી આ પુરાણી પ્રવૃત્તિ પથરાયેલી છે. ઉત્તમ પુરુષ તે બીજો છે જે પરમાત્મા નામે ઓળખાય છે. જે ત્રણે લોકમાં પ્રવેશ કરીને લોકોના ધારણ, પોષણ કરે છે. એ કહેવાયો એ બહુ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે ભગવાન ઉપાધિયોથી પરમ પર સ્વરૂપને માટે આંગળી ચીંધી રહ્યા છે.

કેટલાક એવા શ્લોકો પણ છે જેમાં સૌપાધિક અને નિરુપાધિક બન્ને સ્વરૂપે ભગવાન ઉપદેશ કરતાં જણાય છે જેમ કે:

માં ચ યોઽવ્યભિચારેણ ભક્તિયોગેન સેવતે ।

સ ગુણાન્સમતીત્યૈતાન્ અભ્યુચાય કલ્પતે ॥ ૧૪-૨૬

અહીં કહે છે કે “અવ્યભિચાર ભક્તિયોગ વડે જે મને સેવે છે તે ત્રિગુણાતીત થઈ અભ્યુચયને પામે છે” અહીં પૂર્વાર્ધમાં તો પોતાને જ સેવ્ય માનીને ભક્તિયોગની વાત કરે છે. અને ઉત્તરાર્ધમાં પોતાના ઉપાસક ને ત્રિગુણાતીત બતાવીને અભ્યુચયને પ્રાપ્ત કરાવે છે. તેથી પૂર્વાર્ધમાં નિરુપાધિકસ્વરૂપે બોલે છે અને ઉત્તરાર્ધમાં સૌપાધિકસ્વરૂપે ઉપદેશ કરીને સૌપાધિક અભ્યુચય પર ત્રિગુણાતીત અભ્યુચયને—માટે ઉપદેશ છે.

માં હિ પાર્થ વ્યપાશ્રિત્ય ચેડપિ સ્થુઃ પાપયોનયઃ ।

સ્ત્રિયો વૈશ્યાસ્તથા શૂદ્રાસ્તેડપિ યાન્તિ પરાં ગતિમ્ ॥

અહીં પણ પૂર્વાર્ધમાં પહેલા પુરુષને ઉપયોગ થયો છે અને ઉત્તરાર્ધમાં “પરાં ગતિને પામે છે” અહીં બીજા પુરુષને ઉપયોગ થયો છે. અને તેથી પૂર્વની પેઠે જ અહીં પણ પૂર્વાર્ધમાં ભગવાન પોતાને ઉપાધિઓથી પર જણાવે છે. બ્યારે “પરાં ગતિમ્” બોલીને ઉપાધિઓને સ્વીકારતા જણાય છે.

હવે આપણે એમ સમજી ગયા કે ભગવાન ગીતામાં બે ભાષાઓનો ઉપયોગ કર્યો છે, એ બાષાઓમાં પોતાને ઉપાધિની ભીંતમાં બંધ કરે છે અને બીજી ભાષામાં ઉપાધિઓથી પોતાને પર જણાવી દે છે.

એવી રીતે બે ભાષાઓના પ્રયોગ, જહમં ગણાને જે મત્પરમનો અર્થ કરીએ તો બહુ સહેલાઈથી સમજાઈ જાય નિકળા આવશે. તે

એ જે, મત્તઃ પરમ્-મત્પરમ્ એટલે તે જેવું બ્રહ્મ મારાથી પણ પર છે. એટલે હું તો અત્યારે ઉપાધિકૃત શરીર ધારણ કરીને તને ઉપદેશ કરવાની યોગ્યતા લઇને ગુરુપદે વિરાજમાન છું. પણ મારું જ તે એક બીજું અખંડ સ્વરૂપ છે જે ઉપાધિયોથી પર અને ઉપદેશ્યોપદેશક ભાવથી પર છે. સમ્પ્રદાય-રૂપ વાડામાંથી જે આપણે માથું ઉચકી બહારની દુનિયા તરફ નજર નાંખવા જેટલી માનવ-સુલભ સ્વતંત્રતા મેળવી શકીએ તો આ અર્થમાં જરા પણ અનૌચિત્ય જણાશે નહિ. અહીં મેં એ જ અર્થ કયો છે.

તે બ્રહ્મ “સત્” પણ કહેવાતો નથી અને “અમત” પણ કહેવાતો નથી એમ કહેવાનું એ તાત્પર્ય છે: નામ, રૂપ, ક્રિયા, જાતિ, ગુણ એ બધા વિશેષ કહેવાય છે. એ પાંચ વિશેષ જેને હોય તે જ “સત્” શબ્દનો વાચ્ય હોય છે. મહતત્ત્વથી આરંભીને જેટલા કાર્ય છે તે બધા સત્ શબ્દનો વાચ્ય છે. તેમજ સર્વ જગતનું કારણ જે અબ્યાકૃત જડ તત્ત્વ તે અસત્ કહેવાય છે. બ્રહ્મ તો ક્રોધનું કાર્ય પણ નથી અને ક્રોધનું કારણ પણ નથી. કેમકે “ન તસ્ય કાર્યં કરણં ચ વિદ્યતે” એ શ્રુતિ તેના કાર્યભાવ અને કરણભાવ (કારણભવ)નો નિષેધ કરે છે. બ્રહ્મમાં ક્રોધ પણ જાતનો વિશેષ પણ નથી; કેમકે “અગ્રાહ્યમગોત્રમશબ્દમ્” આ શ્રુતિથી બ્રહ્મના નામનો નિષેધ થાય છે. “અરૂપર્શમરૂપમ્” આ શ્રુતિથી તેના રૂપનો નિષેધ થાય છે. “નિષ્કલં નિષ્ક્રિયં શાન્તમ્” (શ્લો. ૬. ૧૯) આ શ્રુતિ બ્રહ્મની ક્રિયાનો નિષેધ કરે છે. “ન તત્સમો નાભ્યધિકોઽપિ કશ્ચિત્” આ શ્રુતિ તત્સમ ક્રોધ વસ્તુના અભાવ અતારીને તેની જાતિનો પણ નિષેધ કરે છે. બ્રહ્મમાં ગુણનો નિષેધ તો “નિર્ગુણમ્” આદિ શબ્દો વડે સ્પષ્ટ જ છે. તેથી આ વિશેષના અભાવે બ્રહ્મ સત્ નથી. અને “ન તસ્ય કાર્યમ્” આ શ્રુતિ બ્રહ્મની કારણતાનો નિષેધ કરે છે.

તેથી, એટલે કોઈનું કારણ ન હોવાથી તે “અસત્” પણ નથી. એ વિચારીને જ તો શ્રુતિએ પણ કહ્યું છે કે “અન્યદેવ તદ્વિદિતાદથો અવિદિતાદધ” (કેન. ૧-૩) એટલે તે બ્રહ્મ વિદિત-સત્થી અને અવિદિત-અસત્થી એટલે કાર્ય અને કારણથી અન્ય જ છે.

અહીં એક પ્રશ્નને અવસર છે. ગીતાના ૧૧ માં અધ્યાયમાં ૩૧૭ માં શ્લોકમાં અર્જુને કહ્યું છે કે “અનન્ત દેવેશ જગન્નિવાસ ત્વમક્ષરં સદસત્તત્પરં યત્” “આપ જ સત્ છો. આપ જ અસત્ છો.” એક જ અંથમાં એક ઠેકાણે તો તેને સદસત્ કહેવાય છે અને બીજે ઠેકાણે તે સદસત્ નથી એમ નિષેધ કરવામાં આવે છે. એનું શું રહસ્ય ?

આનો ઉત્તર. ૧૧ માં અધ્યાયમાં જે સદસત્ પદો આવ્યાં છે તેનો અર્થ અહીં ૧૩ માં અધ્યાયના સદસત્ પદોથી જુદા છે. અહીં ત્રિકાલાગ્રાધિતને જ સત્ કહેવામાં આવ્યું છે. ભગવાન ત્રિકાલાગ્રાધિત છે. કોઈ કાળમાં તેનો આધ હોતો નથી તેથી તે સત્ છે. અને અસત્ પણ તમે જ છો” એમ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે માયિક બધા પદાર્થો બ્રહ્મમાં જ કલ્પિત છે. કલ્પિત વસ્તુ અધિષ્ઠાનથી ભિન્ન હોતી નથી. પ્રાતિભાસિક સર્પ રજજીથી ભિન્ન નથી જ. પ્રાતિભાસિક રૂપું સુકિત (છીપ) થી જુદું નથી જ. તેમજ આ કલ્પિત જગત્ બ્રહ્મથી જુદું નથી જ. એ દષ્ટિએ અસત્તને પણ બ્રહ્મ કહેવામાં આવ્યું છે. શ્રુતિ પણ તો કહે છે કે “સર્વં હ્યેતદ્ બ્રહ્મ” “આ બધું અસત્ જગત્ પણ બ્રહ્મ જ છે. તેથી પ્રકરણભેદ અને અર્થભેદને લીધે આ પ્રકૃત શ્લોકમાં તે શ્લોકને લઈને વસ્તુતઃ શંકાને અવકાશ નથી.

એક બીજી શંકા. અહીં કહેવામાં આવ્યું છે કે તે બ્રહ્મ “સત્” કહેવાતો નથી. તો ઐ તત્સદિતિ નિર્દેશો બ્રહ્મણુસ્ત્રિવિધઃ સ્મૃતઃ

(ગી. ૧૭. ૨૩) માં કેમ ભગવાને પોતે જ શ્રીમુખથી કહ્યું છે કે બ્રહ્મના ૧ ઔ, ૨ તત્, ૩ સત્ એવા ત્રણ નિર્દેશ છે— એટલે ત્રણ નામે છે? એનું સમાધાન. પૂર્વોક્ત સમાધાનની પેઠે અહીં પણ સત્ શબ્દનો કાર્ય અર્થ નહિ, પણ ત્રિકાલાબાધિત અર્થ છે. “સદેવ સોમ્યેદમગ્રં” આ શ્રુતિએ જે અર્થમાં સત્ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે તે જ અર્થ અહીં પણ અભિપ્રેત છે.

તાત્પર્ય એ છે કે “ઓમિતિ બ્રહ્મ” આ શ્રુતિવડે બ્રહ્મનું “ઓમ” એવું નામ પ્રતીત થાય છે. “તદિતિ એતરય મહતો ભૂતસ્ય નામ ભવતિ” આ શ્રુતિવડે બ્રહ્મનું તત્ એવું નામ પ્રતીત થાય છે. “સદેવ સોમ્ય” આ શ્રુતિવડે બ્રહ્મનું “સત્” એવું નામ પ્રતીત થાય છે. ત્રણે બ્રહ્મના નામ હોવા છતાં સત્ શબ્દના બ્રહ્મનામ સિવાય પણ બીજા અર્થો ભગવાને એજ પ્રકરણમાં આગળ ચાલીને કહ્યા છે. જેમ કે:

સદ્ભાવે સાધુભાવે ચ સદિત્યેત્પ્રયુજ્યતે ।

પ્રશસ્તે કર્મણિ તથા સચ્છબ્દઃ પાર્થ યુજ્યતે ॥

યજ્ઞે તપસિ દાને ચ સ્થિતિઃ સદિતિ ચોચ્યતે ।

કર્મ ચૈવ તદર્થાયં સદિત્યેવાભિધીયતે ॥ ૧૭. ૨૬-૨૭

એ પ્રકરણ પણ સાક્ષી આપે છે કે સત્ શબ્દનો કેવળ કાર્યજાત જ અર્થ નથી પણ બીજા પણ અર્થો છે. અને તેથી બીજા અર્થમાં જ “ઓમ્ તત્સદિતિ” આ શ્લોકમાં સત્ શબ્દ યોજાયો છે. અલમતિ વિસ્તરેણ. ॥૧૨॥

પહેલાં કહેવામાં આવ્યું કે તે બ્રહ્મ સત્ કે અસત્ કોઈ પણ શબ્દ વડે કહેવાય તેમ નથી. અને હવે ભગવાન એમ સમ-

જાવે છે કે હસ્તપાદાદિ ઉપાધિયોવડે ક્ષેત્રરૂપે રહે તો તે શબ્દનો પણ વિષય બને છે—

સર્વતઃપાણિપાદં તત્સર્વતોઽક્ષિશિરોમુખમ્ ।

સર્વતઃશ્રુતિમત્લોકે સર્વમાવૃત્ય તિષ્ઠતિ ॥૧૩॥

પદ્યછેદ

સર્વતઃપાણિપાદં તત્ સર્વતઃ અક્ષિશિરોમુખમ્ ।

સર્વતઃશ્રુતિમત્ લોકે સર્વમ્ આવૃત્ય તિષ્ઠતિ ॥૧૩॥

અર્થ—તત્—તે ક્ષેત્રરૂપ બ્રહ્મ. સર્વતઃપાણિપાદમ્—ચારે કાર—સબ ચોર હાથ અને પગવાલો છે. સર્વતોઽક્ષિશિરોમુખમ્—સબ ચોર આંખ, શિર, મુખવાલો છે. સર્વતઃશ્રુતિમત્—ચારે ચોર શ્રોત્ર ઇન્દ્રિયવાલો છે. લોકે—બ્રહ્માંડમાં. સર્વમ્—બધું. આવૃત્ય—વીંટીને. તિષ્ઠતિ—રહે છે. ॥૧૩॥

સ્પષ્ટાર્થ—તે ક્ષેત્રરૂપ બ્રહ્મ ચારે કાર હાથપગવાળો છે, ચારે કાર આંખ, માંથું, અને મુખવાળો છે, ચારે કાર શ્રોત્ર ઇન્દ્રિયવાળો છે. અને લોકમાં જે કંઈ છે, બધું વીંટીને રહે છે. ॥૧૩॥

ભાવાર્થ—આ શ્લોક અને એથી આગળના ૧૭ માં શ્લોક સુધી જે કંઈ કહેવામાં આવ્યું છે તે ક્ષેત્ર અને શુદ્ધ બ્રહ્મ બન્નેને લાગુ પડે છે. કહેવાયું છે કે તે ક્ષેત્રને ચારે કાર હસ્ત-પાદાદિ ઇન્દ્રિયો છે અને લોકમાં બધું વીંટીને રહ્યો છે. ક્ષેત્રને શરીર હોય છે, ઇન્દ્રિયો પણ હોય છે. જે કે વસ્તુતઃ તેને કશું હોતું નથી. પણ વ્યાવહારિક દષ્ટિએ એમજ કહેવાય છે. ક્ષેત્ર શરીરનો સ્વામી થઈને બેઠો છે. તેથી શરીરમાં જે કંઈ છે તે ઔપચારિક રીતે

તેનું જ છે. ક્ષેત્રજ પ્રેરણા આપીને તેને વ્યાપારયુક્ત કર્યા કરે છે. તેથી તે તેનું કહેવાય છે.

શુદ્ધ બ્રહ્મ અને ક્ષેત્રજ વાસ્તવિક રીતે તો એકજ તત્ત્વ છે. પણ એક ઉપાધિમુક્ત છે અને એક ઉપાધિયુક્ત છે. પણ શુદ્ધ બ્રહ્મને માટે પણ કહી શકાય છે કે તેને ચારે કાર હસ્તપાદાદિ ઇન્દ્રિયો છે. કારણ કે જેટલી હસ્તપાદાદિ ઇન્દ્રિયો બ્રહ્માંડમાં છે તે બધાં બ્રહ્મમાં તો છે જ. કેમકે બ્રહ્મ વ્યાપક છે. બ્રહ્મથી પૃથક્ કોઈ વસ્તુ રહી શકે જ નહીં (રહી શકાય જે નહિ). તે સર્વવ્યાપક છે. સર્વમાં રહે છે તેથી બધી વસ્તુ તેની કહેવાય છે. હસ્તપાદાદિ પણ તેનામાં જ સ્થિતિ પામે છે. તેથી તે બ્રહ્મના કહેવાય. એમાં કશો વાંધો જેવો નથી.

કદાચ કોઈ શંકા કરે કે શ્રુતિ તો કહે છે કે “ અપાણિ-પાદો જવનો ગ્રહીતા પરચત્યચક્ષુઃ સ શૃણોત્યકર્ણઃ ” તેને હસ્તપાદાદિ નથી છતાં તે વેગવાન-વેગપૂર્ણ ગતિમાન છે, તેને ચક્ષુ-રિન્દ્રિય નથી છતાં તે દરેક વસ્તુને સારી રીતે જુએ છે, તેને શ્રોત્રેન્દ્રિય નથી છતાં બધું સાંભળે છે. જ્યારે શ્રુતિ તેને નિરિન્દ્રિય બતાવે છે તો શ્રુતિતુલ્ય જ ગીતા, શ્રુતિથી વિરુદ્ધ હસ્તપાદાદિ તેને હોવાનો કેમ ઉપદેશ કરે છે ?

સમાધાન. શ્રુતિ જે કહે છે તેજ ગીતામાંથી પણ કાઢી શકાય તેમ છે. અને શ્રુતિ-અનુકૂળ અર્થજ વધારે સંગત કહેવાય. તેથી એમ સમજવું જોઈએ કે તે ક્ષેત્રજને હસ્તપાદાદિ નથી છતાં તે તે ઇન્દ્રિયોના કર્મો કરવામાં તે શક્તિમાન છે. શ્રુતિ પણ તો એ જ કહે છે કે હસ્તપાદાદિહીન થઈને પણ તે વેગપૂર્ણ ગતિ-માન છે. એનું તાત્પર્ય તો એ જ કે એવો એક પ્રદેશ નથી કે જ્યાં તેનો પ્રથમથી જ અસ્તિત્વ ન હોય. એથી કોઈ વસ્તુ નથી

કે જોયા વગર પણ જેનું તેને જ્ઞાન ન હોય. એવી શ્લોકમાં કાર્ધપણુ વસ્તુ નથી કે જેમાં તે પ્રવેશ ન કરી ચૂકયો હોય.

અહીં એક વસ્તુ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. અહીં પ્રતિજ્ઞા-નુસાર મુખ્ય વર્ણન ક્ષેત્રજનું છે. ક્ષેત્રજ જો અનેક હોય તો તો તેને સર્વતઃ પાણિપાદ સર્વતોઽક્ષિશિરોમુખ સર્વતઃ શ્રુતિમત્ અને સર્વત્ર વીંટી રહેલો ન કહેવાય. કેમકે અનેક હોય એટલે અણુપરિમાણુવાળો હોય તો તે કેવળ એક જ શરીરમાં એક જ સ્થાનમાં રહી શકે. તેને સર્વતઃ પાણિપાદ નથી પ્રત્યુત તેને જો જ હાથ અને જો જ પગ છે. તે સર્વતઃ અક્ષિ અને શિરસ્ તથા મુખવાળો નથી. પ્રત્યુત તેને જો જ આંખ, એક જ શિર અને એક જ મુખ છે. તેમ જ શ્રોત્રેન્દ્રિય પણ જો જ છે અને તે પરિ-ચ્છિન્ન હોવાથી કેવળ પોતાના શરીરને જ વીંટીને રહી શકે છે. તેથી એમ જણાય છે કે અહીં ભગવાનને ક્ષેત્રજની એકતા જ-એકત્વ જ વિવક્ષિત છે. ગીતાને જીવૈકત્વવાદ ઇષ્ટ છે અથવા જીવાનૈકત્વવાદ ઇષ્ટ છે, એ નક્કી કરીને કહેવું ઘણું કડાણુ કાર્ય છે. કેમકે ગીતામાં વેદાંત અને સાંખ્યનો સમન્વય છે. તેથી કાર્ધ સ્થળે ગીતા એવી રીતે બોલે છે કે આત્મૈકત્વની પ્રતીતિ થાય છે. કાર્ધ સ્થળે એવી રીતે બોલે છે કે આત્માનૈકત્વની પ્રતીતિ થાય છે. શ્રોતાને આ વિવાદ સાથે જરાય સંબંધ નથી કે જીવ એક છે કે ઘણા છે. ગીતાનું તો એટલું જ કહેવું છે કે જીવનું કલ્યાણ અમુક જ માર્ગે સાધી શકાય છે. જીવ એક હશે તો પણ અને અનેક હશે તો પણ ગીતાકત દિશામાં પ્રયાણ કરવાથી જરૂર તેનું કલ્યાણ થવાનું.

આ શ્લોકમાં “લોકે સર્વત્ર” આ બે પદો આગંચ છે. લોકે સપ્તમ્યન્ત પદ છે. અને સર્વમ્ દ્વિતીયાન્ત પદ છે. કેટલાક વ્યાખ્યાકારોનો એવો મત છે કે લોકે આ જો સપ્તમ્યન્ત વિભક્તિ છે તે ગીત્ર વિભક્તિના અર્થમાં છે. એટલે સર્વમ્ આપૃત્ય

બધા લોકોને વીંટીને તે રહેશે છે, એવો અર્થ છે. પણ લોકો એને સાતમી જ વિભક્તિ અને સાતમી વિભક્તિના જ અર્થમાં માનીએ તો પણ અર્થમાં જરા પણ વિરોધ આવતો નથી. આપત્તિ તો તે વ્યાખ્યાકારને એ જ જણાય છે કે જે લોકોને સાતમી વિભક્તિ જ રાખીશું તો “લોકમાં બધું વ્યાપીને તે રહે છે.” એમ અર્થ થશે. અને તેમ થતાં ક્ષેત્રજ બધામાં તે રહેશે પણ લોકમાં નહીં રહે. કારણ કે લોકમાં જે છે તેમાં જ રહેવાનો ભગવાન ઉપદેશ કરે છે. પણ વિચાર કરીશું તો એમ જણાશે કે “લોકમાં જે કંઈ છે તેમાં લોકનો સમાવેશ પણ થઈ જ નાય છે. તેથી લોક અને લોકમાં રહેલી વસ્તુમાં તે વ્યાપક છે. પણ એમ નહિ માનવું જોઈએ કે લોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે તેથી વસ્તુતઃ તે કોઈ પૃથક્ વસ્તુ છે. પૃથક્ વસ્તુ નથી. જે વસ્તુઓ છે તે જ સ્વયં લોક છે. જગત્તા વ્યવહારની ભાષામાં બોલનાર એથી અલગ કોઈ ભાષા વાપરી જ ન શકે. તેથી ભગવાને સાતમી વિભક્તિ વાપરી છે. ॥ ૧૩ ॥

પુનઃ ક્ષેત્રસ્વરૂપ-બ્રહ્મત્વં જ વર્ણન કરે છે:—

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।

असक्तं सर्वभूत्यव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥ ૧૪ ॥

પદ્મછેદ

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।

असक्तं सर्वभूत् च एव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥ ૧૪ ॥

અર્થ—સર્વેન્દ્રિયવિવર્જિતમ્ (અપિ)— તે ક્ષેત્રજને કોઈપણ ઇન્દ્રિય નથી (જતાં). ‘સર્વેન્દ્રિયગુણાભાસમ્—સર્વ ઇન્દ્રિયોના વિષયોના—દર્શન—સ્પર્શન અ.દિ ધર્મોના તેને આભાસ હોય છે—જ્ઞાન

હોય છે. ચ-અને. સર્વભૂત-પ્રતીયમાન-દશ્ય સર્વ જગતને તે જ ધારણ કરે છે (છતાં અસકતમ્-સંગરહિત છે. ચ-અને. ગુણભોક્તૃ-સર્વગુણોના-સાત્ત્વિક, રાજસ, તામસાદિ પદાર્થોના તે ભોક્તારૂપે જણાય છે (છતાં). નિગુણમ્, એવ-તે ગુણરહિત જ હોય છે. ॥૧૪॥

સ્વપ્તાર્થ-તે ક્ષેત્રજ્ઞને ઇન્દ્રિયો નથી હોતી છતાં તેને ઇન્દ્રિયોના વિષયોનો પ્રકાશ થાય છે તે માયાજન્ય સકલપદાર્થોનું ધારણ કરે છે છતાં તે સંગરહિત જ રહે છે તે સત્ત્વ, રજઃ અને તમસ્ એ ત્રણ ગુણોવાલા પદાર્થોનો ભોગ કરે છે છતાં નિગુણ જ રહે છે. ॥ ૧૪ ॥

ભાવાર્થ-એ તો સમગ્રજ જ ગયું છે જે આ બધું વર્ણન ક્ષેત્રજ્ઞના નામે થાય છે, પણ વસ્તુતઃ તે વર્ણન શુદ્ધ બ્રહ્મનું જ છે. કેમકે ક્ષેત્રજ્ઞ અને શુદ્ધબ્રહ્મ અભિન્ન વસ્તુ છે. જો એ બન્ને અભિન્ન ન હોય તો “તથા વિદ્વાન્ પુણ્યપાપે નિર્મૂય નિર-ગ્ગનઃ ‘પરમં સામ્યમુપૈતિ’” આ અતિમાં ક્ષેત્રજ્ઞ અને બ્રહ્મનું પરમસામ્ય વર્ણન કરવામાં ન આવત; કેમકે અતિએ જ તો કહ્યું છે કે ‘ન તત્સમઃ’ બ્રહ્મસમાન કોઈ વસ્તુ જ નથી. બ્રહ્મ સમાન કોઈ હોઈ શકતો નથી. ત્યારે આ શ્રુતિમાં પરમસામ્ય કહેવું તદ્દન અનુચિત જ ગણાય. પણ ઉપાધિયોને લઈને જ ક્ષેત્રજ્ઞતા આવી છે અને ઉપાધિયો દૂર થતાં ક્ષેત્રજ્ઞત્વ મટી જ જવાનું અને તે ને તે શુદ્ધરૂપ પ્રકટવાનું. એ દષ્ટિએ બન્નેને ભગવાન અહીં એકજડપે માને છે. “ઇદં જ્ઞાનમુપાશ્રિત્ય મમ સાધ્વમ્યમાગતાઃ” આ ગીતા વચન વડે પણ સાધ્વમ્ય પ્રાપ્તિનું પ્રતિપાદન અભેદવાદથી જ સંગત હોઈ શકે છે. તેથી આ પ્રકરણથી એ વસ્તુ ઘણી જ સ્પષ્ટ બને છે કે ભગવાન અહીં અભેદવાદી બન્યા છે.

એકને એક જ વસ્તુને સર્વ-ઇન્દ્રિય-વિવર્જિત કહેવું અને સર્વેન્દ્રિય-ગુણાભાસ કહેવું બન્ને પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. તેમ જ

ગુણભોક્તૃ કહેવું અને નિર્ગુણ કહેવું એ પણ વિરુદ્ધ જ છે. એ કથન અવિરુદ્ધ ત્યારે જ અને જ્યારે કે તેને બે રૂપ આપી શકાય. એક રૂપથી જ તે આ પરસ્પર વિરોધી ધર્મોને ધારણ ન કરી શકે. તેથી ઉપાધિયુક્ત બ્રહ્મને ક્ષેત્રજ્ઞ કહે છે. નિરુપાધિકને શુદ્ધ બ્રહ્મ કહે છે. ઉપાધિવાળા ક્ષેત્રજ્ઞ અને શુદ્ધબ્રહ્મમાં તાત્ત્વિક ભેદ તો નથી જ, તેથી ઔપાધિક સ્વરૂપથી તે સર્વેન્દ્રિય ગુણાભાસ સર્વભૂત અને ગુણભોક્તૃ છે અને નિરુપાધિક સ્વરૂપથી તે સર્વેન્દ્રિયવિવર્જિત, અસંગ અને નિર્ગુણ છે. એ માનવા સિવાય ગીતાના આ આખા પ્રકરણનું રહસ્ય અણઉકેલ જ રહી જાય છે.

સર્વભૂત એટલે સર્વનું ધારણ અને પોષણ કરનાર. કોઈનું ધારણ કરતાં અને પોષણ કરતાં કોઈ પણ તેનામાં આસક્ત થયા વગર રહે નહિ. એ વસ્તુ આપણને પ્રત્યક્ષ જ છે. પણ બ્રહ્મ આ આવી અનેક ક્રિયાઓ કરતાં છતાં અસક્ત જ રહે છે. અને એ વિલક્ષણતા જાદૂગરની પેઠે નથી પણ તે તો ફેવળ એ જ દષ્ટિએ કે વસ્તુતઃ તે ક્રિયાઓ કરતો જ નથી. તે તો નિર્વ્યાપાર છે. છતાં જેમ રશ્મિકમળિ નીરંગ હોવા છતાં જપાકુસુમના સાંનિધ્યથી રંગવાન પ્રતીત થાય છે તેમ તે અંતઃકરણાદિના સંનિધાનથી ક્રિયાવાન જેવો લાગે છે, ખરું જોતાં તો તે સદા નિષ્ક્રિય જ છે.

આ શ્લોકના ચતુર્થ ચરણમાં એક શંકાને અવકાશ છે. તે એવી રીતે. ત્યાં કહ્યું છે કે “ નિર્ગુણં ગુણભોક્તૃ ચ ” તે ગુણોનો ભોગ કરનાર છે છતાં નિર્ગુણ છે. ગુણભોક્તૃત્વ સાથે નિર્ગુણનો શો સંબંધ છે? અહીં તો એમ કહેવું જોઈએ કે તે ગુણોનો ભોક્તા હોવા છતાં “અભોક્તા” છે. એમ ન કહીને નિર્ગુણ છે એમ ભગવાને કહ્યું છે તેનું શું તાત્પર્ય ?

સમાધાન. ગુણવાન જ ગુણભોગમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. જે ગુણોથી સર્વથા પૃથક્ હોય તે ગુણભોગમાં પ્રવૃત્ત ન થાય. તેથી

ગુણભોક્તાનો પ્રતિભટ નિર્ગુણ જ હોય. એ દષ્ટિએ “ અભોક્તા ” ન કહીને “ નિર્ગુણ ” એમ કહ્યું છે.

અથવા ગુણભોક્તા અભોક્તા છે, એમ કહેવા કરતાં ગુણભોક્તા નિર્ગુણ છે એમ કહેવું વધારે અનુકૂળ છે. કેમકે ગુણભોક્તા ગુણોના બંધનમાં આવ્યા શિવાય રહે જ નહિ. તેથી તે ગુણભોક્તા હોવા છતાં તેના પરિણામથી અલગ જ રહે છે. એમ તાત્પર્ય સમજવું.

અથવા “ નિર્ગુણ ” અને “ અભોક્તા ” એ બંને શબ્દો લગભગ એક જ અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે. કેમકે ગુણભોક્તા અદ્ અભોક્તા જ રહે ત્યારે એનું તાત્પર્ય એ જ કે તે ગુણોના બંધનમાં આવી શક્યો નથી. અને તે જ અર્થ નિર્ગુણ શબ્દથી પણ જણાય છે. માટે નિર્ગુણ કહેવામાં કોઈ ક્ષતિ નથી, કોઈ ન્યૂનતા નથી, કોઈ વધારે અનુકૂળ છે.

અને ક્ષેત્રજનું ગુણભોક્તૃત્વ પણ સ્વતઃ નથી પણ અંતઃકરણના ધર્મ તેમજ ઉપચરિત છે. ૥૧૪॥

મુખ્ય તે જ ક્ષેત્રજને વર્ણવવા ભગવાન બોલે છે:—

અદિરન્તઃ સૂક્ષ્મત્વાત્ ભૂતાનામચરં ચરમેવ ચ ।

સૂક્ષ્મત્વાત્ તત્ અવિજ્ઞેયં દૂરસ્થં ચાન્તિકે ચ તત્ ॥૧૫॥

પદરહેદ

અદિઃ અન્તઃ ચ ભૂતાનામ અચરં ચરમ એવ ચ ।

સૂક્ષ્મત્વાત્ તત્ અવિજ્ઞેયં દૂરસ્થં ચ અન્તિકે ચ તત્ ॥

અર્થ—તત્—તે ક્ષેત્રજ (બ્રહ્મ). ભૂતાનામ—ભૌતિક પદાર્થોના. અદિઃ—અદિર્ભાગનાં. ચ—અને. અન્તઃ—અન્તર્ભાગમાં વ્યાપક થઈને રહેલા છે. અતએવ તે, અચરમ્—અચર (પણ છે.), ચ—અને. ચરમ્—ચર. એવ—પણ છે. ચ—અને. તત્—તે દૂરસ્થમ્—

દૂર પણ રહેલો છે. ચ-અને. અન્તિકે-પાસે પણ. સૂક્ષ્મતાત-
અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાથી. તત-તે ક્ષેત્ર (બ્રહ્મ). અવિજ્ઞેયમ્-
જાણવા યોગ્ય નથી હોતો ॥૧૫॥

સ્પષ્ટાર્થ-તે ક્ષેત્રરૂપ બ્રહ્મ સર્વ ભૌતિક પદાર્થોનો બહાર
પણ છે અને બીતર પણ છે. તે અચર પણ છે અને ચર પણ છે,
તે દૂર પણ રહ્યો છે અને પાસે પણ છે, તે ઘણો સૂક્ષ્મ છે માટે
જાણવામાં નથી આવતો. ॥૧૫॥

ભાવાર્થ-શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે: “તદન્તરસ્ય સર્વસ્ય તદ્
સર્વસ્યાસ્ય બાહ્યતઃ” એટલે તે બ્રહ્મ દરેક વસ્તુના
અંતર્ભાગમાં પણ છે અને બાહ્ય ભાગમાં પણ છે. તે જ વસ્તુને
આ ગીતા પણ કહે છે.

૬ ગતં કેન વા નીતં કુત્ર લીનમિદં જગત્ ।

અધુનૈવ મયા દષ્ટં નાસ્તિ કિં મહદ્દભુતમ્ ॥

જો કે આ શ્રુતિને અનુસરીને વિચાર કરીએ તો
જગત્ અવશ્ય જ કલ્પિત લાગે છે. કોઈ વસ્તુને હમણાં જ જોઈએ
છીએ અને તે હમણાં જ સદાને માટે અદશ્ય થઈ જાય છે. આપણને
આશ્ચર્ય તો થાય છે જ કે તે વસ્તુ ક્યાં ગઈ? કોણે લીધી? ક્યાં
છુપાઈ ગઈ? અને જ્ઞાન થયા પછી-તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થયા પછી
આ જગત્ જોવામાં નથી આવતું ત્યારે પણ એમજ આશ્ચર્ય
પૂર્વક તે જ્ઞાની મહાપુરુષ કહે છે કે જો જગત્ હમણાં જ જોવામાં
આવતું હતું તે ક્યાં ભરાઈ ગયું? એવું આ જગત્ જો કે આવા
વિચારોને સંમુખ રાખીને આપણે વિચાર કરીએ તો જગત્, જેવી
કોઈ વસ્તુ જ જણાતી નથી. કેવળ ઝાંઝવાના નીરની પેડે કોઈ
અદશ્ય પણ અમેય શક્તિમાં આ આખું જગત્ જણાઈ રહ્યું છે.
તેમ છતાં વ્યવહારપુરતું તો જગત્ છે જ. જો કે જગત્ની મીઠાંસા
અજ્ઞેય અને અતકર્ષ બની ગઈ છે. વૈજ્ઞાનિકો જગત્ની શોધમાં

નીકળી પડ્યા છે. કંઈ ખાસ સમજતું નથી. જેટલું તેઓ સમજે છે, પ્રજાને સમજાવવાનો પ્રયાસ કરે છે. છતાં જગત હજી અજ્ઞેય દશામાં જ પડ્યું છે. ન ગણી શકાય એટલાં વર્ષો વીતી ગયાં છે છતાં જગત પહેલાંની પેઠે જ આજે પણ અજ્ઞેય જ રહ્યું છે. જગતની પૂર્ણ શોધ ન થઈ શકી ત્યારે વેદાંતિયોએ અનિર્વચનીય-વાદનો આશ્રય શોધ્યો. આખું જગત અનિર્વચનીય તેમની દૃષ્ટિએ બની ગયું. પણ જગત ધીમે ધીમે નિર્વચનીય થતું જતું જણાય છે. છતાં મૂળ સ્થિતિનો પત્તો લાગશે કે કેમ આ અચોક્કસ જ કહેવાય. જે હોય, એટલું તો બધાય માને છે કે સત્ય નહિ તો અસત્ય-વ્યવહારપૂરતું પણ જગત છે ખરું. તે જ જગતને માટે કહેવામાં આવ્યું કે ક્ષેત્રજ-બ્રહ્મ તે ભૌતિક પદાર્થોની અંદર અને બહાર ભરાઈ રહ્યું છે. અહીં જો કોઈ ભૂતાનામ્ અન્તર્ બહિશ્ચ એ જોઈને દૈતકલ્પના કરવા ઇચ્છે તો કરી શકે છે,

તે બ્રહ્મ અચર-જડ પદાર્થોમાં પણ છે તેથી તે અચર કહેવાય છે. તે ચર પદાર્થોમાં પણ છે તેથી તે ચર કહેવાય છે. વસ્તુતઃ તે સર્વવ્યાપક હોવાથી ચર નથી. તે ચૈતન્ય હોવાથી અચર નથી. ચર-અચરની સ્થિતિની વાર્તા કોઈને ભેદવાદ તરફ દોરી શકે છે. પણ મ્હેં તો ઘણી વાર કહ્યું છે કે ગીતાનો આદર્શ ભેદવાદ કે અભેદવાદ નથી. તેનો તો માનવજીવનને પૂર્ણતાએ લઈ જવું, એજ આદર્શ છે. એટલું તો સાચું જ છે કે ઉપનિષદોના અદ્વૈત તરફ વધારે ઝુકાવ છે.

અહીં કહ્યું છે કે “બ્રહ્મ સૂક્ષ્મ હોવાને લીધે અવિજ્ઞેય છે.” એ બ્રહ્મ તો સદા સૂક્ષ્મ જ રહેવાનો, અને તેથી સદા અવિજ્ઞેય જ રહેવાનો. અને જો એમ જ હોય એટલે બ્રહ્મ અવિજ્ઞેય જ હોય તો શા માટે ભગવાને કહ્યું કે “જ્ઞેયં યત્તત્પ્રવક્ષ્યામિ.” (ગી. ૧૩. ૧૨) હું તને જ્ઞેય વસ્તુનો ઉપદેશ કરીશ ?

એનું સમાધાન. સૂક્ષ્મ હોવાથી બ્રહ્મને અવિજ્ઞેય કહેવાનું એ તાત્પર્ય છે કે તે સૂક્ષ્મ છે તેથી સ્થૂળ ભૌતિક ઇન્દ્રિયો વડે તે અજ્ઞેય છે. એ કહેવાનું કારણ એ ઉપસ્થિત થયું કે જ્યારે તે બ્રહ્મ ભૂતોના અદિર્ભાગમાં પણ અને અન્તર્ભાગમાં પણ રહેલો છે ત્યારે તેનું જ્ઞાન-દર્શન કેમ થતું નથી. જો કે એનું એમ પણ સમાધાન કરી શકાય છે કે એવો કોઈ નિયમ નથી કે જે વસ્તુ દશ્ય વસ્તુની અંદર કે બહાર કે સર્વત્ર રહે તે પ્રત્યક્ષ હોવી જ જોઈએ. આકાશ સર્વત્ર છે, સર્વની અંદર પણ છે અને બહાર પણ છે. છતાં તે દશ્ય નથી, અને એવા નિયમના અભાવે, સર્વપદાર્થવ્યાપી બ્રહ્મનું દર્શન કેમ થતું નથી. એ શંકા ન ઉઠાવી શકાય. છતાં એ સમાધાનને મુકીને ભગવાને એટલું જ કહ્યું કે તે ઘણો સૂક્ષ્મ છે અત્યેવ ઇન્દ્રિયાગ્રાહ્ય છે, તે ઇન્દ્રિયવડે ગ્રાહ્ય નથી, એટલું જ કહેવાનું ભગવાનનું તાત્પર્ય છે. પણ તે સર્વથા ગ્રાહ્ય જ નથી-જ્ઞેય જ નથી એ કહેવાનું તાત્પર્ય ન હોઈ શકે. કેમકે શ્રુતિ કહે છે કે “બ્રહ્મચિદ્ બ્રહ્મૈવ ભવતિ.” “આત્મા વારે દ્રષ્ટવ્યઃ”. “તસ્મિન્ દ્રષ્ટે પરાવરે” ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં તેને વિજ્ઞેય બતાવવામાં આવ્યું છે. તેથી બ્રહ્મ સર્વથા અવિજ્ઞેય નથી.

અથવા “જ્ઞેય તત્ત્વનો હું તને ઉપદેશ કરું છું.” એમ કહીને ક્ષેત્રજ્ઞને અવિજ્ઞેય બતાવવામાં ભગવાનનો એ પણ આશય છે કે બ્રહ્મ બાહ્યસાધનોથી “અવિજ્ઞેય” છે, એમ જાણવું, એ જ બ્રહ્મની જ્ઞેયતા. જે વસ્તુ જે રીતે હોય તે રીતે જ તેને જાણી શકાય છે. પરિણામતઃ બ્રહ્મને જાણી શકાય તેમ નથી કેમકે ત્રિવિધ પરિચ્છેદ એટલે દેશકૃત, કાલકૃત અને વસ્તુકૃત આ ત્રણે પરિચ્છેદોથી રહિત છે, અને અનંત છે. અનંતને અનંત જાણવું એ જ જ્ઞાન છે. એવી રીતે તં બ્રહ્મ બાહ્યસાધનોનો વિષય નથી એમ જાણવું જ બ્રહ્મને જાણવું છે.

જે વસ્તુ કામ પણ રીતે જ્ઞાનનો વિષય ન હોય તેને દૂરસ્થ કહેવામાં આવે છે તેથી અહીં આ શંકા ન હોય શકે કે જ્યારે બ્રહ્મ દેશકૃત કે કાલકૃત પરિચ્છેદથી રહિત છે તો તેને દૂરસ્થ કેમ કહેવાય? વિવેક, વૈરાગ્ય, પદ્સંપત્તિ (શમ, દમ, ઉપરતિ, તિતિશા, શ્રદ્ધા, સમાધાન) અને સુમુક્તતા કામને પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી તે બ્રહ્મ કામથી પણ અપ્રાપ્ય જ ગણાય. અને તેથી તે દૂરસ્થ પણ કહેવાય. મિથ્યાવાદી, ચોર, વિપય લમ્પટ, વ્યભિચારી, અભિમાની, દંભી, પરનિન્દક, રાગી, દ્વેષી, અજિતેન્દ્રિય, ધનદાસ, મૂર્ખ, પેટને માટે ભોખવારી કહેવાતા સાધુઓ, ભેદભાવને જ ધ્યેય બનાવીને બ્રહ્મદષ્ટિ-શૂન્ય પશુકલ્પો, એ બધા બ્રહ્મને ન પામી શકે. બ્રહ્મ એવાથી સદા અપ્રાપ્ય હોવાથી દૂરસ્થ જ કહેવાય.

અને અપરોક્ષજ્ઞાની, કામ ક્રોધાદિ સર્વ આસુર વિકારોથી નિવૃત્ત થએલો મહાપુરુષ તે બ્રહ્મને દસ્તામલકવત્ જાણે છે. તેથી તેને માટે તે “અનિલકે” પાસે જ છે. ॥૧૫॥

પુનઃ ક્ષેત્રજ્ઞને જ વર્ણવે છે:—

અવિભક્તં ચ ભૂતેષુ વિભક્તમિવ ચ સ્થિતમ્ ।

ભૂતભર્તૃ ચ તત્ત્વજ્ઞેયં અસિષ્ણુ પ્રભવિષ્ણુ ચ ॥૧૬॥

પદરહેદ

અવિભક્તં ચ ભૂતેષુ વિભક્તમ્ ઇવ ચ સ્થિતમ્ ।

ભૂતભર્તૃ ચ તત્ત્વ જ્ઞેયં અસિષ્ણુ પ્રભવિષ્ણુ ચ ॥૧૬॥

અર્થ-તત્-તે. જ્ઞેયમ્-જાણવા યોગ્ય બ્રહ્મ (ક્ષેત્રજ્ઞ). (ભૂતેભ્યઃ-સર્વ ભૌતિક પદાર્થોથી). અવિભક્તમ્-પૃથક્ નથી છતાં. ચ-પણ. ભૂતેષુ-ભૌતિક પદાર્થોમાં. વિભક્તમ્ ઇવ-વિભક્ત રહેલાની પેઠે. સ્થિતમ્-સ્થિત છે. ચ-અને. તત્-તે. ભૂતભર્તૃ-

ભૂતોનું પાલન કરનાર છે. અસિષ્ણુ-તે જ ભૂતોને ખાધ જનાર. એટલે સંહાર કરનાર છે. ચ-અને. પ્રભવિષ્ણુ-તે જ ભૂતોને પ્રકટાવનાર પણ છે. ॥૧૬॥

સ્પષ્ટાર્થ-તે ક્ષેત્રરૂપ બ્રહ્મ સર્વવ્યાપક હોવાને લીધે તેમજ સર્વ જગત્ તે જ હોવાને લીધે જો કે જગત્થી-ભૂતોથી પૃથક્ નથી, છતાં તે ભૂતોમાં-તે જગત્માં વિભક્તની પેઠે રહેલો છે. તે જ સેવ ક્ષેત્રરૂ ભૂતોનું પાલન કરનાર છે. તે જ ખાધ જનાર છે અને તે જ ઉત્પન્ન કરનાર છે. ॥૧૬॥

ભાવાર્થ-વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદિયો માને છે કે યદ્યપિ બ્રહ્મ અને જીવ સ્વાભાવિક રીતે જ પૃથક્ છે. મોક્ષમાં પણ જીવનું આ ચાર્થકય જીવતું રહે છે. છતાં અપૃથક્સિદ્ધિ સંબંધને લીધે તે જીવ, જડજગત્, કાષ્ઠથી પણ, અલગ નથી હોતો. અદ્વૈતવાદિયો માને છે કે આખું જગત્ બ્રહ્મનું જ વિવર્ત છે, તેથી તે બ્રહ્મથી ભિન્ન હોઈ શકે જ નહિ. બહુ સંભવ છે કે ભગવાનઉપર ઉપ-નિષદોના પ્રતિપાદ અદ્વૈતની છાપ પડી હોય અને તેથી તેઓ અદ્વૈત-અભેદને જ સ્વીકારતા હોય. કેમકે વિભક્તમિવ “વિભક્તની પેઠે સ્થિત છે” એમ કહેવાથી જણાય છે કે વસ્તુતઃ તો બ્રહ્મ વિભક્ત નથી છતાં વિભક્તની પેઠે છે. જે કાંઈ વસ્તુ તે ન હોય પણ તેની પેઠે ભાસતી હોય ત્યારે ઇવ-પેઠે-નો પ્રયોગ થાય છે. જેમકે તે રાજા જેવો છે. જે રાજા ન હોય તેને જ રાજા જેવો કહેવામાં આવે છે. અહીં પણ વસ્તુતઃ બ્રહ્મ વિભક્ત નથી તેથી તેને જગત્માં વિભક્તની પેઠે રહેલો બતાવવામાં આવ્યો છે. જો કે અપૃથક્-સિદ્ધિ સંબંધને લીધે પણ બ્રહ્મ અવિભક્ત થઈ શકે છે. પણ તે તો ઔપાધિક અવિભક્તતા થઈ. નિરુપાધિક તો વિભ-ક્તતા જ અભિમત છે. કેમકે જીવને કાંઈ કાળે બ્રહ્મ માની શકવાને માટે વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદ સમર્થ નથી. જો તે અભેદ, અવિભક્તતા

આદિ માનશે તો પણ શરીર શરીરિભાવદ્વારા અથવા તો વિશેષ્ય-વિશેષણભાવદ્વારાજ. તેથી તે મતમાં અહીં “વિભક્તમ્-ઇવ” નો બહુ સારો મેળ નથી. અદ્વૈતવાદની રીતિએ તેનું સામગ્ર્ય બહુ સ્પષ્ટરૂપે થાય છે.

અહીં એક શંકા છે. ભગવાને કહ્યું છે જે “નત્વહં તેષુ તે મયિ” એટલે હું જગતમાં નથી, જગત મારામાં છે. એમ છે તો અહીં ભગવાન કેમ કહે છે કે બ્રહ્મ જગતમાં અવભક્ત રૂપે રહેલો છે?

સમાધાન. ત્યાં એ તાત્પર્ય છે કે બ્રહ્મ નિરાધાર છે. તેને રહેવા માટે કોઈ આધારની આવશ્યકતા નથી. અને જગત નિરાધાર ન રહી શકે. તેથી તેનો આધાર બ્રહ્મ શિવાય બીજું કંઈ પણ ન હોઈ શકે.

કદાચ “નત્વહં તેષુ તે મયિ” કહેવાથી એ પણ ભગવાનને ઇષ્ટ હોય કે જગત મિથ્યા હોય. કલ્પિત છે, પ્રાતિભાસિક છે. કલ્પિત પદાર્થનું અધિષ્ઠાન બ્રહ્માત્મિકત બીજું કંઈ હોઈ શકે નહિ. અને બ્રહ્મ કલ્પિત નથી તેથી તેનું અધિષ્ઠાન શોધવાની આવશ્યકતા ન જ હોય. તેથી કહેવામાં આવ્યું કે નત્વહં તેષુ હું તેઓમાં-જગતિક પદાર્થોમાં કલ્પિત નથી અને તે મયિ તેઓ-જગતિક પદાર્થો મારામાં કલ્પિત છે. જે એ તાત્પર્ય ભગવાનું હોય ના “તત્કૃત્વા તદેવાનુપ્રાવિશત્ આ શ્રુતિનું પણ સ્વરૂપ સમજી શકાય છે. આ શ્રુતિ કહે છે કે બ્રહ્મ જગતને બનાવીને તેની અંદર પ્રવેશ કરી ગયો. તેની અંદર પ્રવેશ કરવો એટલે તેનામાં રહેવું. શ્રુતિ પ્રમાણે જ્યારે જગત બ્રહ્મનું પ્રવેશસ્થાન છે ત્યારે ભગવાન કૃષ્ણ કેમ કહે છે કે “નત્વહં તેષુ તે મયિ” ? પણ જે એમ માનીએ કે કલ્પિત જગતનું અધિષ્ઠાન હું છું અને તે મારું અધિષ્ઠાન નથી કેમકે હું કલ્પિત નથી, તો આ શ્રુતિ સ્પષ્ટ જાણી જાય છે.

ઉપનિષત કાલમાં વિષ્ણુ નામથી બ્રહ્માની ઉપાસના શોધાએલી ન હતી, નારાયણાદિ બીજાં નામોથી પણ ઉપાસના અપ્રચલિત હતી. તેથી જુનામાં જુની જે ૧૦ ઉપનિષદો— ઇશ, કેન, કઠ, પ્રશ્ન, મુણ્ડક, માણ્ડૂક્ય, તૈત્તિરીય, ઐતરેય, છાન્દોગ્ય, બૃહદારણ્યક—તેમાં વિષ્ણુ, વાસુદેવ, નારાયણ આદિની ઉપાસનાનો ઉપદેશ મળતો નથી. ગીતાકાળમાં વિષ્ણુ અને નારાયણાદિ દેવાધિદેવરૂપે પ્રખ્યાત થયેલા જણાતા નથી, કેમકે ગીતાકાળમાં અર્જુન શિરાય કાંઈને જ્ઞાન થયું નથી કે શ્રીકૃષ્ણ પોતે પરમાત્મા છે. તેથી તેમની ઉપાસના તે કાળે પ્રચલિત ન હતી. કૃષ્ણ—પ્રતિમાધિષ્ઠિત કાંઈ મંદિરનો ઉલ્લેખ હજી જણાયો નથી. તેથી ભગવાનના સમયમાં ભગવાનને પૂજનાર બહુ ઓછા હતા. છતાં મહાભારતયુદ્ધે તેમને જગતમાં એક મહોચ્ચસ્થાન આપી દીધું. અને તેમની સાથે તેમના વંશધરો પણ ધામે ધામે ભગવત્કાંટિમાં આવ્યા અને તેમની પૂજનો આરંભ થયો.

ભગવાન કૃષ્ણની પૂજનો આરંભ તેમના કાળમાં જ થયો પણ અવતાર નરીકે નહિ, મહાન યોગેશ્વર તરીકે. અને તે પોતાના નામે, પોતાના વંશના નામેજ તે વખતે પુજતા હતા. વિષ્ણુ આદિના નામોથી તેમની પૂજ થતી હશે, અવતાર કે અવતારી મનાતા હશે, તેને માટે કોઈનકાંઈક પુરાવો નથી. મહાભારતના શાંતિપર્વમાં ૩૪૧ અધ્યાયમાં આવેલા થોડા આ શ્લોકો વિચારવા જેવા છે—

નરાણામયનં સ્થાનમહમેકઃ સનાતનઃ ।

આયો નારા ઇતિ પ્રાક્ત આયો વૈ નરસુનવઃ ॥

અયનં મમ તત્પૂર્વમતો નારાયણાદ્યહમ્ ॥૩૮॥

છાદ્યામિ જગદ્વિશ્વં ભૂત્વા ચ મયાંશુભિ ।

સર્વભૂતાધિવાસથ્ય વાસુદેવસ્તતો દ્યહમ્ ॥૪૦॥

ગતિશ્ચ સર્વભૂતાનાં પ્રજનશ્ચાપિ ભારત ।

વ્યાપ્તા મે રોહસી પાર્થ કાન્તિશ્ચાહ્યધિકા મમ ॥૪૧॥

અધિભૂતાનિ ચાન્તેષુ તદ્વિચ્છંશ્ચાસ્મિ ભારત ।

ક્રમણાન્ચાખ્યહં પાર્થ વિષ્ણુરિત્યભિસંજિતઃ ॥૪૨॥

હમાત્ સિદ્ધિં પરીપ્સન્તો માં જનાઃ કામયન્તિ હ ।

દિવં ચોર્વીં ચ મધ્યં ચ તસ્માદ્દદામોદરો હ્યહમ્ ॥૪૩॥

પૃથિનરિત્યુચ્યતે ચાન્નં વેદા આપોડમૃતસ્તથા ।

મમૈતાનિ સદા ગર્ભે પૃથ્વિગર્ભસ્તતો હ્યહમ્ ॥૪૪॥

સૂર્યસ્ય તપતો લોકાનગ્નિઃ સોમસ્ય ચાન્ચુત ।

અંશવો યત્પ્રકાશન્તે મમ તે કેશસંજિતાઃ ।

સર્વજ્ઞાઃ કેશવં તસ્માત્ મામાહુર્દ્રિજસત્તમ ॥૪૫॥

ભગવાન્ કૃષ્ણ પોતે પોતાના થોડાક નામોની વ્યાખ્યા કરે છે. તેઓ પોતાને નારાયણ કહે છે. કેમકે સમસ્ત માનવોનું તે જ એક માત્ર સ્થાન છે. આ શ્લોકમાં નરાણામ્ અયનમ્ એમ કહેવાથી એ સ્પષ્ટ થતું જણાય છે કે તેઓ પોતાના સમયમાં ઈશ્વર મનાતા ન હતા. કેવળ મનુષ્યો તેમને એક મહાવીર અને મહાન્ યોગેશ્વર રૂપે માનતા હતા. જો એમ ન હોત તો નરાણામયનં ને અહલે ભૂતાનામયનમ્ કહ્યું હોત. કેમકે ઈશ્વર કંઈ મનુષ્યોનું જ નિવાસ સ્થાન નથી પણ પ્રાણિમાત્ર અને વસ્તુમાત્રનું છે. પરંતુ જળવાચક નારશખ્દની સાથે અયનમ્ જોડવાથી તૈયાર થયેલો નારાયણ શખ્દ કયો તાત્ત્વિક અર્થ કહેવા માટે આવ્યો છે તે સ્પષ્ટ ન કહી શકાય.

તેઓ પોતાને વાસુદેવ બતાવે છે કેમકે જેમ સૂર્ય પોતાના કિરણોવડે જગતને દાંકે છે તેમ તેઓ પણ જગતને આગ્રહાન કરે છે અને સર્વભૂતોને આશ્રય આપે છે.

તેઓ પોતાને વિષ્ણુ બતાવે છે કેમકે તેજ સર્વ ભૂતોની ગતિ છે, તેજ બધાનો ઉત્પાદક છે, તેનાથી આકાશ અને ભૂલોક વ્યાપ્ત છે. તેની કાંતિ પણ બધા દરતાં વધારે છે. અંત સમયે મનુષ્યો

તેની જ ઇચ્છા રાખે છે અને આ સમસ્ત જગતમાં તેમનું કમણુ છે એટલે વ્યાપ્તિ અથવા પ્રવેશ છે.

ભગવાન્ પોતાને દામોદર બતાવે છે કેમકે દમ વડે-ઇન્દ્રિયોના વિજય વડે સિદ્ધિને ઇચ્છતા લોકો તેમને જ ઇચ્છે છે. તેમજ ધુલ્લોક, ભૂલોક અને મધ્યલોકની ઇચ્છાવાળાઓ પણ તેમને જ ઇચ્છે છે. અહીં એટલું સ્પષ્ટ રાખવાનું કે દામ ઉદરે યસ્ય સ દામોદરઃ- પેટમાં યશોદાએ દોરડી બાંધી તેથી તે દામોદર કહેવાય છે, એ અર્થ મહાભારતકાલીન નથી. કેમકે ભગવાને પોતે શ્રીમુખથી જ દામોદર શબ્દની વ્યાખ્યા કરી છે. ભગવાન્ના કથનપ્રમાણે તો દામોદર શબ્દની આ વ્યાખ્યા છે દમનં દમઃ, દમ એવ દામઃ, દામેન ઉદ્ગચ્છન્તિ અધિકં પ્રાપ્નુવન્તિ મોક્ષાદિસાધનં યસ્માત્ ઇતિ દામોદરઃ” દામ શબ્દનો અર્થ છે દમ. દામવડે એટલે દમવડે (ઇન્દ્રિયોને જીતવાવડે) જેની પાસેથી અધિકરૂપમાં મોક્ષનું સાધન પ્રાપ્ત થાય તે દામોદર કહેવાય, અથવા દામેન ઉદ્ગચ્છન્તીતિ દામોદરઃ-દમવડે જે ઉપર ચઢે-પ્રસિદ્ધિ પામે તે દામોદર.

ભગવાન્ પોતાને પૃથ્વીગર્ભ પણ બતાવે છે. પૃથ્વી એટલે અન્ન, વેદ, જળ, અમૃત, એ બધું જેના ગર્ભમાં રહે તે પૃથ્વીગર્ભ કહેવાય.

ભગવાન્ પોતાને કેશવ બતાવે છે, કેમકે સૂર્ય-ચંદ્રાદિના જે કિરણો પ્રકાશે છે તેમનું નામ કેશ. અને તે કિરણરૂપ કેશ ભગવાન્ને છે માટે ભગવાન્ કેશવ કહેવાય છે.

અહીંથી એમ જણાશે કે ભગવાન્ મહાભારતકાળમાં પોતાને વિષ્ણુ બતાવે છે તે તો એ દષ્ટિએ કે વિચ્છન્તિ ગચ્છન્તિ લોકો અસ્મિન્ અથવા વિચ્છન્તિ પ્રકાશન્તે લોકો યસ્માત્, અથવા વેવેષ્ટિ સર્વં જગત્ અથવા વિશતિ સર્વં જગત્

યસ્મિન્ અથવા વિશેષેણ સ્તૌતિ પ્રસૂવતિ મોક્ષાદિકમ્,
 “ એટલે જગત્ જેની અંદર લીન થાય તે વિષ્ણુ, અથવા જેનાથી
 લોકો પ્રકાશિત થાય તે વિષ્ણુ, અથવા જે સર્વ જગત્માં વ્યાપક
 થઈને રહે તે વિષ્ણુ, અથવા જેની અંદર સર્વ જગત્ પ્રવેશ
 કરીને રહે તે વિષ્ણુ, અથવા જે મોક્ષાદિ આપે તે વિષ્ણુ, એ
 નામો જે જે અર્થોને સમક્ષ રાખીને યોગ્યતાં છે તે સાક્ષી પુરે છે
 કે રમાનાથ વિષ્ણુની ઉપાસના તે વખતે ચાલતી ન હતી અને
 એ નામના દેવની પ્રસિદ્ધિ પણ ન હતી. એમ હોવા છતાં બ્રહ્મા,
 વિષ્ણુ, રુદ્ર આ ત્રણ દેવોની કલ્પના તો અસ્તિત્વમાં હતી જ. એ
 કલ્પનાને બ્રહ્માં રાખીને ભગવાન્ કહે છે કે તે બ્રહ્મ ભૂતભર્તૃ
 છે. ભૂતભર્તૃ એટલે પ્રાણિઓની રક્ષા કરનાર એટલે વિષ્ણુ. અને
 એ જ કલ્પનાને સામે રાખીને અસિષ્ણુ અને પ્રભવિષ્ણુ બ્રહ્મને
 કહેવામાં આવ્યું છે. અસિષ્ણુ એટલે બધું ખાઈ જનાર. પ્રલય
 કરનારથી તાત્પર્ય છે, એટલે રુદ્ર. અને પ્રભવિષ્ણુ એટલે ઉત્પત્તિ
 કરનાર એટલે બ્રહ્મા.

જો કે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, રુદ્ર નામના એ કોઈ પૃથક્ દેવો નથી.
 પણ ઈશ્વર જે શક્તિ અને સંકલ્પને સ્વીકારીને જગત્ બનાવે છે
 તે શક્તિ અને સંકલ્પનું જ નામ બ્રહ્મા છે. તેમજ જે શક્તિ
 અને સંકલ્પ વડે તે જગત્ની રક્ષા કરે છે તે શક્તિ અને સંકલ્પનું
 નામ વિષ્ણુ છે. અને જે શક્તિ અને સંકલ્પને સ્વીકારીને
 તે જગત્નો સંહાર કરે છે તે શક્તિ અને સંકલ્પનું નામ રુદ્ર છે.
 એ બધું કહેવાનું તાત્પર્ય એટલું જ કે તે ક્ષેત્રજ્ઞ જ જગત્ને રચે છે,
 રક્ષે છે અને સંહારે છે, અને એનાથી એમ પણ સિદ્ધ થાય છે કે
 અહીં ભગવાન ક્ષેત્રજ્ઞ અને બ્રહ્માં કોઈ પ્રકારનો ભેદ સમજતા
 નથી. કેમકે જગદ્વ્યાપારવર્જમ્ (બ્રહ્મસૂ. ૪, ૪, ૧૭) આ
 સૂત્રવડે કોઈ પણ જીવને જગદ્-વ્યાપાર કરવાની શક્તિપ્રાપ્તિનો
 નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે.

ઉપનિષદોમાં “યતો વા ઈમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે” કહ્યું છે તેને જ લક્ષમાં રાખીને અહીં ક્ષેત્રરૂપ બ્રહ્મને બ્રહ્મ કહેવામાં આવ્યું છે. “યેન જાતાનિ જીવન્તિ” અથવા “વ્યકતાવ્યકતમ્ ભરતે વિશ્વમીશઃ” આ શ્રુતિઓને લક્ષમાં રાખીને ક્ષેત્રરૂપે વિષ્ણુ કહેવામાં આવ્યું છે. અને “યત્પ્રયન્તિ યત્સંવિશન્તિ” “પરેઽવ્યયે સર્વ એકીભવન્તિ” “સર્વે વેદા યત્રૈકં ભવન્તિ” આ શ્રુતિઓને લક્ષમાં રાખીને ક્ષેત્રરૂપે રૂદ્ર-અસિષ્ણુ કહેવામાં આવ્યું છે, અલભતિ વિસ્તરેણ. ॥ ૧૬ ॥

પુનઃ ક્ષેત્રરૂપ સ્વરૂપને જ વર્ણવે છે:-

જ્યોતિષામપિ તજ્જ્યોતિસ્તમસઃ પરમુચ્યતે ।
જ્ઞાનં જ્ઞેયં જ્ઞાનગમ્યં હૃદિ સર્વસ્ય વિષ્ઠિતમ્ ॥૧૭॥

પદરથેત્

જ્યોતિષામ અપિ તત્ જ્યોતિઃ તમસઃ પરમ ઉચ્યતે ।
જ્ઞાનં જ્ઞેયં જ્ઞાનગમ્યં હૃદિ સર્વસ્ય વિષ્ઠિતમ્ ॥૧૭॥

અર્થ-તત્-તે ક્ષેત્રરૂપ. જ્યોતિષામ્-પ્રકાશક પદાર્થોના. અપિ-પણ. જ્યોતિઃ-પ્રકાશક છે. તમસઃ-અવિદ્યારૂપ અંધકારથી. પરમ્ સર્વથા પૃથક. ઉચ્યતે-કહેવાય છે. જ્ઞાનમ્-તે જ્ઞાન છે એટલે જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. જ્ઞેયમ્-તે જ્ઞેય છે. જ્ઞાનગમ્યમ્-તે જ્ઞાનવડે જ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે. સર્વસ્ય-સર્વના. હૃદિ-હૃદયમાં. વિષ્ઠિતમ્-અંતર્યામી સ્વરૂપે નિવાસ કરી રહ્યો છે. ॥ ૧૭ ॥

સ્પષ્ટાર્થ- તે ક્ષેત્રરૂપ પ્રકાશકપદાર્થ સૂર્યાદિનાં પણ પ્રકાશક છે. તે અવિદ્યારૂપ અંધકારથી પર છે. તે જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. તે જ્ઞેય છે.

અને જ્ઞાનવડે જ તે મેળવવા યોગ્ય છે. અને તે સર્વના હૃદયમાં અંતર્યામી થઈને વિરાજમાન છે. ॥૧૭॥

ભાવાર્થ—સામાન્યરીતે જ્યોતિષ્ શબ્દનો અર્થ નક્ષત્ર થાય છે. પણ એનો અર્થ પ્રકાશ આપનાર પદાર્થ, એવો પણ થાય છે. અને એ જ અર્થનો અહીં ઉપયોગ થયો છે. સૂર્ય, ચંદ્ર, અગ્નિ, આદિ તૈજસ પદાર્થો પ્રત્યેક પદાર્થના પ્રકાશકો છે. ઇન્દ્રિયવાનને પણ પ્રકાશના અભાવે પદાર્થજ્ઞાન હોતું નથી, તેથી સૂર્યાદિ પ્રકાશક પદાર્થો છે અને ક્ષેત્રજ્ઞ તેમનો પણ પ્રકાશક છે. “તસ્ય ભાસા સર્વમિદં વિભાતિ” “નાદિત્યસ્તપતિ તેજસા બ્રાજસા ચ” આ શ્રુતિઓના આશયને લઈને જ ભગવાન અહીં ક્ષેત્રજ્ઞને સર્વના પ્રકાશકરૂપે વર્ણવે છે.

શ્રુતિમાં આત્માને “તમસઃ પરસ્તાત્” એટલે તમસ્થી પર કહેવા છે. તે પ્રમાણે અહીં ભગવાને પણ કહ્યું છે કે “તમસઃ પરમુચ્યતે” તે ક્ષેત્રજ્ઞ તમસ્થી પર કહેવાય છે. અહીં ઉચ્યતે—કહેવાય છે, એ પદ વિચારવા યોગ્ય છે. “તે અજ્ઞાનથી પર કહેવાય છે” એમ કહેવામાં ભગવાનનો કયો આશય હશે તે તો તેઓ પોતે જ જાણતા હશે. આપણને જાણવાનો જ્યાં સુધી અધિકાર પ્રાપ્ત છે ત્યાંસુધી જાણવાનો પ્રયત્ન કરીશું. એ સ્થળે એમ કહેવું વધારે ઉચિત હતું જે “તે અવિદ્યાથી પર છે.” “અવિદ્યાથી પર કહેવાય છે” એમ કહેવું સમીચીન નથી. પણ “સ્થિતસ્ય ગતિશ્ચિન્તનીયા” આ ન્યાયપ્રમાણે એનો આશય શોધી કાઢવો જોઈએ.

“કહેવાય છે.” એ ક્રિયા ત્યાં વપરાય છે જ્યાં પૂર્ણરૂપે કોઈ વસ્તુ ઉપર ભાર ન આપી શકાય. એટલે જ્યાં કંઈક સંદેહ રહેતો હોય ત્યાંજ આવો પ્રયોગ થાય છે. બ્રહ્મ અવિદ્યાથી પર છે એમાં તો કોઈ રીતે સંદેહ નથી. છતાં અહીં “કહેવાય છે”

એમ પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. તેનું તાત્પર્ય એ છે કે બ્રહ્મ સદા અવિદ્યાલેશશૂન્ય છે. કેમકે “સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ” આદિ શ્રુતિયો તેને જ્ઞાનસ્વરૂપ વર્ણવે છે. જે જ્ઞાનસ્વરૂપ હોય તેનામાં અજ્ઞાનનો લેશ પણ ન હોવો જોઈએ. તેથી બ્રહ્મ તો સદા જ અવિદ્યાથી શૂન્ય છે. પણ અનાદિકાળની માયાને લીધે તે બ્રહ્મઅવિદ્યાગ્રસ્ત જેવો જણાય છે. જો કે તે અવિદ્યાગ્રસ્ત તો નથી જ છતાં તેવો તેમ જણાય છે. હું સુખી છું, કે દુઃખી છું, આ બધી પ્રતીતિ અવિદ્યાને લીધે જ થયા કરે છે. હું બ્રાહ્મણ છું, હું ક્ષત્રિય છું, ઇત્યાદિ પ્રતીતિ પણ અવિદ્યાને લીધે જ થાય છે. હું બ્રહ્મચારી છું, હું ગૃહસ્થ છું, હું સંન્યાસી છું, એ પ્રતીતિ પણ અવિદ્યાથી થાય છે અને તેથી તે અવિદ્યાવાનની પેઠે જણાય છે. પરંતુ તે સર્વદા અવિદ્યાવિનિર્મુક્ત છે. તેને કોઈ પણ કાલે તમસૂનું બંધન નથી પણ લોકદષ્ટિએ ઉપર્યુક્ત પ્રમાણે બ્રહ્મામાં પણ અવિદ્યા જણાય છે. જો કે તે બ્રાંતિથી જ જણાય છે, પણ જણાય છે ખરી. લોકોના સંસ્કારને અનુસરીને જ ભગવાન કહે છે કે તે તમસૂથી પર કહેવાય છે એટલે તેનો તમસ્ સાથે સંબંધ હોય તો જ કહી શકાય કે તે તમસૂથી પર છે. પણ તેવું નથી. તે તો “અસંગો હ્યયં પુરુષઃ” આ શ્રુતિ પ્રમાણે તદ્દન અસંગ છે. ગીતામાં પણ પાછળ એમ જ કહેવાયું છે. જે વસ્તુનો તમસ્ સાથે જરા પણ સંબંધ નથી તેને કહેવું કે તે તમસૂથી પર છે, એ અયુક્ત જ ગણાય. પણ લોકોની દષ્ટિમાં તે તમોડ્ધીન કહેવાય છે માટે લોકોની જ દષ્ટિમાં તે તમસૂથી પર પણ કહેવાય છે તમોડ્ધીનતા પણ કલ્પિત જ છે અને તમઃપરત્વ પણ કલ્પિત જ છે. કલ્પિત તમોડ્ધીતાને લઈને કલ્પિત તમઃપૃથક્ત્વને સમજાવવા માટે અહીં “ઉચ્યતે” “કહેવાય” છે એ ક્રિયાનો ઉપયોગ થયો છે.

ક્ષેત્રજ્ઞને પ્રકાશકનો પણ પ્રકાશક કહેવાથી અતિશય સ્પષ્ટ થાય છે કે ભગવાન કૃષ્ણ ક્ષેત્રજ્ઞ અને બ્રહ્મામાં જરાપણ ભેદ માનતા

નથી. પાછળ પણ આપણે જોઈ આવ્યા છીએ કે આ અધ્યાયમાં અસંદિગ્ધરૂપે ભગવાન જીવ-બ્રહ્મની એકતાને જ સ્વીકારી રહ્યા છે. સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ આ શ્રુતિને સહારે ભગવાન બ્રહ્મને જ્ઞાન કહે છે. જ્ઞાન એટલે જ્ઞાનસ્વરૂપ “તમેવ વિદિત્વાતિમૃત્યુમેતિ” “અણુરેષ આત્મા વેદિતવ્યઃ” આત્માને જાણીને જ જન્મ મરણનું બંધન કપાય છે. આત્મા જે કે પરમ સૂક્ષ્મ છે—પરમ ગહન છે તેને જાણવો જોઈએ, આવી શ્રુતિઓને અનુસરીને બ્રહ્મને જોય કહ્યું છે.

અને પાછળ “અમાનિત્વમદમિભત્વ.” આદિ શ્લોકો વડે જે ક્ષેત્રજ્ઞાનના સાધનો વર્ણવ્યાં છે અને જેને જ્ઞાનશબ્દથી કહેવામાં આવ્યું છે તે જ અમાનિત્વાદિ સાધનો વડે તે ગમ્ય છે, જાણવા યોગ્ય છે. જ્ઞાનગમ્યમ્ કહેવાથી અમાનિત્વાદિ સાધનો ઉપર ભગવાન ભારે ભાર મૂકતા જણાય છે. ભગવાનની દૃષ્ટિમાં તે અમાનિત્વાદિ સાધનોમાં આત્મજ્ઞાનવિકાસનાં તત્ત્વો સમાયેલાં છે. તેથી તેના ફરીથી સ્મરણ કરાવવા અને તે સાધનોને અવશ્ય આચરણમાં લાવવા આગ્રહ રાખવા માટે જ જ્ઞાનગમ્યમ્નું ઉચ્ચારણ કરવામાં આવ્યું છે.

અહીં આ શ્લોકનું છેલ્લું પદ “વિષ્ટિતમ્” છે. પણ કેટલાક પુસ્તકોમાં “વિષ્ણિતમ્” પણ પાઠ છે. અર્થ બન્નેનો લગભગ સરખો જ છે—તાત્પર્ય પણ સરખું જ છે. પણ વિષ્ણિતમ્ની એપક્ષા “વિષ્ટિતમ્” વધારે સંસ્કારી પદ છે તેથી મહે “વિષ્ટિતમ્” રાખ્યું છે. ॥૧૭॥

જેય પ્રકરણનો ઉપસંહાર કરતાં ભગવાન બોલે છે:—

ઇતિ ક્ષેત્રં તથા જ્ઞાનં જ્ઞેયં ચોક્તં સમાસતઃ ।

મદ્ભક્ત એતદ્વિજ્ઞાય મદ્ભાવાયોપપદ્યતે ॥૧૮॥

પદ્મછેદ

ધૃતિ ક્ષેત્રં તથા જ્ઞાનં જ્ઞેયં ચ ઉક્તં સમાસતઃ ।
મહાભક્તઃ એતદ્ વિજ્ઞાય મહાભાવાય ઉપપદ્યતે ॥૧૮॥

અર્થ-ધૃતિ-આ પ્રમાણે. ક્ષેત્રમ્-ક્ષેત્ર. તથા-તેમ. જ્ઞાનમ્-જ્ઞાન. ચ-અને. જ્ઞેયમ્-જ્ઞેય. સમાસતઃ-સંક્ષેપથી. ઉક્તમ્-મેં કહ્યું છે. મહાભક્તઃ-મારામાં શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ રાખનાર. એતદ્-એને. વિજ્ઞાય-જાણીને. મહાભાવાય-મારા સાધમ્યને માટે. ઉપપદ્ય-તે-ઉપપન્ન થાય છે-યોગ્ય થાય છે. ॥ ૧૮ ॥

રૂપષ્ઠાર્થ-સંક્ષેપથી આ ક્ષેત્ર, જ્ઞાન અને જ્ઞેય, મહેં તને કહ્યાં છે. જે કોઈ મારો ભક્ત-એટલે મારામાં વિશ્વાસ અને શ્રદ્ધા રાખનારો, એ ક્ષેત્ર, જ્ઞાન અને જ્ઞેયને જાણશે તે મારા સાધમ્યને પ્રાપ્ત કરશે. ॥ ૧૮ ॥

ભાવાર્થ-“ઇદં શરીરં કૌંતેય ક્ષેત્રમ્” (ગી. ૧૩. ૧) આ પ્રથમ શ્લોક વડે ક્ષેત્ર કોને કહે છે તે કહ્યું એટલે ક્ષેત્રનું સામાન્ય વાચ્ય શું છે તે બતાવ્યું. અને એ જ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધથી એમ પણ કહી દીધું કે એ ક્ષેત્ર વેદ છે-દસ્ય છે. અને એનો વેત્તા, દ્રષ્ટા ક્ષેત્રજ્ઞ કહેવાય છે-આત્મા કહેવાય છે. બીજા શ્લોકવડે ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞનું જે જ્ઞાન તે મને પ્રિય છે એમ કહીને તે જ્ઞાન મેળવવા સાર ઉત્કટ અભિલાષને જન્મ દીધો. પ્રથમ શ્લોકમાં જે “ક્ષેત્ર” એ સંજ્ઞા બતાવી, તેનું બોધ્ય આ શરીર છે એટલું સામાન્ય રીતે કહ્યું તો છે, પણ વિશેષરૂપથી કહેવા માટે ત્રીજા શ્લોકવડે પ્રતિજ્ઞા કરી કે તે ક્ષેત્ર શું છે, કેવું છે, કયા વિકારવાળું છે અને શામાટે છે, તેને તું મારી પાસેથી સાંભળ. તેમજ ક્ષેત્રજ્ઞના સબંધમાં તું સાંભળ કે તે કાણુ

છે અને શો તેનો પ્રભાવ છે. ચતુર્થ શ્લોકવડે ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજનું મહત્ત્વ સમજાવવા સાડ઼ ઋષિયોએ પણ, અન્ય અન્થોએ પણ આ સંબંધમાં ઘણું કહ્યું છે, એમ કહી અર્જુનની જાગૃત શ્રદ્ધાને પોષણ આપીને પાંચમાં અને છઠા શ્લોકવડે ક્ષેત્રનું વિવરણ કર્યું. ક્ષેત્રસંબંધી ચારે પ્રતિજ્ઞાઓને ન્યાય આપ્યો. અને ક્ષેત્રજનું વિવરણ કરવા સાડ઼ પ્રથમ સામગ્રીરૂપે સાતમા શ્લોકથી ચારંબી ૧૧ માં શ્લોક સુધી જ્ઞેય જે ક્ષેત્રજ, તેને જાણવા માટે સાધનો વર્ણવ્યાં. ક્ષેત્રવર્ણન કર્યા પછી, ક્ષેત્રજને જાણવા સાડ઼ સાધનો વર્ણવ્યા પછી ૧૨ માં શ્લોકમાં પ્રતિજ્ઞા કરી કે મોક્ષનું કારણ જે જ્ઞેય છે તેને હું કહીશ. જ્ઞેય થી ભગવાનનું તાત્પર્ય ક્ષેત્રજ છે. ૧૭ માં શ્લોક સુધી ક્ષેત્રજનું વર્ણન કરીને આ ૧૮ માં શ્લોકમાં તે પ્રકરણનો ઉપસંહાર કરે છે. ક્ષેત્ર અને જ્ઞેય-ક્ષેત્રજ, તેમજ ક્ષેત્રજના સાધનો હે અર્જુન! સમાસથી મ્હેં તને કહ્યાં છે. એને જે કાંઈ સાંભળશે તે મારા સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરશે.

આ જ્ઞાનનો અધિકારી કોણ છે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર ભગવાને સ્વયં આપી દીધો છે. “મદ્ભક્તઃ” જે મારો ભક્ત, તેજ આ જ્ઞાનનો અધિકારી. ભક્ત શબ્દથી ખુબી જગ્યામાં બેસીને માળાના માણુકા ગણનાર નહિ, પણ ૧૨ મા અધ્યાયમાં શ્લોક ૧૩ થી ૧૬ સુધીમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે વર્તતા માણુસનું ગ્રહણ કરાય છે. ભગવાનમાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ રાખીને તેમની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવા અને વર્તવાનું નામ ભક્તિ. એવી ભક્તિ કરનારજ ભક્ત કહેવાય છે. ગીતાનો ભક્ત અને ગુજરાતના ભગતો એ બેમાં જે અંતર રહેલો છે તેને સારી રીતે સમજી લેવું જોઈએ. મોડી રાતે બે બે વાગ્યા સુધી ઘર મુકીને મંડળાઓમાં જઈને તાળીઓ વગાડવાનું નામ ભક્તિ કોઈ પણ કાળે ન કહેવાય. એથી ભક્તિ વધતી નથી પણ તેનું આયુષ્ય દૂરું થાય છે. જેમ કીડિઓને

જ્યારે પાંખ ઊઠે છે ત્યારે તેમનું મૃત્યુ સમીપે આવીને ઊભું રહે છે. તેમજ એકાંત સ્થળમાં બેસીને, આંખો મીંચીને, એકાગ્રતા સધીને ભક્તિ કરવાને બદલે જ્યારે જુદી જુદી પ્રકૃતિવાળા તમાશખીનેની મંડળામાં ભક્તિ કરવાનું સ્થાન શોધાય છે ત્યારે ખરેખર ભક્તિની ઘેર ખોદાય છે. ગુજરાતની ભક્તિ આડે અવળે માર્ગે વહી રહી છે. કદાચ સહસ્રો વર્ષ પૂર્વે પણ એમજ રહ્યું હશે. તેથી જ ભાગવતના માહાત્મ્યમાં લખાયેલું છે કે ગુજરાતમાં આવીને ભક્તિ ઘરડી થઇ ગઇ હતી. એ ઘરડી ભક્તિને હવે તાળીઓની વચ્ચે કુટવામાં આવે છે. ॥૧૮॥

એ તો સાફ જ છે કે આ અધ્યાયનો આરંભ ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞના જ્ઞાન માટે થયો છે. જે શ્લોકને બધા પ્રક્ષિપ્ત માને છે અને જેને માટે મારા હૃદયમાં થોડી શ્રદ્ધા રહેલી છે તે શ્લોકના આરંભમાં ક્ષેત્રને માટે “પ્રકૃતિ” શબ્દનો અને ક્ષેત્રજ્ઞને માટે “પુરુષ” શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે. એ વસ્તુ મ્હેં આરંભમાં જ સ્પષ્ટ કરી દીધી છે. તે શ્લોકમાં રહેલા પ્રકૃતિ અને પુરુષના વાચ્યાર્થનું વિવરણ તો થયું પણ એ ન બતાવ્યું કે તે બન્ને નિત્ય છે કે અનિત્ય છે. અથવા અનાદિ અને અનંત છે કે સાદિ અને અનન્ત છે અથવા અનાદિ અને સાન્ત છે. જે કે પાછળના અધ્યાયોથી આપણે સમજી શક્યા છીએ કે આત્મા નિત્ય છે—અહા નિત્ય છે અને આપું જગત્ અનિત્ય છે; છતાં આ ક્ષેત્રને માટે અને આ ક્ષેત્રજ્ઞ-જીવને માટે વિશેષરૂપથી હજી જણાવાનું બાકી છે. તેથી ભગવાન એ બન્નેનું નિત્યત્વ-અનિત્યત્વ બતાવવા માટે કહે છે:—

પ્રકૃતિં પુરુષં ચૈવ વિદ્વ્યનાદી ઉભાવપિ ।

વિકારાંશ્ચ ગુણાંશ્ચૈવ વિદ્ધિ પ્રકૃતિસંભવાન્ ॥૧૯॥

પદચ્છેદ

પ્રકૃતિં પુરુષં ચ એવ વિદ્ધિ અનાદી ઉભૌ અપિ ।

વિકારાન્ ચ ગુણાન્ ચ એવ વિદ્ધિ પ્રકૃતિસંભવાન્ ॥

અર્થ-પ્રકૃતિમ્-ક્ષેત્રને. ચ-અને. પુરુષમ્-ક્ષેત્રજને. ઉભૌ-બન્નેને. અપિ-પણ. અનાદી-અનાદિ. એવ-જ. વિદ્ધિ-જાણ. ચ-અને વિકારાન્-વિકારોને. ચ-અને. ગુણાન્-ગુણોને. પ્રકૃતિ-સંભવાન્ ક્ષેત્રથી ઉત્પન્ન થએલા. એવ-જ. વિદ્ધિ-જાણ. ॥૧૯॥

રૂપબ્રૂત્યર્થ-ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ બન્નેને તું અનાદિ જ સમજ. તેમજ વિકારોને અને ગુણોને પ્રકૃતિથી-ક્ષેત્રથી ઉત્પન્ન થએલા જાણ. ॥૧૯॥

ભાવાર્થ-પ્રકૃતિ અને પુરુષ એ બન્ને સાંખ્યોએ યોજાયેલા શબ્દો છે. એનં માટે ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ એ બે નવા શબ્દો યોજાયેલા. ગીતા કોઈ પણ દાર્શનિકનો પ્રતિભટ નથી. તેથી એનં અન્ય આધુનિક વેદાન્તિયોની પેઠે સાંખ્ય શાસ્ત્ર સાથે હાડવેર નથી. અને તેથી જ ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ એ બે શબ્દો હોવા છતાં સાંખ્યના શબ્દો અહીં પ્રયોજાયેલા છે. ગીતામાં સર્વત્ર એ આશય પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે કે વિષય અને સાંસારિક પદાર્થો અનિત્ય છે. પણ એ સ્પષ્ટ કરવામાં નથી આવ્યું કે કયા પ્રકારની અનિત્યતા ભગવાનને આ સાંસારિક પદાર્થોમાં અભીષ્ટ છે. તે અહીં સ્પષ્ટ કરે છે. ઉપનિષદોમાં માયાને -પ્રકૃતિને અનાદ્યન્તવતી કહેવામાં આવી છે. એટલે પ્રકૃતિ અનાદિ અને અન્તવાળી છે. ભગવાને અહીં જે ક્ષેત્રનું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે તે પ્રકૃતિ જ છે એટલે તેને પણ શ્રુતિના આદેશાનુસાર અનાદિતા જ હોવી જોઈએ અને તેથી જ ભગવાને અહીં કહ્યું કે પ્રકૃતિને તું અનાદિ સમજ. ભગવાન અહીં પ્રકૃતિ અને પુરુષ-ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ

બન્નેને અનાદિ દહીને મૌન સેવે છે. એમ લાગે છે કે “અનાદિ”થી ભગવાનનું તાત્પર્ય અનાદિ અને અનન્ત એટલે “નિત્ય” નથી. જો ભગવાન એ બન્નેને નિત્ય માનતા હોત તો આ શ્લોકને આવી રીતે બોલત-પ્રકૃતિ પુરુષ ચૈવ વિદ્ધિ નિત્યાત્રુભાવપિ એટલે પ્રકૃતિ અને પુરુષને તું નિત્ય સમજ. પણ ભગવાને નિત્ય શબ્દનો પ્રયોગ ન કરીને “અનાદિ” શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. તેથી એ વસ્તુ સ્પષ્ટ છે કે પ્રકૃતિ-ક્ષેત્ર અનાદિમાત્ર છે પણ અનન્ત નથી. એનો નાશ તો અવશ્ય થવાનો જ. કેમકે તે અનાત્મપદાર્થ છે. આત્માતિગ્ધિત બધું અનિત્ય છે. જેમ પ્રકૃતિ અનિત્ય છે તેમ જ પુરુષ ક્ષેત્રજ પણ અનિત્ય છે. ક્ષેત્રજ અંધવા પુરુષ એટલે જીવભાવાપન્ન બ્રહ્મા. બ્રહ્માનું કોઈ પણ ઔપાધિક સ્વરૂપ અનિત્ય જ હોય છે. ક્ષેત્રજ એટલે ક્ષેત્રને જાણનાર. “ક્ષેત્રને જાણનાર” એમ કહેવાથી એમ સમજવું જોઈએ કે જીવભાવાપન્ન બ્રહ્મા એ ક્ષેત્ર-પ્રકૃતિને જાણે છે એટલે એની સાથે અજ્ઞાનવશ સ્વત્વ, મનત્વાદિ વિવિધ વ્યવહારો કરે છે. અને તેથી જ તે દુઃખી છે. એ પ્રકૃતિ જ-ક્ષેત્ર જ સ્વરૂપ-વિરોધી વસ્તુ છે. વિરોધી વસ્તુનું જ્ઞાન તેના ત્યાગને માટે હોય છે. જીવ જ્યારે એનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે જીવભાવનો પણ ત્યાગ થઈ જાય છે. એ દષ્ટિએ એટલે પુરુષ શબ્દથી જીવનું અહણુ કરીને, તેને કેવળ અનાદિ બતાવીને, જીવભાવની અનિત્યતા ભગવાન સ્વીકાર કરતા જણાય છે. જો જીવને પણ ભગવાન અનિત્ય ન માનતા હોત અને નિત્ય માનતા હોત તો અવશ્ય જ પૂર્વે મહેં કહ્યું તે પ્રમાણે શ્લોકનું ઉચ્ચારણુ કરત.

આ અધ્યાયના પાંચમાં શ્લોકમાં પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિના વિકારોનું વર્ણન છે. છઠ્ઠા શ્લોકમાં ઇન્દ્રિયા, દેવાદિ ગુણોનું વર્ણન છે. એ વિકારો અને ગુણોને માટે ભગવાન કહે છે કે તે બન્નેને પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થએલા જ જાણુ. એમ કહેવાથી ભગવાનનું

એ તાત્પર્ય છે કે એ વિકારો, અને ગુણો પણ અનિત્ય જ છે. પણ આટલું ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. તે ગુણોમાં ચેતના પણ એક ગુણ છે. ચેતના એટલે બુદ્ધિ અથવા સામાન્ય જ્ઞાન. જ્ઞાનને અનિત્ય કહેવાથી બ્રહ્મસ્વરૂપની જ પ્રત્યુત્પત્તિ થઈ જાય છે. કેમકે “જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ” આ શ્રુતિમાં આત્માને કે બ્રહ્મને જ્ઞાનસ્વરૂપ કહેવામાં આવ્યું છે. તેથી અહીં ચેતના-પદાર્થને આત્મસ્વરૂપ માનવું જોઈએ નહિ. પ્રત્યુત્પન્ન જીવ દશામાં વ્યાવહારિક દષ્ટિથી જે જે જ્ઞાન જીવ મેળવે છે તે બધું અનિત્ય છે, એમ નિશ્ચય કરવો જોઈએ.

ઇચ્છા દેવાદિ મનોરૂપ ક્ષેત્રથી-પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થાય છે તેથી તે પ્રકૃતિસંભવ કહેવાય છે. પ્રકૃતિના-ક્ષેત્રના પ્રકરણમાં મનને પણ ગણાવવામાં આવ્યું છે. તેથી મન પણ ક્ષેત્ર જ છે. ઇચ્છા, દેવાદિ પણ ક્ષેત્ર જ છે. પણ પરસ્પર પ્રકૃતિવિકૃતિભાવ પણ રહેલો છે. તેથી મનરૂપ પ્રકૃતિના ઇચ્છા દેવાદિ વિકારો છે. એને લીધે આ ગુણો પ્રકૃતિસંભવ કહેવાયા છે. ॥૧૯॥

સંસારસમૃદ્ધિમાં પ્રકૃતિ અને પુરુષ શું શું કરે છે તેનું વર્ણન કરવા ભગવાન બોલે છે:—

કાર્યકારણકર્તૃત્વે હેતુઃ પ્રકૃતિરુચ્યતે ।

પુરુષઃ સુખદુઃખાનાં ભોક્તૃત્વે હેતુરુચ્યતે ॥૨૦॥

પદ્મછેદ

કાર્યકારણકર્તૃત્વે હેતુઃ પ્રકૃતિઃ ઉચ્યતે ।

પુરુષઃ સુખદુઃખાનાં ભોક્તૃત્વે હેતુઃ ઉચ્યતે ॥ ૨૦ ॥

અર્થ—કાર્યકારણકર્તૃત્વે—કાર્ય જે ૧૬ વિકારો અને કારણ જે ૭ પ્રકૃતિ વિકૃતિ એના કર્તાપણામાં. પ્રકૃતિઃ—

પ્રકૃતિ-ક્ષેત્ર. હેતુ:-કારણ. ઉચ્યતે-કહેવાય છે. સુખદુઃખાનામ-
સુખ અને દુઃખના. ભોક્તૃત્વે-ભોગવવાપણામાં. પુરુષ:-જીવ. હેતુ:-
કારણ. ઉચ્યતે-કહેવાય છે. ॥૨૦॥

રૂપસ્થાઈ-મહત્ત્વાદિ સમ પ્રકૃતિ-વિકૃતિ અને ૧૦ ઇન્દ્રિય,
મન, અને શબ્દાદિ વિષય એ ૧૬ વિકૃતિ એના કર્તૃત્વમાં એટલે
એનો આરંભ કરવામાં કારણ મૂળ પ્રકૃતિ છે. અને સુખ, દુઃખાદિ
ભોગવવામાં કે ભોગવવામાં કારણ પુરુષ છે. ॥૨૦॥

ભાવાર્થ-જગત એટલે સંસારના બે ભાગો છે. એક તો સુખ-
દુઃખ ભોગવવાની સામગ્રીરૂપ અને બીજો સુખ-દુઃખના ઉપભોગરૂપ.
સુખદુઃખ ભોગવવાની સામગ્રી તો ભૌતિક પદાર્થો છે. તેનો આરંભ
પ્રકૃતિથી જ થાય છે. કેમકે તે બધા પ્રકૃતિના જ વિકારો છે. તેથી
કાર્ય જે ૧૬ વિકારો અને કારણ જે સાત પ્રકૃતિવિકૃતિ, એનો
આરંભ પ્રકૃતિથી જ થાય છે. તેથી પ્રકૃતિ એ બન્ને કાર્ય-કારણરૂપ
પદાર્થોના વ્યાપારમાં હેતુ છે અને પુરુષ સુખદુઃખના ભોક્તાપણામાં
હેતુ છે. એટલે એને લીધે જ સુખદુઃખના અનુભવરૂપ ભોગ થાય છે.

અહીં એક વસ્તુ વિશેષરૂપે ધ્યાન ખેંચી શકે છે. આ
શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં જે એમ કહ્યું કે સુખદુઃખના ભોક્તૃત્વમાં પુરુષ
હેતુ છે, એનો શો આશય? સુખદુઃખનો ભોક્તા કોણ છે તે અહીં
જણાવ્યું નથી. પણ ભોક્તૃત્વમાં નિયુક્ત કરનાર-નિયોજકને પુરુષરૂપે
જણાવવામાં આવ્યો છે. કેટલાક લોકો એમ માને છે કે કર્તા ભોક્તા
જીવ જ છે. બીજો કોઈ નહિ. કેટલાક લોકો માને છે કે કર્તા-
ભોક્તા અંતઃકરણ છે જીવ નહિ, તે તો આત્મસ્વરૂપ હોવાને લીધે
વધી ક્રિયાઓથી પર રહે છે. ભગવાન આ બીજા મતને ટેકો આપતાં
જણાય છે. કેમકે જોકે અહીં ભોક્તાનું નામ નથી લીધું તેથી
પ્રથમ મતપ્રમાણે જીવને પણ કર્તાભોક્તારૂપે માની શકાય છે.

પણ અનુપપત્તિ એ છે. જે જીવ જ કર્તા ભોક્તા હોય તો આ શ્લોકમાં તેને જ ભોક્તા બતાવવો. અને તેને જ કર્તૃત્વમાં હેતુ બતાવવો, એ અયુક્ત થઈ જાય. કેમકે એક જ વસ્તુ કર્તા અને કરણ બંને ન હોઈ શકે, અને પોતાનું પોતે જ કરણ તો નહિ જ હોય. એક તો આ અનુપપત્તિ છે. અને બીજી એ કે સુખદુઃખના ભોક્તૃત્વમાં પુરુષ હેતુ છે. એમ કહેતાં એ જણાય છે કે સુઃખદુઃખનો ભોક્તા (જે કાઈપણ) એ પુરુષને લીધે જ થાય છે. એટલે (કાઈમાં પણ) ભોક્તૃત્વ એને લીધે જ આવે છે. અહિં સ્પષ્ટરૂપે પુરુષથી ઇતરને ભોક્તા બતાવવામાં આવ્યો છે. આ જે અનુપપત્તિએને લીધે જીવને ભોક્તા ન કહી શકાય. ત્યારે ભોક્તા કાણ? આ પ્રશ્ન એમને એમ જ ઉભો રહે છે. એનું સમાધાન એ છે કે જીવના સાંનિધ્યથી અંતઃકરણમાં કર્તૃત્વ ભોક્તૃત્વાદિ ધર્મો ઉપજે છે. તે ધર્મો જે કે અંતઃકરણના જ છે છતાં ઉપચારથી જીવના પણ મનાય છે. કેમકે જે અંતઃકરણમાં જીવનું સાંનિધ્ય ન હોય તો તેમાં જડ હોવાને લીધે કર્તૃત્વાદિધર્મ આવી શકે જ નહિ. તેથી એટલું તો સ્પષ્ટ જ છે કે ભગવાન અહીં પુરુષને-ક્ષેત્રજ્ઞને સાક્ષાત્ ભોક્તારૂપે ઉપસ્થિત કરતા નથી. જે ભગવાનને જીવ કર્તારૂપે અભિપ્રેત હોત તો “ભોક્તૃત્વે હેતુઃ” ન કહીને સીધું ભોક્તા જ કહી દેત. તેમ કર્યું નથી. તેથી તેનાથી ભિન્ન જ કાઈ ભોક્તા જણાય છે, અને અંતઃકરણ સિવાય બીજું હોઈ શકે નહિ.

અહીં એવી પણ શંકા થઈ શકે છે કે જીવ ભોક્તા નથી, એમ કેમ માની લેવું જોઈએ? જે જીવ ભોક્તા ન હોય તો “નિર્ગુણ” ગુણભોક્તા ચ ” (ગી. ૧૩-૧૪) આ શ્લોકમાં ક્ષેત્રજ્ઞને ગુણભોક્તા કેમ ભગવાને કહ્યું?

એનું સમાધાન. ચૈતન્યના સંસર્ગથી અંતઃકરણમાં સ્ફુરણ-ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ ચુંબકના સંસર્ગથી લોહમાં ગતિ પેદા થાય.

છે તેમજ ચૈતન્યસંસર્ગ અંતઃકરણને ગતિમાન બનાવે છે. તેના સંસર્ગથી અંતઃકરણમાં કર્તૃત્વ ભોક્તૃત્વ ઉત્પન્ન થાય છે. અંતઃકરણના સન્નિધાનથી, અથવા અંતઃકરણમાં આત્માના સન્નિધાનથી ભોક્તૃત્વાદિ ઉત્પન્ન થવાથી, ક્ષેત્રજમાં પણ ભોક્તૃત્વ કલ્પાય છે.

અથવા “ગુણભોક્તૃ ચ” નો અર્થ એમ કરવો કે ને ચૈતન્ય ગુણભોક્તા છે. જે મુખ્ય ન હોય તે ગુણ કહેવાય છે. મુખ્ય ભોક્તા તો અંતઃકરણ જ છે. પણ સદચારથી ક્ષેત્રજમાં પણ ભોક્તૃત્વનો આરોપ થાય છે. એને માટે જ ત્યાં ગુણભોક્તૃ કહ્યું છે. એટલે ત્યાં ગુણ શબ્દનો સત્ત્વરજસ આદિ ગુણ અર્થ નથી; પણ ગુણ એટલે અમુખ્ય-અપ્રધાન એવો અર્થ છે એમ અર્થ કરતાં “નિર્ગુણ” ગુણભોક્તૃ ચ” એ આખા ચળુનો અર્થ આમ થશે: “તે ક્ષેત્રજરૂપ બ્રહ્મ જે કે સ્વભાવતઃ નિર્ગુણ છે—ગુણસંગ્રહ-રહિત છે અને તેથી ગુણસદ્ગત કર્તૃત્વ ભોક્તૃત્વાદિ ધર્મો તેમાં ન હોઈ શકે છતાં ગુણભોક્તૃ ગૌણરૂપે તે ભોક્તા તો છે જ.”

મ્હેં પહેલાં જ કહ્યું છે કે આ શ્લોકમાં પુરુષ શબ્દ ક્ષેત્રજને માટે આવ્યો છે. સાંખ્ય શ્લોકો પણ એનો પ્રયોગ ક્ષેત્રજ એટલે જીવને માટે જ કરે છે. આ પુરુષ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ અનેક રૂપે થાય છે: જેમકે “પુરિ શરીરે શેતે ઇતિ પુરુષઃ” સર્વ શરીરોમાં તે શયન એટલે નિવાસ કરે છે તેથી તે આત્મા પુરુષ કહેવાય છે. અથવા વેદાન્તિયોએ સ્વીકારેલી જે અષ્ટપુરી તેમાં જે શયન કરે એટલે નિવાસ કરે તે પુરુષ કહેવાય છે. તે અષ્ટપુરી આ છે:

જ્ઞાનેન્દ્રિયાણિ ખલુ પંચ તથાપરાણિ,

કર્મેન્દ્રિયાણિ મન આદિ ચતુષ્ટયં ચ ।

પ્રાણાદિપંચક્રમથો વિવદાદિકં ચ,

કામશ્ચ કર્મ ચ તમઃ પુનરષ્ટમી પૂઃ ॥

૧-પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, ૨-પાંચ કર્મેન્દ્રિય, ૩-મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર, ૪-ગ્રાણુ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન અને સમાન એ પાંચ ગ્રાણુ, ૫-પાંચ સૂક્ષ્મભૂત (આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ, પૃથિવી), ૬-કામ, ૭-કર્મ અને ૮-અવિદ્યા, એ આઠ પુરી કહેવાય છે. એ આઠ પુરીથી જ આપું જગત્ અસ્તિત્વમાં છે. તેમાં જે નિવાસ કરે તે પુરુષ કહેવાય. અથવા “પુરુ સિનાતિ બદનાતિ ઇતિ પુરુષઃ” અનંત જીવોને કર્મફળ ભોગવવા માટે વિવિધ શરીરોમાં બાંધવાથી તે પુરુષ કહેવાય છે. ॥૨૦॥

પૂર્વ શ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે પુરુષ સુખદુઃખના ભોક્તાપણામાં હેતુ છે. તે કઈ રીતે છે, તેને સ્પષ્ટ કરવા આ શ્લોક ભગવાન ઉપદેશે છે:—

પુરુષઃ પ્રકૃતિસ્થો હિ ભુક્તે પ્રકૃતિજન્ ગુણાન્ ।
કારણં ગુણસદ્ગોસ્ય સદસઘોનિજન્મસુ ॥૨૧॥

પદચ્છેદ

પુરુષઃ પ્રકૃતિસ્થઃ હિ ભુક્તે પ્રકૃતિજન્ ગુણાન્ ॥
કારણં ગુણસદ્ગઃ અસ્ય સદસઘોનિજન્મસુ ॥૨૧॥

અર્થ—હિ—એ ખરું જ છે કે. પુરુષઃ—ક્ષેત્રજ્ઞ. પ્રકૃતિસ્થઃ—પ્રકૃતિની સાથે રહીને. પ્રકૃતિજન્—પ્રકૃતિએ ઉત્પન્ન કરેલા. ગુણાન્—ગુણોને. ભુક્તે—ભોગવે છે. અસ્ય—આ પુરુષના. સદસઘોનિજન્મસુ—સત્ અને અસત્ યોનિમાં જન્મ લેવામાં. ગુણસદ્ગઃ—ગુણોનો સંગ. કારણમ્—કારણ છે. ॥૨૧॥

સ્પષ્ટાર્થ—પુરુષ પ્રકૃતિની સાથે રહીને જ પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા ગુણોનો ભોગ કરે છે. અને સત્ કે અસત્ યોનિમાં પુરુષનાં જે જન્મો થાય છે તેમાં પણ ગુણોનો સંગ જ કારણ છે. ॥૨૧॥

ભાવાર્થ-શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે “અસંજોઃ હ્યયં પુરુષઃ” પુરુષ સર્વથા અસંગ છે. એટલે કોઈના સંસર્ગથી સર્વથા પૃથક્ છે.” “આત્મકામઃ” તેની બધી ઇચ્છાઓ પરિપૂર્ણ થઈ ગઈ છે.” “સાક્ષી ચેતાઃ કેવલો નિર્ગુણશ્ચ” “તે કેવળ અને નિર્ગુણ છે.” આમ સર્વત્ર આત્માને ગુણોથી પૃથક્ બતાવવામાં આવ્યું છે. ત્યારે અહીં પ્રકૃતિજ ગુણોને ભોગવનારરૂપે તેનું વર્ણન કેમ થયું છે ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવા માટે જ આ શ્લોકનો આરંભ છે. અહીં કહેવામાં આવ્યું છે કે પુરુષ સ્વતંત્ર રીતે ગુણોનો ભોક્તા નથી પણ પ્રકૃતિસ્થ એટલે પ્રકૃતિસંસૃષ્ટ થઈને જ તે ગુણોને ભોગવે છે. તે પોતે તો અસંગ છે, અભોક્તા છે, પણ જ્યારે પ્રકૃતિસંસર્ગ ધરાવે છે ત્યારે તે ગુણભોગ કરે છે.

અહીં ઉપરના ૨૦ માં શ્લોક સાથે થોડોક વિરોધ જેવો જણાશે. ત્યાં વાક્યરચના એવી રીતે થયેલી છે કે જેનો અર્થ સ્પષ્ટ એજ થાય છે કે તે પુરુષ ભોક્તા નથી પણ અન્યના ભોક્તૃત્વમાં તે હેતુ છે. એટલે આત્માના સંસર્ગથી-સાંનિધ્યથી અંતઃકરણમાં કર્તૃત્વ ભોક્તૃત્વ ઉપજે છે અને તેનો આત્મામાં પણ આરોપ કરવામાં આવે છે.

અને આ ૨૧ માં શ્લોકમાં એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે ભોક્તૃત્વ પુરુષમાં જ છે. અંતર એટલું જ કે તે ભોક્તૃત્વ આત્માનો સ્વાભાવિક ધર્મ નથી. પણ પ્રકૃતિના સહયોગથી તે ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૦ મો શ્લોક કહે છે કે આત્મા ભોક્તા નથી પણ બીજાના-અંતઃકરણના ભોક્તૃત્વમાં તે હેતુરૂપે છે. અને ૨૧ મો શ્લોક જણાવે છે કે આત્મા જ ભોક્તા છે અને પ્રકૃતિજ (અંતઃકરણ) આત્માના ભોક્તૃત્વમાં હેતુરૂપે છે. આ બંને વચ્ચે પરસ્પર વિરોધી જણાય છે.

એનો સૂક્ષ્મ વિચાર કરીએ. પ્રકૃતિસ્થનો અર્થ પ્રકૃતિમાં રહેલો. એનું મુખ્ય તાત્પર્ય એ છે કે પ્રકૃતિની સાથે સંસર્ગ

પામેલો. પ્રકૃતિની સાથે સંસર્ગ પામવાથી પુરુષ ગુણભોક્તા બને છે અને પૃથક્ રહેલો ગુણભોક્તા બનતો નથી. એમ કહેવા અને માનવામાં આ રહસ્ય છે: પ્રકૃતિ જડ છે. તેમાં સ્વતઃ ભોક્તૃત્વ સંભવે નહિ. પુરુષ નિષ્ક્રિય છે નિર્ગુણ-છે-અકામ છે. તેનામાં સ્વતઃક્રિયા, ગુણભોગ અને કામ સંભવે નહિ. અતઃ અહીં નષ્ટરથાદિ-ન્યાયને અવકાશ છે આ ન્યાયનું સ્વરૂપ આ છે. બે માણસો કયાંક જતા હતા. બન્નેની પાસે ઘોડાગાડી હતી. માર્ગમાં જતા એક માણસનો ઘોડો નષ્ટ થઈ ગયો અને એક માણસનો રથ નષ્ટ થઈ ગયો. હવે એકને રથની જરૂર પડી અને બીજાને ઘોડાની. જેને રથ હતો તેને ઘોડો ન હતો. જેને ઘોડો હતો તેને રથ ન હતો. તેથી બન્નેએ સંપ કરીને પોતપોતાના અવશિષ્ટ રથ અને અશ્વનો સાથે ઉપયોગ કર્યો. રથ ચાલવા લાગ્યો અને તેઓ પોતાને ઇષ્ટ સ્થાને પહોંચી શક્યા. તેમ જ અહીં પ્રકૃતિ અપંગ છે અને ક્ષેત્રજ્ઞ-પુરુષ પણ અપંગ છે. આથી બંનેના સહયોગમાં જ બંનેનું કામ ચાલી શકે તેમ છે. એટલે ચેતનના સંપર્કથી પ્રકૃતિમાં એટલે અંતઃકરણમાં ભોક્તૃત્વ ઉપજે છે અને તેની સાથે જ પુરુષ રહેલો છે તેનામાં પણ ભોક્તૃત્વ કદપાય છે. એટલે પ્રકૃતિદ્વારા પુરુષ ગુણભોક્તા બને છે. “પ્રકૃતિદ્વારા પુરુષ ગુણભોક્તા છે” અને “ પુરુષ પ્રકૃતિના કર્તૃત્વમાં હેતુ છે.” એ બંને વાક્યોમાં વસ્તુતઃ ભેદ નથી. કેમકે પ્રકૃતિદ્વારા કહેવાથી ભોક્તૃત્વ મુખ્યતઃ તો પ્રકૃતિમાં જ—અંતઃકરણમાં જ હોય છે અને તે દ્વારા એટલે પરમ્પરયા પુરુષમાં પણ મનાય છે. તેથી બંને રીતે બોલવાથી ગુણભોક્તૃત્વ મુખ્ય રૂપે પ્રકૃતિમાં જ રહે છે. પ્રકૃતિનું તાત્પર્ય અંતઃકરણમાં છે. જેમ રાજાધિષ્ઠિત સેનાનો વિજય રાજાનો જ વિજય ગણાય છે તેમ પુરુષાધિષ્ઠિત પ્રકૃતિનો ગુણભોગ પુરુષનો ગુણભોગ મનાય છે. વસ્તુતઃ પુરુષનો ગુણભોગ નથી હોતો. આવી રીતે બંને શ્લોકોમાં વિરોધ જણાતો નથી.

કહેવામાં આવ્યું છે કે “પ્રકૃતિમન્ ગુણાન્ભુક્તે” પ્રકૃતિ-

જન્ય ગુણોને ભોગવે છે. તે પ્રકૃતિજન્ય ગુણો કયા છે. તેનો વિચાર કરીએ.

આપ્તું શરીર પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલું છે તેથી તે પણ પ્રકૃતિ કહેવાય છે. તે શરીરરૂપ પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન જે ગુણ તે પ્રકૃતિજ ગુણ. શરીર ત્રણ પ્રકારના હોય છે: સ્થૂળશરીર, સૂક્ષ્મશરીર અને કારણશરીર. સૃષ્ટિનો આરંભ કરવાના ઇચ્છાથી સર્વપ્રથમ પરમાત્માથી શબ્દતન્માત્રરૂપ આકાશ ઉત્પન્ન થાય છે. આકાશ-ભાવને પ્રાપ્ત થયેલા પરમાત્માથી સ્પર્શાત્મક વાયુ ઉત્પન્ન થાય છે. વાયુભાવને પ્રાપ્ત થયેલા પરમાત્માથી રૂપાત્મક તેજ ઉત્પન્ન થાય છે તેજોભાવને પ્રાપ્ત થયેલા પરમાત્માથી રસાત્મક જળ ઉત્પન્ન થાય છે. જલભાવાપન્ન પરમાત્માથી પૃથિવી ઉત્પન્ન થાય છે.

આકાશના એક ગુણ છે. તે શબ્દ કહેવાય છે. વાયુમાં શબ્દ અને સ્પર્શ બે ગુણો છે. તેજના શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ એ ત્રણ ગુણ છે. જલના શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ એ ચાર ગુણો છે. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગન્ધ, એ પાંચ ગુણ પૃથિવીનાં છે. એ પ્રથમોત્પન્ન સૂક્ષ્મતત્ત્વ જ પંચતન્માત્ર કહેવાય છે. “તન્માત્રાણિ ચ યજ્ઞગતીયેષુ શાંતાદિવિશેષત્રયં ન તિષ્ઠતિ તજ્ઞગતીયાનાં શબ્દસ્પર્શરૂપરસગન્ધાનામાધારભૂતાનિ સૂક્ષ્મદ્રવ્યાણિ” આવી રીતે પંચતન્માત્રનું લક્ષણ વિજ્ઞાનભિક્ષુએ સાંખ્યપ્રવચનભાષ્યમાં કયું છે. એનો અર્થ એ છે: શાન્ત, ધોર, મૂઠ આ ત્રણ અવસ્થા છે. શાન્ત અને સુખ, ધોર, અને દુઃખ, મૂઠતા અને મોહ એ સમાનાર્થક છે. એ ત્રણે વિશેષ જે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગન્ધમાં ન હોય તેવા શબ્દસ્પર્શરૂપ રસગન્ધના આધારભૂત જે સૂક્ષ્મ દ્રવ્યો તે તન્માત્ર કહેવાય છે.

એજ સૂક્ષ્મભૂતોમાંથી લિંગશરીર અને સ્થૂળભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે. પંચગાનેન્દ્રિય, પંચકર્મેન્દ્રિય અને પંચપ્રાણ તેમજ મન

અને બુદ્ધિ આ ૧૭ તત્ત્વોને લિંગશરીર કહે છે. અને પંચીકરણ પ્રક્રિયાવડે સ્થૂળતાપન્નભૂતો સ્થૂળભૂતો કહેવાય છે. એ ભૂતોથી જે ભિન્ન, ભિન્ન યોનિયોના શરીરો રચાય છે તે સ્થૂળશરીર કહેવાય છે.

અને ઉપર જણાવેલા જે શબ્દાત્મક, સ્પર્શાત્મક, રૂપાત્મક, રસાત્મક, અને ગન્ધાત્મક, તન્માત્ર-સૂક્ષ્મભૂતો, તેમનાથી પંચજ્ઞાનેન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થાય છે. તેમનાથી જ નાક, પાણિ, પાદ, પાતુ, ઉપસ્થ એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થાય છે.

આકાશાદિકોના સાત્ત્વિક અંશથી જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને રાજસ અંશથી કર્મેન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થાય છે.

એજ સૂક્ષ્મભૂતોથી પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન, સમાન એ પાંચ વાયુ ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રાણનું મુખ્યસ્થાન તો હૃદય છે. પણ તે નાસિકાના અગ્રભાગમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. તેથી પ્ર+આન=પ્રાણ કહેવાય છે. જે વાયુ નાભિથી નીચે મલ-મૂત્રાદિને દૂર કરવાનો વ્યાપાર કરે છે તે અપ+આન=અપાન કહેવાય છે. સર્વશરીરમાં જે વાયુ વ્યાપીને રહે છે અને પ્રાણ, અપાનનું નિયમન કરે છે તે વિ+આન=વ્યાન કહેવાય છે. અને જે વાયુ કણ્ઠમાં રહે છે અને ઓડકાર આદિ જેનાથી આવે છે તે ઉદ+આન=ઉદાન કહેવાય છે. અને જે વાયુ ભુક્ત અને પીત પદાર્થોને પચાવીને શરીરમાં સંચાર કરાવે છે તે સમ+આન=સમાન કહેવાય છે. એજ મુખ્ય પાંચ પ્રાણ છે. પણ કેટલાક ગ્રંથોમાં નાગ, કૂર્મ, કૃકર, દેવદત્ત, ધનંજય એ પીઞ્ઞ પાંચ પ્રાણો પણ ઉપપ્રાણ નામથી આલેખાયેલા છે. અને ભિન્ન ભિન્ન તેની ક્રિયાઓ પણ લખાયેલી છે. છતાં પ્રામાણિકો એના ઉપર બહુ ભાર મુકતા નથી.

એ જ સૂક્ષ્મભૂતોમાંથી મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર એ ચાર અંતઃકરણ ઉત્પન્ન થાય છે. સંકલ્પવિકલ્પાત્મક અંતઃકરણ મન,

કહેવાય છે. નિશ્ચયાત્મક અન્તઃકરણ યુદ્ધિ, કહેવાય છે. ચિન્તનાત્મક અન્તઃકરણ ચિત્ત કહેવાય છે. અભિમાનાત્મક અન્તઃકરણ અહંકાર કહેવાય છે.

આવીરીતે આ ૧૭ અવયવો વડે સુસન્નિગત જે શરીર તે સૂક્ષ્મશરીર કહેવાય છે. એજ સિંગશરીર છે.

અવ્યાકૃત, અવ્યકત, અવિદ્યાશક્તિ આદિ અનેક નામો વડે પ્રખ્યાત જે અજ્ઞાન તે જ કારણશરીર કહેવાય છે.

ત્રણ શરીરમાંથી કારણ શરીર તો અવિદ્યા જ છે. અને તે અવિદ્યાનુંજ સ્થૂલ ને સૂક્ષ્મશરીર કાર્ય છે. શરીરના વિવિધ ધર્મો છે. જેમકે બાલ્યાવસ્થા, યુવાવસ્થા, વૃદ્ધાવસ્થાદિ. અન્તઃકરણસંસૃષ્ટ પુરુષ એ પ્રકૃતિજ ધર્મોને આત્મીયરૂપથી અનુભવે છે. શરીરમાં જ ઇન્દ્રિયો છે. ઇન્દ્રિયોના ધર્મો જે કાણુત્વ, બધિરત્વ, ખંજત્વાદિ છે તેને પણ તે પોતાના કરીને અનુભવે છે. તેમજ પ્રાણુના ધર્મોને, મનના ધર્મોને, બુદ્ધિના ધર્મોને, સ્થૂળતા, કૃશતા આદિ શરીરના ધર્મોને અન્તઃકરણસંસૃષ્ટ પુરુષ પોતાના કરીને અનુભવે છે. બ્રાહ્મણત્વ, ક્ષત્રિયત્વ, વૈશ્યત્વ અને શૂદ્રત્વ એ ધર્મો તથા, બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ આ બધા ધર્મો પણ શરીરના જ છે. એને તે પુરુષ આત્મીય સમજે છે અને તેનો અનુભવ કરે છે.

પુરુષ જ્યારે સ્વસ્થ નથી રહેતો પણ પ્રકૃતિસ્થ થાય છે ત્યારે પ્રકૃતિના ગુણોને પોતાના કરીને માની લે છે, એજ એનો ભોગ કરવો છે. પ્રકૃતિજ ગુણોનો ભોગ અને ગુણસંગ આ બન્ને એક જ વસ્તુ છે. તેથી જ ભગવાન કહે છે કે એ ગુણસંગને લીધેજ પુરુષ સત્ અસત ચોનિયોમાં જન્મ પામ્યા કરે છે. તાત્પર્ય એ છે કે બીજાના ધર્મને બીજો જ્યારે સ્વીકારી લે છે ત્યારે બંધન અનિવાર્ય હોય છે. જન્મ અને મરાણુ

એ જ બંધન છે. સત્ ચેતિમાં જન્મ એટલે સારા સંસ્કારવાળા કુટુંબમાં સારા સંસ્કાર સાથે જન્મ. અમત્ ચેતિમાં જન્મ એટલે નિકૃષ્ટ સંસ્કારવાળા કુટુંબમાં નિકૃષ્ટ સંસ્કાર સાથે જન્મ. ॥૨૧॥

તે ક્ષેત્રરૂપ બ્રહ્મ શરીરમાં રહે છે છતાં તેનાથી ભિન્ન છે તે કહે છે:—

ઉપદ્રષ્ટાનુમન્તા ચ ભર્તા ભોક્તા મહેશ્વરઃ ।

પરમાત્મેતિ ચાપ્યુકતો દેહેસ્મિન્ પુરુષઃ પરઃ ॥૨૨॥

પદ્મછેદ

ઉપદ્રષ્ટા અનુમન્તા ચ ભર્તા ભોક્તા મહેશ્વરઃ ।

પરમાત્મા ઇતિ ચ અપિ ઉકતઃ દેહે અસ્મિન્ પુરુષઃ પરઃ ॥

અર્થ—અસ્મિન્-આ. દેહે-દેહમાં (રહેલો). પુરુષઃ-તે ક્ષેત્રજ-બ્રહ્મા. ઉપદ્રષ્ટા-સમીપે રહીને બધું જોવા કરવાથી દ્રષ્ટા. ઉકતઃ-કહેવાય છે. અનુમન્તા-ક્ષેત્રજના સંનિધાનમાં જ અંતઃકરણમાં વ્યાપાર થાય છે માટે તે ગૌણરૂપથી અનુમતિ આપનારો (કહેવાય છે.) ભર્તા-ક્ષેત્રજના રહેવાથી જ શરીર ટકે છે માટે તે આ શરરનું પાલન કરનાર (કહેવાય છે). ભોક્તા-શરીરમાં સંનિહિત હોવાથી તે ભોક્તા (કહેવાય છે) મહેશ્વરઃ-વ્યાવહારિક ભર્તાત્વ હોવા છતાં તે સ્વયં મહેશ્વર છે. પરમાત્મા, ઇતિ, અપિ(ઉકતઃ)-તે પરમાત્મા એમ પણ કહેવાય છે. ચ-અને. પરઃ-સર્વથી શ્રેષ્ઠ અથવા સર્વ ઇન્દ્રિય-સમુદાયથી પૃથક્ રહેલો છે. ॥૨૨॥

સ્પષ્ટાર્થ—આ દેહમાં રહેલો પુરુષ ઉપદ્રષ્ટા કહેવાય છે. અનુમન્તા કહેવાય છે. ભર્તા, ભોક્તા અને મહેશ્વર તથા પરમાત્મા પણ કહેવાય છે. તે સર્વશ્રેષ્ઠ છે. અને દેહમાં હોવા છતાં દેહથી પર છે. ॥ ૨૨ ॥

ભાવાર્થ—આ પ્રકરણમાં પ્રકૃતિ, દેહ, ક્ષેત્ર, અંતઃકરણ એ બધા શબ્દો સમાનાર્થક સમજી લેવા જોઈએ. અને તેથી શંકા થાય છે કે જ્યારે તે પુરુષ પ્રકૃતિસ્થ થઈને—એટલે દેહસ્થ થઈને અથવા અંતઃકરણસ્થ થઈને પ્રકૃતિના ગુણોનો ઉપભોગ કરે છે તો તે પણ દેહરૂપ જ કેમ ન માની લેવાય ? એ શંકાને નિવૃત્ત કરવા સાર આ શ્લોકનો આરંભ થયો છે. ભગવાન કહે છે કે તે પુરુષ દેહમાં રહેલો છે એ વાત સાચી, છતાં તે દેહરૂપ જ નથી, પણ ઉપદ્રષ્ટા છે. ઉપ એટલે સમીપમાં રહીને, દ્રષ્ટા એટલે જોનાર છે. કર્તૃત્વ બોક્તૃત્વાદિ બધું અંતઃકરણમાં છે. પાપપુણ્યરૂપ વિવિધવૃત્તિઓ અંતઃકરણમાં જ હોય છે, આત્મામાં નહિ. પણ તે આત્મા પાસે રહીને જોયા કરે છે. તેમ જ તે અનુમન્તા પણ છે. અનુમન્તા એટલે અનુમતિ આપનાર. જે કે નિર્વિકલ્પ આત્મા કાંઈને કાંઈ કામમાં અનુમતિ આપતો નથી, છતાં પાસે રહેવાથી તે અનુમતિ આપનારની પેઠે મનાય છે. તે શરીરને પાળતો નથી પણ પાલન કરવાનો બધો વ્યાપાર તેના સંનિધાનથી જ થાય છે અને તેનું સંનિધાન ન હોવાથી બધો વ્યાપાર બંધ થઈ જાય છે એમ અન્વયવ્યતિરેકથી જણાય છે; તેથી તે ભર્તા રૂપે માની લેવાય છે. ૨૧ માં શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે તે બોક્તા પણ કહેવાય છે, એ બધું હોવા છતાં—આરોપિત ઉપદ્રષ્ટા, અનુમન્તા, ભર્તા અને બોક્તા હોવા છતાં તે મહેશ્વર છે. મહાનુ ઇશ્વર છે. એટલે તેને કાંઈ પણ વસ્તુની અપેક્ષા રહેતી નથી, અને તેથી જ તે પરમાત્મા છે એમ પણ કહેવાય છે. એટલે ઔપાધિકરૂપે ભક્ષે તેને કાંઈ ઉપદ્રષ્ટા કે અનુમન્તા કે ભર્તા કિંવા બોક્તા માની લે પણ તે તો મહેશ્વર છે અને પરમાત્મા છે, તે પર એટલે સર્વશ્રેષ્ઠ છે. અથવા દેહમાં હોવા છતાં દેહથી પર એટલે બિન્ન-પૃથક્ છે.

આ શ્લોકમાં પુરુષને માટે ૧ ઉપદ્રષ્ટા, ૨ અનુમન્તા,

૩ ભર્તા, ૪ ભોક્તા, ૫ મહેશ્વર, ૬ પરમાત્મા, ૭ પર એમ ૭ વિશેષણો આવ્યાં છે. તેમાં પ્રથમના ચાર વિશેષણો તો આત્માના ઔપાધિક સ્વરૂપને બતાવનાર છે. પાંચમું વિશેષણ તત્ત્વદવાચ્ય ઈશ્વરની સાથે ક્ષેત્રજ્ઞનો અભેદ બતાવવા માટે આવ્યું છે. છઠું વિશેષણ શુદ્ધ બ્રહ્મની સાથે બધાનો અભેદ બતાવવા માટે આવ્યું છે. અને આ ગીતામાં કેટલાક ઠેકાણે ક્ષેત્રજ્ઞને પણ પરમાત્મા કહેવામાં આવ્યો છે તેથી અહીં પણ પરમાત્માં શબ્દથી ઉપાધિપંક-પરિપ્લુત ક્ષેત્રજ્ઞ જ કેમ ન લેવાય? તે શંકાનિવૃત્તિ માટે સાતમું વિશેષણ પરઃ એ આવ્યું છે.

આગળના ૨૫ માં શ્લોકમાં આત્મસ્વરૂપજ્ઞાનથી મૃત્યુને તરો જવાની વાત કરવામાં આવી છે. આત્મા, ક્ષેત્રજ્ઞ-જીવ, શુદ્ધ બ્રહ્મથી કોઈ પૃથક્ વસ્તુ હોય તો તેના જ્ઞાનથી મૃત્યુતરણ ન હોઈ શકે. કેમકે કોઈ પણ શ્રુતિ-સ્મૃતિ એમ ઉપદેશ કરતી નથી કે જીવ-જ્ઞાનથી મુક્તિ થાય છે. મૃત્યુ-તરણ એટલે મુક્તિ જ. શાસ્ત્રોમાં જીવજ્ઞાનથી મૃત્યુતરણ ઉપદિષ્ટ ન હોવાથી અને બ્રહ્મજ્ઞાનથી સદસ્યશઃ મૃત્યુતરણ ઉપદિષ્ટ હોવાથી અહીં જીવ-બ્રહ્માભેદજ્ઞ ભગવાનને ઇષ્ટ છે. એમાં જરા પણ શંકા રહેતી નથી.

પ્રકૃતેઃ ક્રિયમાણાનિ ગુણૈઃ કર્માણિ સર્વશઃ । અહંકાર-
વિમૂઢાત્મા કર્તાહમિતિ મન્યતે ॥ (ગી. ૩-૨૭) તત્ત્વવિત્તુ
મહાબાહો. (ગી. ૩-૨૮) “પ્રકૃતેઃગુણસંમૂઢાઃ” (ગી. ૩-૨૯)
આ બધા શ્લોકોવડે સ્પષ્ટરૂપે ભગવાને કહ્યું છે કે અહંકારવિમૂઢા-
ત્મા જ પોતાને કર્તા માને છે. અને જ્ઞાની આત્મા તો—અવિમૂઢ આત્મા
તો એમજ માને છે કે આ બધો પ્રકૃતિનો વ્યાપાર છે, મારી સાથે
આ વ્યાપારોનો કોઈ પણ જાતનો સંબંધ નથી. જે ત્યાં કહેવામાં
આવ્યું છે તે જ તત્ત્વને અહીં પ્રકરણાન્તરમાં પ્રસંગોપાત્ત ભગ-
વાને કહ્યું છે. ભગવાનનો આ આખા પ્રકરણમાં સ્પષ્ટ અર્થ

એજ સમજાય છે કે તેઓ જીવ-જ્ઞાત્રી જ માને છે. અને એજ દષ્ટિએ એટલે ક્ષેત્રજ્ઞ પોતે કર્તૃ કરતો નથી તેથી જ તેને માટે ઉપદ્રષ્ટા અને અનુમન્તા એ એ વિશેષણો આવ્યાં છે. એ પોતે જ કતી હોત તો તે દ્રષ્ટા પણ ન હોત અને ઉપદ્રષ્ટા પણ ન હોત. તે તો કેવળ કર્તા જ હોત. દ્રષ્ટા કે ઉપદ્રષ્ટા સદા કર્તાથી ભિન્ન હોય છે. જેમ જાદુનો કરનાર જુદો હોય છે અને તેના જોનારા જુદા હોય છે. તે જાદુનો કરનાર જ દ્રષ્ટા નથી હોતો. જો કે તે પોતાની ક્રિયાનો જેમ કર્તા હોય છે તેમ દ્રષ્ટા પણ હોઈ શકે છે, એમ કોઈ કહેશે. પણ તે જે કાળમાં કર્તા છે તે જ કાળમાં દ્રષ્ટા ન હોઈ શકે, કર્તૃત્વ પૃથક્ વ્યાપાર છે અને દ્રષ્ટૃત્વ પૃથક્. અને વ્યાપાર એક કાળમાં ન હોઈ શકે. કર્તા પોતે જ જો ઉપદ્રષ્ટા હોય તો તેને ઉપદ્રષ્ટા કહેવાનું કંઈ ફળ પણ નથી. એ વિશેષણ તો એ માટે છે કે ક્ષેત્રજ્ઞ પોતાને તે વ્યાપારોથી પૃથક્ રાખી શકે કે પૃથક્ સમજી શકે. પણ જો તે પોતે જ કતી હોય તો પોતાને તે તે ક્રિયાઓથી પૃથક્ રાખી જ ન શકે. અને જો કદાચ તે પોતાને પૃથક્ માને તો અજ્ઞાન જ કહેવાય. માટે ઉપદ્રષ્ટા એ દષ્ટિએ જણાય છે કે તે પોતે કર્મ-ક્રિયા કરતો જ નથી. તત્સંનિહિત અંતઃકરણ કરે છે અને તે જુવે છે

એજ દષ્ટિએ અનુમન્તા પદ પણ આવેલું છે. અનુમન્તા એટલે અનુમતિ આપનાર. જો ક્ષેત્રજ્ઞ પોતે કર્તા હોય તો તે અનુમતિ કેને આપશે. સ્વને સ્વ-પોતાને પોતે કોઈ અનુમતિ આપતું નથી. માટે અંતઃકરણને જ કર્તા બોકતા માનવાથી તેને અનુમતિ આપનારૂંપે તે મનાય છે. જો કે તે અનુમતિ પણ આપતો નથી છતાં તેનો તેનામાં આરોપ થાય છે. ૥૨૨॥

પૂર્વોક્ત રીતે પ્રકૃતિ અને પુરુષના સ્વરૂપને યથાર્થતઃ જાણનાર પુનર્જન્મરૂપ દુઃખ પામતો નથી. એમ આ પ્રકરણનું ફળ ભગવાન વણવે છે:—

ય એવં વેત્તિ પુરુષં પ્રકૃતિં ચ ગુણૈઃ સહ ।
સર્વથા વર્તમાનોપિ ન સ ભૂયોભિજાયતે ॥૨૩॥

પદ્મછંદ

યઃ એવં વેત્તિ પુરુષં પ્રકૃતિં ચ ગુણૈઃ સહ ।
સર્વથા વર્તમાનઃ અપિ ન સઃ ભૂયઃ અભિજાયતે ॥૨૩॥

અર્થ-યઃ-જે મુમુક્ષુ. પુરુષમ્-પુરુષને. ચ-અને. ગુણૈઃ-ગુણોની. સહ-સાથે. પ્રકૃતિમ્-પ્રકૃતિને. એવમ્-આવી રીતે. વેત્તિ-જાણે છે. સઃ-તે. સર્વથા-ગમે તે રીતે. વર્તમાનઃ-વર્તતો હોવા છતાં. અપિ-પણ. ભૂયઃ-પુનઃ. ન, અભિજાયતે-જન્મતો નથી. ॥ ૨૩ ॥

સ્પષ્ટાર્થ-જે મુમુક્ષુ પુરુષ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પુરુષને અને ગુણો સાથે પ્રકૃતિને જાણી લે છે તે ગમે તે રીતે વર્તતો હોય છતાં તેનો પુનર્જન્મ હોતો નથી. ॥ ૨૩ ॥

ભાવાર્થ-આ અધ્યાયના આરંભમાં જ મેં વિસ્તારથી જણાવ્યું છે કે આત્મજ્ઞાન એ જ પ્રાપ્ય વસ્તુ છે. એની પ્રાપ્તિને માટે જ આપણે સતત પ્રયાસ હોવો જોઈએ. પણ પ્રાપ્ય વસ્તુને જ વિરોધી હોય તેનું પણ સ્વરૂપ જાણવું જોઈએ અને જાણીને તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. ગુણો સાથે પ્રકૃતિનો ત્યાગ કર્યા પછી આત્મસ્વરૂપનું વેદન (જ્ઞાન) દુર્લભ કે કઠિન હોતું નથી. તેને જાણીને જીવ ફરીથી જન્મ-મરણરૂપ સંસારમાં પડતો નથી.

આ શ્લોકમાં “પ્રકૃતિં ચ ગુણૈઃ સહ” કહેવામાં આવ્યું છે. ગુણો એટલે સર્વ, રજસ્ અને તમસ્. પ્રકૃતિ આ ત્રણે ગુણોથી બિન્ન નથી. તદ્રૂપ જ છે. છતાં અહીં જે ગુણૈઃ સહ પ્રકૃતિમ્-કહેવામાં આવ્યું છે તેનો એ આશય છે કે ઘટ, પટ,

મઠ આદિ બિન્ન બિન્નરૂપે જે પ્રકૃતિ પ્રતીત થાય છે તે પ્રકૃતિના ગુણો કહેવાય છે. એટલે અહીં ગુણ શબ્દનો “વિકાર” અર્થ છે. આ ગુણો સાથે પ્રકૃતિનો ત્યાગ આત્મજ્ઞાનનું સાધન છે. પણ એ પ્રકૃતિના વિકારો પ્રકૃતિથી તો બિન્ન નથી. તેથી પ્રકૃતિનો ત્યાગ કરવો અથવા પ્રકૃતિના ગુણોનો ત્યાગ કરવો, એ બેમાંથી એક જ કહેવું જોઈએ; પ્રકૃતિ અને તેના ગુણો બંનેનાં નામ શા માટે લીધાં? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવો જ હોય તો “ગોત્રેણ ગાર્ગ્યઃ”ની પેઠે અહીં અભેદાર્થક તૃતીયા વિભક્તિ માનવી જોઈએ. એટલે ગુણરૂપે જે પ્રકૃતિ તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, આ તાત્પર્ય સમજવું.

“સર્વથા વર્તમાનોપિ”, અહીં કહ્યું છે કે હવેરૂપે પ્રકૃતિને ઓળખીને અને જેવ આત્માનું જ્ઞાન મેળવનાર જન, ગમે તેમ વર્તતો હોય છતાં એનો પુનર્જન્મ હોતો નથી, એટલે તે સદાને માટે કાળ-ધર્મથી છુટી જાય છે. અહીં શંકા એમ છે કે “ગમે તેમ વર્તવાનો શો અર્થ”? એનો વિચાર. શ્લોકમાં “સર્વથા” શબ્દ આવ્યો છે. એનો સામાન્ય રીતે અર્થ છે “સર્વ પ્રકારે”. એ “સર્વ પ્રકારે”નો જ અર્થ થાય છે “ગમે તે રીતે”. હવે આપણે વિચારીએ કે “સર્વ પ્રકારે” અથવા “ગમે તે રીતે ” એનો શો અર્થ? જે મુમુક્ષુ હશે અને જેણે પ્રકૃતિને ત્યાગ્યરૂપે જાણી છે અને તેનો ત્યાગ પણ કર્યો છે તે માણસ ગમે તેવી રીતે વર્તી શકે જ નહિ. એનો તો આહાર, વિહાર, વિચાર, સહચાર બધી વસ્તુઓ યુક્ત જ રહેવાની. અનાચાર કે દુરાચારનો તો લેશપણ ત્યાં ના હોઈ શકે. ત્યારે “સર્વથા વર્તમાનોપિ” નો શો અર્થ? એનો અર્થ એ છે કે એક જીવ એવો છે કે જેણે અંતઃકરણના ધર્મોને પોતાના માની લીધા છે: એને જ મોહ કહે છે—અજ્ઞાન કહે છે. એ અજ્ઞાનને લીધે તે અંતઃકરણને જ પોતાનું રૂપ માની લે છે અને તેથી પૂર્વકર્માનુસારે જુદા જુદા શુભ અને અશુભ કર્મોના સુખદુઃખ રૂપ ફળભોગવે છે અને એક સર્વથા સાધનશૂન્ય છે. તેને ખાવા માટે અજ નથી, પીવા માટે પાણી પણ નથી,

રહેવા માટે સ્થાન પણ નથી. અથવા એક એવો જીવ છે જે પૂર્વ જન્મોનાં શુભ કર્મો પ્રમાણે સુખ અને ઐશ્વર્યનો પૂર્ણરૂપે ભોગ કરી રહ્યો છે. એને કોઈપણ વસ્તુનું દુઃખ નથી; પણ અંતઃકરણના ધર્મોથી પોતાને સંપૂર્ણ રીતે તે પૃથક્ માને છે. એવા જન્મોને આજે આત્મજ્ઞાન થાય છે. અને તે આત્મજ્ઞાનની સ્થિતિમાં પૂર્વજન્મના કર્મ પ્રમાણે “ગમે તેમ” એટલે ગમે તે દુઃખની દશામાં અથવા તો સુખની દશામાં હોય તો પણ શરીર જ્યારે પડી જશે ત્યારે ફરીથી એનો જન્મ કદી પણ થવાનો નથી. સમગ્રયું હશે કે “ગમે તેમ” નો અર્થ છે “સુખની દશા અથવા દુઃખની દશા.”

અહીં હવે એક બીજી શંકા. આત્મજ્ઞાન મોક્ષનું સાધન મનાય છે અથવા આત્મજ્ઞાન એ જ મોક્ષ. જે કાળે પ્રકૃતિનિવૃત્તિ થઈ આત્મ-સંવેદન થયું તે કાળ જ મોક્ષનો કાળ હોવો જોઈએ. અને જો તે મોક્ષકાળ હોય તો શરીરની સ્થિતિ ન હોઈ શકે. અને જો આ ભૌતિક શરીર નિવૃત્ત થઈ જાય તો મુક્તાત્માને “ગમે તેમ વર્તવાનું” રહેતું નથી. એટલે ગમે તેમ વર્તવાનું સંભવતું જ નથી. ત્યારે “સર્વથા વર્તમાનોઽપિ” એમ કેમ કહેવામાં આવ્યું?

ઉત્તર. મુક્તિના સંબંધમાં મતભેદ હોઈ શકે છે. લગભગ બધા વેદાંત ગ્રંથો અને તે ગ્રંથોને જ અનુસરીને યુક્તિ પ્રયુક્તિ ચલાવનારા સંપ્રદાયસંસ્થાપકો અને તેના અનુયાયીઓ એમ માને છે કે જ્ઞાન થવાથી કેવળ એ ફળ તાત્કાલિક થાય છે: ૧-સંચિત કર્મનો નાશ અને ૨-ક્રિયમાણ કર્મનો અશ્લેષ. એનું તાત્પર્ય એ છે કે મનુષ્ય મનુષ્યજીવનમાં જે કર્મો કરે છે અને જેના ફળો જરૂર ભોગવવાનાં હોય છે તેવા કર્મો ત્રણ હોય છે: પ્રારબ્ધ, સંચિત, અને ક્રિયમાણ. સંચિત કર્મો તે છે જેનાં ફળ ભોગવવાં છે. પ્રારબ્ધ કર્મ તે કહેવાય છે જે કર્મોને ભોગવવા માટે આપણને શરીર મળી ગયું છે. શરીરવડે પાપપુણ્યાત્મક કર્મોના સુખદુઃખાત્મક ફળ ભોગવી રહ્યા છીએ. ક્રિયમાણ કર્મો તે છે જે આ શરીર વડે દૈનન્દિન નવા નવા કર્મો થાય છે અને જેના ફળો ભવિષ્યના કોઈ પણ મનુષ્ય-

જન્મમાં જ અથવા દેવજન્મમાં જ (પશુજન્મમાં નહિ જ, કેમકે મનુષ્યજન્મ પછી પશુજન્મ અસંભવ થઈ જાય છે.) ભોગવવાં પડશે. એ ત્રણ કર્મોમાંથી જ્ઞાનવડે સંચિત કર્મનો તો સદંતર નાશ થઈ જાય છે. તેમજ તે જ્ઞાન વડે ક્રિયમાણ કર્મોનો જીવસાથે સંજ્ઞાંધ હોતો નથી—તેને જ અશ્લેષ કહે છે. એટલે તે પણ ફળશૂન્ય હોવાને લીધે નષ્ટ થએલાં કર્મોની જ શ્રેણીમાં આવી જાય છે. અવશિષ્ટ રહેલ પ્રારબ્ધ કર્મો તો જ્ઞાન પછી પણ ભોગવવાં જ પડે છે, કેમકે સંપ્રદાયિકોને મન તે પ્રારબ્ધ કર્મ ધનુષ્ ઉપરથી છૂટી ગયેલાં જાણુની પેડે છે. છૂટેલાં જાણો ફરી હાથમાં નથી આવતા અને લક્ષને વીંધીને જ શાંત થાય છે. તેમ પ્રારબ્ધ કર્મો ફળ આપ્યા પછી જ નાશ પામે છે. તદ્વિગમ ઉત્તરપૂર્વાધ્યયોર-શ્લેષવિનાશૌ તદ્વ્યપદેશાત્ ॥૪૧૧૨૩॥ ઇતરસ્યાપ્યેવમસં-શ્લેષઃ પાતે તુ ॥ ૪૧૧૨૪ ॥ અનારબ્ધકાએ એવ તુ પૂર્વે તદ્વધેઃ ॥ ૪૧૧૨૫ ॥ આ વ્યાસ સૂત્રોનો એજ પ્રતિપાદ્ય વિષય છે.

પણ મારો મત આ છે. જ્ઞાનથી મુક્તિ થાય છે એનું તાત્પર્ય એ નથી કે જ્ઞાન થતાં જ તે શરીર છોડીને જીવ, બ્રહ્મભાવ પામે છે. શરીરની સ્થિતિમાં પણ તે બ્રહ્મભાવને પામે છે. કર્મો ત્યાં સુધી જ ફળ ભોગાવવાની શક્તિ ધરાવે છે જ્યાં સુધી તેમનું સ્મરણ રહે છે અથવા તો અંતઃકરણ ઉપર તેમના સૂક્ષ્મસંસ્કારો ધર કરીને બેઠા હોય છે. એટલે જ્યાં સુધી આપણને એવો સંસ્કાર અથવા અભિ-માન રહે છે કે મેં અમુક પાપકર્મો કર્યાં છે, અમુક પુણ્યકર્મો કર્યાં છે અને મારે એના ફળ ભોગવવાં જ પડશે ત્યાં સુધી જ એ કર્મોમાં ફળ આપવાની શક્તિ રહે છે. જ્યારે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે અને અવિદ્યાનો સંસર્ગ નાશ થવા પામે છે અને જ્યારે એમ ભાન થાય છે કે “અહં બ્રહ્માસ્મિ” ત્યારે કર્મોને વિષે જે કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વ બુદ્ધિ તેનો નાશ થાય છે. તે બુદ્ધિના અભાવે તે જીવને કોઈ પણ કર્મફળ ભોગાવવાની આવશ્યકતા રહી જતી નથી.

માટે “સંચિત કર્મો મારાં હશે અને તે ભોગવવાં પડશે” એ ભય ચાલ્યો જાય છે. “હું વર્તમાન શરીરવડે જે કરી રહ્યો છું તેના ફળો ભોગવવાં જ પડશે.” એ ચિંતા સમુજાગી ટળી જાય છે. એનું જ નામ સંચિત કર્મોનો નાશ; અને એ જ છે ક્રિયામાણ કર્મનો અશ્લેષ. હવે રહે છે પ્રારબ્ધ કર્મ. જેવી રીતે સંચિત કર્મોમાંથી અને ક્રિયામાણ કર્મોમાંથી પણ સ્વાભિમાન દૂર થયે તે આત્મા નિર્ભય બને છે તેવી જ રીતે પ્રારબ્ધ કર્મને માટે પણ તે નિર્ભય બને છે. જ્ઞાતી અત્માને એવું ભાન જગૃત થાય છે કે હું તો આનંદસ્વરૂપ છું તેથી મારામાં બહારથી આવેલાં સુખો અથવા તો દુઃખોનો સંબંધ હોઈ શકે જ નહિ. એમ નિશ્ચય કર્યા પછી તે પ્રારબ્ધ કર્મોથી પણ નિર્ભય બને છે. એનું જ નામ મુક્તિ-મોક્ષ.

અહીં અવધૂતશ્રુતિયો વિચારવાં યોગ્ય છે. તે કહે છે :—

દુઃખિનોજ્ઞાઃ સંસરન્તુ કામં પુત્રાદ્યપેક્ષયા ।
 પરમાનન્દપૂર્ણોહિં સંસરામિ કિમિચ્છયા ॥
 અનુતિષ્ઠન્તુ કર્માણિ પરલોકયિયાસવઃ ।
 સર્વલોકાત્મકઃ કર્માદનુતિષ્ઠામિ કિં કથમ્ ॥

આ શ્રુતિ બહુ મહત્ત્વની છે. એમાંથી આપણને પ્રસ્તુત સંબંધમાં પૂર્ણ પ્રકાશ પ્રાપ્ત થાય છે. જીવો. જ્ઞાતી આત્મા શરીર ત્યાગ પછી તો બંધનમાં આવવાનો જ નથી એમાં તો કાંઈને પણ વિવાદ નથી. વિવાદ છે દેહદશામાં. આ શ્રુતિ કહે છે કે “જે અજ્ઞાતી જીવોને સાંસારિક પુત્ર-પૌત્ર, ઐશ્વર્યાદિની અપેક્ષા છે તે ભલે સંસૃતિ એટલે સસારને પામે. હું તો પૂર્ણ પરમાનંદ છું, કંઈ ઇચ્છાને લીધે હું સંસારને પામી શકું ! “એના ઉપરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે દેહની સ્થિતિમાં પણ જ્ઞાતી આત્મા નિર્ભયતાને પામે છે. આ શરીરમાં જે ઇચ્છાનો નાશ થઈ જાય તો અવશ્ય જ આત્મા

પૂર્ણ પરમાનન્દ થઈ જાય છે. પછી તે શરીર રહો કે નાશ પામે તેની સાથે તેનો કંઈ સંબંધ જ હોતો નથી. તે તો બ્રહ્મી સ્થિતિમાં પહોંચેતો હોય છે. તેને શરીરનું ભાન હોતું જ નથી. જેમ શુદ્ધ બ્રહ્મ વ્યાપક હોવાને લીધે સર્વગત તો હોય છે જ, છતાં કોઈની સાથે સંબંધ ધરાવતો નથી કેમકે તે સ્થિતિમાં “કોઈ છે” એમ ભાસતું જ નથી. ત્યારે તેને કોની સાથે સંબંધ ધરાવવાના હોય! એ જ સ્થિતિનું નામ જીવન્મુક્તિ પાડવામાં આવ્યું છે. એ શ્રુતિ યતાવે છે કે જ્ઞાની આત્માને સંચિત કર્મનું પણ અભિમાન રહેતું નથી અને પ્રારબ્ધ કર્મનું પણ અભિમાન રહેતું નથી. તે એ જન્મેથી મુક્ત થાય છે. ક્રિયામાણ કર્મને માટે આ જ શ્રુતિ કહે છે કે જેમને પરલોક મેળવવાની ઇચ્છા હોય તે લોકો વાગાદિક વિવિધ કર્મોને કરે. હું તો પોતે સર્વલોકાત્મક છું, મને પ્રેમ પણ લોકની ઇચ્છા નથી. તેથી મારે શા માટે કર્મ કરવું? એ જે ભાવના તે જ જ્ઞાની આત્માને ક્રિયામાણ કર્મના પાશમાંથી મુક્તિ આપતી દે છે. પછી તો શરીર રહો કે જાઓ, તેની સાથે કંઈ પણ લેવું દેવું નથી.

યાવદ્વાત્સુનિશ્ચેષ્ટ સ્વયં સંત્યજ્યતેષિલમ ।
 તાવત્તાવત્પરાલોકઃ પરમાત્મૈ વ શિષ્યતે ॥
 યાવત્સર્વં ન સંત્યક્તં તાવદ્દાત્મા ન લબ્યતે
 સર્વવસ્તુ પરિયાગે શેષ આત્મેતિ કથ્યતે ॥
 આત્માવલોકનાર્થં તુ તસ્માત્સર્વં પરિચજેત્ ।
 સર્વં સંત્યજ્ય દૂરેણ યચ્છિષ્ઠં તન્મયો ભવ ॥

આ શ્રુતિયો ભોધન કરે છે કે “જેમ જેમ જીવ કમિક જ્ઞાનવિકાસને લીધે જગતિક પદાર્થોનો ત્યાગ કરતો જાય છે તેમ તેમ પરપ્રકાશ પરમાત્માની પાસે પહોંચતો જાય છે.” “જ્યાં સુધી માયિક સર્વપદાર્થોનો અને સર્વસંસર્ગોનો ત્યાગ હોતો નથી ત્યાં સુધી આત્મપ્રાપ્તિ પણ હોતી નથી. સર્વ ત્યાગ પછી સ્વરૂપા-

વસ્થાન હોય છે.” “તેથી આત્મદર્શનને માટે અધા ભૂત-ભૌતિક પદાર્થોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. ત્યાગ કર્યા પછી જે અવશિષ્ટ રહે, તન્મય તું થઈ જા.” એ અધાથી જણાય છે કે પ્રકૃતિનો ત્યાગ આત્મજ્ઞાન માટે અત્યંત સહાયક વસ્તુ છે. પ્રકૃતિ પછી જે રહે છે તે તો સ્વ-સ્વરૂપમાત્ર છે એટલે બ્રહ્મ છે. જગત્-ત્યાગ પછી જીવ એક એવી પવિત્ર અને મહોચ્ચ સ્થિતિમાં આવી જાય છે જે એની બ્રહ્મભાવાવસ્થા કહેવાય છે. અને તે પણ મુક્તિની જ દશા-એટલે મુક્તિ જ. મારી રીતિએ જ્ઞાનોત્તર મરી જવાનો કે જીવતા રહેવાનો પ્રશ્ન જ ઉભો થતો નથી. શરીર સાથે રહેતા જીવન્મુક્તની આ સ્થિતિ હોય છે—

ન મે ભોગસ્થિતૌ વાંછા ન મે ભોગવિસર્જનૈ ।

યદાયાતિ તદાયાતુ યત્પ્રયાતિ પ્રયાતુ તત ॥

મનસા મનસિ ચ્છિન્ને નિરહુકારતાં ગતે ।

ભાવેન ગલિતે ભાવે સ્વસ્થસ્થિતઃકામિ કેવલઃ ॥

“મારી એવી ઇચ્છા નથી કે મારી પાસે ભોગો આવે, એવી પણ ઇચ્છા નથી કે ભોગો ચાલ્યા જાય. જેને આવવું હોય તે આવે જેને જવું હોય તે જાય.” “મનવડે મનનો નાશ થયો છે. અહ-કારનો લય થયો છે. અધા ભાવોનો પ્રલય થયો છે અને હું અત્યારે કેવળ થઈને, સ્વસ્થ થઈને રહ્યો છું.” આ જે કેવળાવસ્થાનો અનુભવ તે જ મોક્ષ.

મારા મતે આવી રીતે કર્મનો નાશ મનાય છે અને આવી રીતે મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે. પણ જે લોકો એમ માને છે કે જ્ઞાનાગ્નિવડે ખરેખર કર્મનો દાહ થાય છે તેમને માટે પર્વત જેવો વિશાળ પ્રશ્ન ઉભો છે કે જ્યારે જ્ઞાનવડે સંચિત અને ક્રિયામાણનો નાશ થાય છે તો પ્રારબ્ધનો પણ નાશ કેમ નહિ. ધનુષ્યો છુટેલા બાણના દષ્ટાન્તરથી એનું સમાધાન ન થઈ શકે. ધનુષ્યો છુટેલા બાણ તો કેટલી વાર લક્ષ્ય સુધી પહોંચ્યા સિવાય પણ વચનાં જ

નષ્ટ થાય છે. તે ઉપમાથી પ્રારબ્ધનો વચમાં નાશ કેમ ન મનાય ? મન્ત્રપ્રયુક્ત બાણો એવા પણ હોય છે કે શત્રુને મારીને અથવા બાણ ફેંકનારની ઇચ્છાને અનુસરી, ન મારીને, ફરીથી બાણ ફેંકનારના ભાથામાં પોતાની મેળે આવી જાય છે. તેમજ એ પ્રારબ્ધ કર્મ વ્યવસ્થાપક મહેશ્વરની પાસે પાછાં કેમ ન આવે ? તમે કહેશો કે એમ થતાં પરમેશ્વરનો સત્સંકલ્પ તૂટશે. કેમકે તેનો સંકલ્પ હતો કે આ કર્મનો આ ભોગ આ જીવને આપવો. એવી વ્યવસ્થા કરીને જ તેમણે શરીર આપ્યું, અને વચમાં જ જો આ વ્યવસ્થા તૂટે તો તેનું સત્સંકલ્પપણું નાશ પામે. ત્યારે સંચિત અને ક્રિયામાણુ કર્મોનો પણ નાશ ન થવો જોઈએ. કેમકે તેને માટે પણ પ્રભુનો સંકલ્પ હોય છે કે આ કર્મોનું આ ફળ મારે ભોગવાવવાનું છે. કદાચ તમે કહો કે ફળ ભોગવાવવાનો સંકલ્પ પરમેશ્વર પ્રથમથી જ નથી કરતો. જ્યારે જો કર્મનો વિપાક ઉદય થાય છે અને શરીર આપી જ દેવાની તૈયારી હોય છે ત્યારે જ એ સંકલ્પ કરવામાં આવે છે, તો એ કહેવું યુક્તિયુક્ત નથી. કેમકે જો કર્મોના જો ફળ ભોગવાવવાનો હોય છે તે તો સદા તેની બુદ્ધિમાં હોય છે જ. જ્યારે બધાના કર્મો તે જોઈ શકે છે ત્યારે બધા કર્મોના ફળના સ્વરૂપને પણ તે પ્રથમથી જ જાણી શકે છે, અને જાણવું જ જોઈએ. કેમકે કર્મો કે તો પાપરૂપ હોય છે કે તો પુણ્યરૂપ. બન્નેના દુષ્ફળ અને સુફળ એ તો નિયત જ છે. અને તે પરમેશ્વરની જ વ્યવસ્થા પ્રમાણે છે. તેથી તેને દરેક કર્મફળનું જ્ઞાન પ્રથમથી જ છે. અને તેથી સંચિત કે ક્રિયામાણુના નાશમાં તેની વ્યવસ્થા અને સત્સંકલ્પત્વને આંચકો લાગ્યા વગર રહેતો નથી. માટે ધનુષ-બાણનું દૃષ્ટાન્ત નિરર્થક જ છે. સંચિત અને ક્રિયામાણુ કર્મોની સાથે જ પ્રારબ્ધનો પણ નાશ થવો જ જોઈએ. જ્ઞાનની શક્તિમાં સંકેત કરવાનું કાંઈપણ કારણ નથી. તે જ્ઞાન તો આત્મસ્વરૂપ છે. આત્મસ્વરૂપ જ્ઞાનમાં જો સંકેત થઈ શકતો હોય તો આત્માની નિત્યતા, તેની પ્રાપ્તિ, તેનું મહત્ત્વજ્ઞાન

બધું નિર્થક થઇ જાય છે. તેથી “જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વકર્માણિ ભસ્મસાત્ કુરુતેઽર્જુન” આ ગીતાના સિદ્ધાંત પ્રમાણે સર્વ કર્મોનો નાશ થઇ જવો જોઇએ. “ક્ષીયન્તે ચાસ્ય કર્માણિ તસ્મિન્દૃષ્ટે પરાવરે” આ શ્રુતિ પણ સંકેત વગર જ સર્વ કર્મોનો નાશ પ્રતિપાદન કરે છે. વ્યાસસૂત્રની પદ્ધતિએ ગીતાને ચલાવવામાં કાંઈપણ હેતુ નથી. વ્યાસના સૂત્રોથી ગીતા બહુ પૂર્વજ છે—પ્રાચીન છે. ગીતાકાળમાં વ્યાસના બ્રહ્મસૂત્રનો ગર્ભકાળ પણ ન હતો. તેથી વિષમકાલીન સિદ્ધાંતોને એક કરવામાં અનુદારતા સિવાય બીજો કશો સાધન નથી. બ્રહ્મસૂત્રથી પૂર્વ સ્થાપિત થયેલા સિદ્ધાંતો પ્રમાણે જ્ઞાનથી બધા કર્મોનો નાશ થવો જોઇએ.

એક બીજી શંકા. ગીતામાં કહ્યું છે “નાભુક્તં ક્ષીયતે કર્મ,” અવશ્યમેવ ભોક્તવ્યં કૃતં કર્મ શુભાશુભમ ઇત્યાદિ ગીતાના વચનો સાથે “જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વકર્માણિ ભસ્મસાત્ કુરુતે” નો વિરોધ છે. કેમકે તે શ્લોક કહે છે કે ભોગવ્યા સિવાય કર્મનો નાશ હોતો જ નથી. અને “જ્ઞાનાગ્નિઃ” કહે છે કે જ્ઞાનથી સર્વકર્મો ભસ્મ થાય છે. બંનેનાં પરસ્પર વિરોધ પ્રત્યક્ષ છે.

એનું સમાધાન. કર્મ ભોગવ્યા સિવાય ક્ષીણ થતાં નથી એમ કહેવાનું આ તાત્પર્ય છે કે જે ભોક્તા ઉપાયશૂન્ય છે, જ્ઞાન, ભક્તિ આદિ શાસ્ત્રીય ઉપાયોમાંથી કાંઈ ઉપાયને કર્મોનો નાશ માટે અંગીકાર ન કરતા હોય તેમનાં કર્મો ભોગવ્યા વગર નાશ પામી શકે નહિ. અવશ્યમેવ ભોક્તવ્યમ્નો પણ એ જ આશય છે. એનું તાત્પર્ય એ નથી કે એના નાશની સામગ્રીમાં પણ તેનામાં ક્ષોપધાયકતા રહે છે.

અહીં ભગવાને કહ્યું છે કે “ન સ ભૂયોભિજાયતે” આવી રીતે આત્મજ્ઞાન મેળવ્યા પછી ફરીથી પુનર્જન્મ હોતો નથી. અહીં

કેટલાક વૈદિકો એવા છે કે જે મુક્તિમાંથી પણ પુનરાવર્તન માને છે. તે લોકો આ વિષયમાં પરમ અજ્ઞાની છે. તે કહે છે કે મુક્તિ અમુક કર્મોનું ફળ છે. કર્મ કોઈ પણ કાળે અનંત હોઈ શકે નહિ. તેથી તેનું ફળ-મુક્તિ પણ અનંત ન હોઈ શકે, એ બધાં ભૂલ-ભુલામણુની વાતો છે. જ્યારે શાસ્ત્રો નથી સમજતા, અને સ્વતંત્રપણે વિચાર કરી શકાતો નથી ત્યારે માણસની આવી જ દશા થાય છે. જાણી લેવું જોઈએ કે મુક્તિ કોઈપણ રીતે કર્મનું ફળ નથી. કર્મનું ફળ સર્વદા સંસાર હોય છે. સ્વર્ગ મળે કે પૃથિવી મળે પણ સાંસારિક બંધન તો હોય છે જ. તેથી જ ઔપનિષદ સિદ્ધાંત અને ગીતા-સિદ્ધાંત પણ એજ છે કે કર્મોના નાશ થયે મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે મુક્તિ સ્વરૂપ-જ્ઞાન-સ્વરૂપ જ છે. ભિન્ન નહિ.” ॥ ૨૩ ॥

પૂર્વ શ્લોકમાં પ્રકૃતિ અને પુરુષના જ્ઞાનનું પદમ ફળ બતાવીને હવે આત્મસંવેદ-આત્મજ્ઞાન મેળવવાના માર્ગનું વિવરણ કરતા ભગવાન બોલે છે:—

ધ્યાનેનાત્મનિ પરયન્તિ કેચિદાત્માનમાત્મના ।
અન્યે સાંખ્યેન યોગેન કર્મયોગેન ચાપરે ॥૨૪॥

પદ્મછેદ

ધ્યાનેન આત્મનિ પરયન્તિ કેચિત્ આત્માનમ્ આત્મના ।
અન્યે સાંખ્યેન યોગેન કર્મયોગેન ચ અપરે ॥૨૪॥

અર્થ—કેચિત્-કેટલાક લોકો. ધ્યાનેન-ધ્યાનવડે. આત્મનિ-બ્રહ્મમાં. આત્મના-મનવડે. આત્માનમ્-પરમાત્માને. પરયન્તિ-જુલે છે, જાણે છે. અન્યે-બીજા લોકો. સાંખ્યેન-સાંખ્યવડે. યોગેન-

યોગવડે. અ-અને. અપરે-ખીજા લોકો. કર્મયોગેન-કર્મયોગ વડે.
(આત્માને જુએ છે, જાણે છે.) ॥૨૪॥

રૂપાર્થ-તે પરમાત્માને કેટલાક લોકો પોતાની બુદ્ધિમાં આત્મા-
વડે જાણે છે. ખીજાલોકો સાંખ્યવડે અથવા તો યોગવડે તેને જાણે છે.
અને ખીજા લોકો કર્મયોગવડે તેને જાણે છે. ॥૨૪॥

ભાવાર્થ-આ શ્લોકમાં ત્રણવાર આત્મન શબ્દ આવ્યો છે.
એક સપ્તમ્યન્ત છે, બીજો દ્વિતીયાન્ત છે અને ત્રીજો તૃતીયાન્ત
છે. ત્રણે આત્મન શબ્દના પૃથક્ પૃથક્ ત્રણ અર્થો છે. પ્રથમ
આત્મન શબ્દનો અર્થ બુદ્ધિ છે, દ્વિતીયનો અર્થ પરમાત્મા છે,
તૃતીયનો અર્થ મન છે. તેથી એનો સીધો અર્થ એ થયો કે કેટલાક
લોકો આત્માને ધ્યાનવડે પોતાની બુદ્ધિમાં જુએ છે. અહીં
કેચિત્ શબ્દથી નિદિધ્યાસનપરાયણ મુમુક્ષુઓ અને બ્રહ્મજિજ્ઞા-
સુએનું શ્રદ્ધા કરવાનું છે. એઓ પ્રથમ શ્રેણીના અધિકારીઓ છે.
સદ્ગુરુના ચરણોમાં બેસીને જે કંઈ શ્રવણ કર્યું છે તેનું મનન
પછી નિદિધ્યાસન દ્વારા જે પોતાની નિર્મળ બુદ્ધિમાં નિર્મળ મન
વડે આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે તે સર્વોત્તમ અધિકારીઓ કહેવાય
છે. એકાંત પ્રદેશમાં બેસીને આત્મસ્વરૂપનું ચિંતન અને તેનાથી
હિતપત્ર થએલા આનંદમાં મગ્ન રહેવું એ શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ સ્થિતિ છે.
સિદ્ધધ્યાન પુરુષ જ એ માર્ગનો સંગ્રહ કરી શકે છે. ઉપનિષદમાં
કહ્યું છે :

કઠોપશાન્તમનનો ધરણીધરકન્દરે ।

શિલાસામ્યં સમેખ્યામિ નિર્વિકલ્પસમાધિના ॥

નિરંશધ્યાનવિશ્રાન્તિમૂકસ્ય મમ મસ્તકે ।

કદા તાર્ણં દરિષ્યન્તિ કુલાયં વનપુત્રિકાઃ ॥

ઉત્કટ વૈરાગ્યવાન મુમુક્ષુ કહે છે:-“પર્વતની કંદરામાં ક્યારે હું
સર્વ રીતે શાંત થઈને બેસીશ અને નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં રિત્તન

થઇને પાપાણુવત્ બની જઇશ?" "એવો - દિવસ - ક્યારે આવશે જ્યારે હું નિર્વિકલ્પ ધ્યાનથી થાકીને મૂક થઇને બેઠો હોઇશ અને વનના પક્ષિયો મારા માથા ઉપર પોતાના માળા બાંધશે?" એવી સ્થિતિમાં રહેનાર જ અહીં કેચિત્ શબ્દથી વિવક્ષિત છે.

જો કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે "ન તત્ર ચક્ષુર્ગચ્છતિ ન વાગ્ ગચ્છતિ ન મનો ગચ્છતિ" "યતો વાયો નિવર્તન્તે અપ્રાપ્ય મનસા સહ " એટલે આત્મસ્વરૂપ સુધી ચક્ષુરિન્દ્રિય પહોંચતી નથી, વાણી પણ પહોંચતી નથી અને મન પણ પહોંચતું નથી. આમ કહેવાથી આત્મતત્ત્વને વાસ્તવમનસાગોચર શ્રુતિએ કહ્યું છે. છતાં "મનસૈવાત્માનં વિજ્ઞનીયાત્," "એષોઽણુરાત્મા ચેતસા વેદિતવ્યઃ" આ શ્રુતિઓ મનવડે જ આત્મતત્ત્વને જાણવાનો આદેશ કરે છે. તેથી એમ જાણવું કે અપવિત્ર મનવડે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે, અને પવિત્ર મન વડે આત્મજ્ઞાન મેળવવાની આજ્ઞા કરવામાં આવી છે.

આ શ્લોકમાં જે સાંખ્ય અને યોગ શબ્દ છે તે ક્રમથી સાંખ્યદર્શન અને યોગદર્શન માટે જ આવ્યા છે. સાંખ્યદર્શનનો અર્થ કપિલના વર્તમાન સૂત્રો અને યોગદર્શનનો અર્થ યતંજલિના વર્તમાન સૂત્રો એમ નથી સમજવાનો, પણ મહાભારત કાળમાં જે સાંખ્યમત અને યોગમત પ્રચલિત હતા તેમને માટે જ આ બન્ને શબ્દો આવ્યા છે. સાંખ્યને વેદાંતનો પ્રતિભટ માનવામાં આવ્યું તેનો કાળ બહુ અર્વાચીન કાળ કહેવાય. મહાભારતકાળમાં સાંખ્ય સાથે કોઇ જાતનો વિરોધ ન હતો. એ વિષય ગીતાના દ્વિતીયાધ્યાયની ગીતાભૂષણ ટીકામાં મેં વિસ્તારથી લખ્યો છે. ત્યાં જ જોવું જોઇએ.

કર્મયોગ શબ્દથી નિષ્કામકર્મયોગનું જ ગ્રહણ કરવું જોઇએ. કેમકે ભગવાનનો નિષ્કામકર્મયોગમાં જ આગ્રહ છે. અને તેને પણ

મુક્તિનું સ્વતંત્ર સાધન માનનારાઓ તો હતાજ. અને તેમનો ઇતિહાસ અથવા સંક્ષિપ્ત પરંપરા ગીતામાંજ ચતુર્થાધ્યાયના શ્લોક ૧, ૨, ૧૫ માં અને બીજા અધ્યાયોમાં પણ મળી આવે છે. ॥ ૨૪ ॥

પૂર્વના શ્લોકમાં ધ્યાનયોગ, સાંખ્યયોગ, યોગયોગ અને કર્મયોગ આ ચાર સાધનોવડે ઉત્તમ, મધ્યમ આદિ અધિકારીઓ આત્મતત્ત્વને જાણે છે એમ કહ્યું. અને હવે આ શ્લોકવડે શ્રવણનિષ્ઠ અધિકારીને ઉદ્દેશીને કહે છે:—

અન્યે ત્વેવમજનનન્તઃ શ્રુત્વાન્યેભ્યઃ ઉપાસતે ।
તેપિ ચાતિતરન્ત્યેવ મૃત્યું શ્રુતિપરાયણાઃ ॥૨૫॥

પદ્મછેદ

અન્યે તુ એવમ્ અજનનન્તઃ શ્રુત્વા અન્યેભ્યઃ ઉપાસતે ।
તે અપિ ચ અતિતરન્તિ એવ મૃત્યું શ્રુતિપરાયણાઃ ૨૫ ॥

અર્થ-તુ-અને. અન્યે-બીજા અધિકારીઓ. તુ-તો. એવમ્-આવી રીતે. અજનનન્તઃ-આત્માને ન જાણતાં. અન્યેભ્યઃ-આત્મજ્ઞાનીઓ પાસેથી. શ્રુત્વા-સાંભળીને. ઉપાસતે-આત્મોપાસના કરે છે. તે-તેઓ. શ્રુતિપરાયણાઃ-શ્રવણનિષ્ઠ જીજ્ઞાસુઓ. અપિ-પણ. મૃત્યુમ્-જન્મ મરણરૂપ સંસારને. અતિતરન્તિ-પાર કરી જાય છે. એવ-જ. ॥ ૨૫ ॥

સ્પષ્ટાર્થ-અને બીજા અધિકારીઓ તો પોતે એ આત્મતત્ત્વને જાણતા નથી અથવા આ સાધનોવડે તે આત્મતત્ત્વ મેળવ્યાં છે તે પણ તેઓ જાણતા નથી. છતાં આત્મજ્ઞાનીઓ પાસેથી સાંભળીને પણ તે જીજ્ઞાસુ જીવે આ જન્મમરણરૂપ સંસારને પાર કરી જ જાય છે. ॥ ૨૫ ॥

ભાવાર્થ—આ શ્લોક પૂર્વ શ્લોકમાં વર્ણવેલ સાધનોનું મહત્ત્વ દર્શ કરવાને માટે આરંભાયે છે. જે લોકો ધ્યાનનિષ્ઠ પણ નથી, સાંખ્યનિષ્ઠ પણ નથી, યોગનિષ્ઠ પણ નથી અને કર્મયોગનિષ્ઠ પણ નથી, એટલે આ બધા સાધનોમાંથી કોઈ એક સાધનને સ્વીકારીને આત્મદર્શનમાં સમર્થ નથી તેઓ બીજા આત્મજ્ઞાનીઓની પાસેથી આત્મતત્ત્વને સાંભળીને—જાણીને પણ મૃત્યુને પાર કરી જાય છે. અથવા તે તે સાધનોને જાણનારા અમુક જુગાસુઓ, જ્ઞાનીઓ—વિદ્વાનો પાસેથી તે યોગોમાંથી કોઈ એક યોગને ગ્રહણ કરીને આત્મદર્શી થઈ જાય છે.

આ શ્લોકનો અર્થ, સ્પષ્ટાર્થ, ભાવાર્થ બધું થઈ ગયું. છતાં સમજાતું નથી કે એ શ્લોકની અહીં શી જરૂર હતી. જગતમાં આરંભ દશામાં સામાન્યતઃ બધા અજ્ઞાની જ હોય છે અને પૂર્વસિદ્ધ બીજા જ્ઞાનીઓ પાસેથી બધાને શીખવાની આવશ્યકતા રહે છે જ, અને શીખ્યા પછી જ તે તે યોગને સ્વીકારીને મૃત્યુ—સંતરણ કરે છે. જ્યારે બધાયની એવી જ સ્થિતિ છે ત્યારે આ શ્લોકનો શો ઉપયોગ તે કહી શકાતું નથી. અને જ્યારે આ શ્લોકમાં વર્ણવેલ અધિકારીઓ બીજા પાસેથી સાંભળશે ત્યારે તેઓ પણ ૨૪ માં શ્લોકમાં વર્ણવેલ અધિકારીઓની જ કોટિમાં જઈ પહોંચશે; પછી આ શ્લોકમાં “તેડપિ” “તેઓ પણ” એમ કહેવાની કઈ આવશ્યકતા છે તે પણ જણાતી નથી.

મારું કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે બધાની પ્રાયઃ પૂર્વે અજ્ઞાન દશા જ હોય છે. એને માટે સદ્ગુરુની શોધ કરવી પડે છે. સદ્ગુરુ દ્વારા અધિકારાનુસાર જ્યારે કોઈ પણ યોગ આત્મજ્ઞાનને માટે પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તે આત્મદર્શનમાં કુશળ થાય છે. અને એવું છે ત્યારે “અન્યે ત્યેવમ્” “તેડપિ ત્યાતિતરન્ત્યેવ” અહીં અન્યે, અપિ, એવ, આ બધા પદો નિરર્થક જ છે. વસ્તુતઃ

આખો શ્લોક જ અહીં નિર્થક જેવો જણાય છે. એનું કંઈ પણ પ્રયોજન નથી.

ભાષ્યકારો, વ્યાખ્યાકારો અહીં ઉડ્યન કરી ગયા છે. અથવા તો કોઈ કોઈ વ્યાખ્યાકાર આ શ્લોકની નિર્થકતાનો પરિહાર કરતાં એને વધારે નિર્થક બનાવી દેવાનો પ્રયાસ કરી ગયા છે. વસ્તુતઃ એ શ્લોક અવ્યવહિત પૂર્વશ્લોકથી ગતાર્થ જ છે. ॥૨૫॥

અગ્રિમ ૨૭ માં શ્લોકના તત્ત્વોપદેશની ભૂમિકા તૈયાર કરવા માટે ભગવાન પ્રથમ પ્રતીયમાન સર્વ જગતમાં ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞ સંબંધ બતાવે છે:—

યાવત્સંજયતે કિંચિત્સત્ત્વં સ્થાવરજઙ્ગમમ્ ।
ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞસંયોગાત્ તદ્વિદ્ધિ ભરતર્ષભ ॥૨૬॥

પદ્મછેદ

યાવત્ સંજયતે કિંચિત્ સત્ત્વં સ્થાવરજઙ્ગમમ્ ।
ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞસંયોગાત્ તદ્ વિદ્ધિ ભરતર્ષભ ॥૨૬॥

અર્થ—ભરતર્ષભ—હે ભરતકુળમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન! યાવત્ જે. કિંચિત્—કંઈ. સ્થાવરજઙ્ગમમ્—અચર અને ચર. સત્ત્વમ્—વસ્તુ. જયતે—ઉત્પન્ન થાય છે. તત્—તેને એટલે તે વસ્તુત્પત્તિને, ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞસંયોગાત્—ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞના સંબંધથી. વિદ્ધિ—જાણ. ॥૨૬॥

સ્પષ્ટાર્થ—હે અર્જુન! જે કંઈક સ્થાવર—અચર, જઙ્ગમ—ચર વસ્તુ જગતમાં ઉત્પન્ન થતી અથવા થએલી જણાય છે તે ઉત્પત્તિ ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞના મેલથી જ—સંબંધથી જ થએલી જાણ. ॥૨૬॥

ભાવાર્થ—પૂર્વજન્મોમાં કરેલા શુભશુભ કર્મોના ફળ પ્રમાણે, અંતઃકરણની સાથે તાદાત્મ્યસંબંધ બાંધીને રહેલા જીવને, આ શરીર મળે છે અને અનેક જાતના ઉપકરણો મળે છે. જ્યાંસુધી અવિદ્યાપાશ—બદ્ધ જીવ પોતાને કર્તા માને છે ત્યાં સુધી તે પોતાને “લોકતા” પણ માને છે. એ દષ્ટિએ યાવત્ જગત્ ક્ષેત્ર—પ્રકૃતિ, અને ક્ષેત્રજ્ઞ—આત્મા, એ બેના સંબંધથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. “આ મારા કર્મો છે” અને “અમુક કર્મોના ફળ મારે જ ભોગવવાનાં છે” આવો અધ્યાસ જ્યાંસુધી રહે છે ત્યાંસુધી એમ જ મનાય છે, માનવું પણ જોઈએ કે ભોગ્ય—ક્ષેત્ર—પ્રકૃતિ, અને લોકતા—ક્ષેત્રજ્ઞ—જીવ, એ બેના સંબંધ વિના ચરાચર સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ શકે નહિ. જ્યારે જીવભાવ નાશ પામે છે અને સ્વરૂપદશન થાય છે, ત્યારે કર્તૃત્વ, લોકજ્ઞત્વાદિ ધર્મો અને જગત્ ગણા અદશ્ય બને છે. “ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞસંયોગાત્” એ કહેવાનું એટલું જ તાત્પર્ય છે.

આ શ્લોકમાં જે “ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞસંયોગાત્” આ તૃતીય ચરણમાં “સંયોગ” શબ્દ આવ્યો છે તે સંયોગનામવાળો સંબંધ સમજવો નહિ. આ સંયોગ શબ્દ કેવળ સંબંધનો જ વાચક છે, સંયોગ સંબંધનો વાચક નથી. કેમકે સંયોગ સંબંધ અવયવી દ્રવ્યોનો જ હોય છે. પ્રકૃતિ બન્ને અવયવિની છે પણ આત્મા તો નિરવયવ જ છે. નિરવયવ અને સાવયવ દ્રવ્યોનો સંયોગ ન સંભવે. કિંચ, “અસફ્ગો હ્યયં પુરુષઃ” આ શ્રુતિ—અનુસારે આત્મા અસંગ છે. તેનો કોઈની સાથે કોઈ સંબંધ હોઈ શકે જ નહિ. છતાં જે સંબંધ જણાય છે તે ગણા આધ્યાસિક છે, વાસ્તવિક નહિ. ॥ ૨૬ ॥

ક્ષેત્ર—ક્ષેત્રજ્ઞના સંબંધથી ઉત્પન્ન થએલાં જે સત્ત્વો—પદાર્થો—જૂતા, તેમાં પરમેશ્વરદર્શન કરનારની પ્રશંસા કરતા ભગવાન બોલે છે:

સમં સર્વેષુ ભૂતેષુ તિષ્ઠન્તં પરમેશ્વરમ્ ।

વિનશ્યત્સ્વવિનશ્યન્તં યઃ પશ્યતિ સ પશ્યતિ ॥૨૭

પદરહેદ

સમં સર્વેષુ ભૂતેષુ તિષ્ઠન્તં પરમેશ્વરમ્

વિનશ્યત્સુ અવિનશ્યન્તં યઃ પશ્યતિ સઃ પશ્યતિ ॥૨૭

અર્થ—સર્વેષુ—અધા. ભૂતેષુ—ભૌતિક પદાર્થોમાં. સમમ્—સમાન-રૂપેજ. તિષ્ઠન્તમ્—રહેલા. પરમેશ્વરમ્—પરમાત્માને. યઃ—જે. પશ્યતિ—જુએ છે. તથા વિનશ્યત્સુ—તે ભૌતિક પદાર્થને નષ્ટ થએ સતે (પણ). અવિનશ્યન્તમ્—પદાર્થોમાં વિદ્યમાન પરમાત્માને વિનષ્ટ ન થતાં (જે જુએ છે;) સઃ—તે (જ) પશ્યતિ જુએ છે. ॥ ૨૭ ॥

રૂપપ્રાર્થ—જે ક્ષેત્રજ અથવા જિજ્ઞાસુ પરમેશ્વરને સર્વ પદાર્થોમાં સમાનરૂપે વ્યાપીને રહેલો જાણે છે અને તે પદાર્થોનો નાશ થયે સતે પણ જે પરમેશ્વરને અવિનાશી જુએ છે તે જ તેને જુએ છે ॥૨૭॥

ભાવાર્થ—ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજના સંબંધથીજ આ આખું વિશ્વ દશ્ય થયું છે એ વાર્તા ઉપરના શ્લોકમાં કહેવાઈ છે. તેથી એ વસ્તુ નિર્વિવાદ અને છે કે દરેક ક્ષેત્ર, દરેક વસ્તુ, દરેક શરીર, ક્ષેત્રજથી પરિપૂર્ણ છે. પ્રકૃતિમાં કે પ્રાકૃત પદાર્થોમાં કાંઈ જાતનું વૈષમ્ય સેવ્યા વગર જ આત્મા રહેલો છે. ન નારી ન પુમાન કલીબ ન વિપ્રઃ ક્ષત્રિયો ન વા । નાપિ વૈશ્યો ન વા શૂદ્રઃ પરમાત્મા કદાચન ॥ આ વચન પ્રમાણે આત્મા સ્ત્રી નથી પુરુષ પણ નથી. તેથી તે વગરસંકાયે સ્ત્રીશરીરમાં પણ અને પુંશરીરમાં પણ રહે છે. તે આહ્યાદિક નથી તેથી તેની દષ્ટિમાં કાંઈ ભેદ નથી. આહ્યાશરીરમાં પણ અને ચંડાળ શરીરમાં પણ, ગોશરીરમાં પણ અને સ્વશરીરમાં

પણ સમાનભાવે રહે છે. એવી રીતે જે પરમાત્માને જુએ છે તે જ ખરો જ્ઞેનાર છે. તેમજ પરમાત્માના વ્યાપ્ય બધા શરીરો અને (બધા પદાર્થો કાળે કરીને નાશ પામે છે, પણ તેમાં સમાનભાવે અવસ્થિત પરમાત્માનો (ક્ષેત્રગુરુપ બ્રહ્મનો) નાશ હોતો નથી. એવી રીતે જે તેને જાણે છે તેનું જ જાણવું જાણવું છે. શુદ્ધસ્વરૂપ નિર્વિકાર આત્મા જડ વસ્તુઓમાં રહેતો પણ જડધર્મવાળો થઈ જતો નથી. તેથી તે સર્વદા સર્વવિકારશૂન્ય જ રહે છે. ॥૨૭॥

૨૭ માં શ્લોકમાં વર્ણુવાએલા સમદર્શનનું ફળ વર્ણુન કરતાં ભગવાન કહે છે:—

સમં પશ્યન્નિહ સર્વત્ર સમવસ્થિતમીશ્વરમ્ ।
ન હિનસ્ત્યાત્મનાત્માનં તતો યાતિ પરાં ગતિમ્ ॥

પદ્યછેદ

સમં પશ્યન્ હિ સર્વત્ર સમવસ્થિતમ્ ઈશ્વરમ્ ।
ન હિનસ્તિ આત્મના આત્માનં તતઃ યાતિ પરાં ગતિમ્

અર્થ—સર્વત્ર—સર્વ પદાર્થોમાં. સમમ્—સમાનરૂપે. સમવ-
સ્થિતમ્—વ્યાપક થઈને રહેલ. ઈશ્વરમ્—ઇશ્વરને—આત્માને પશ્યન્—
જ્ઞેનારો ક્ષેત્રગુ. હિ—ખરેખર. આત્મના—પોતાની મેળે અથવા મનવડે.
આત્માનમ્—પોતાને. ન હિનસ્તિ—મારી નાંખતો નથી. તતઃ—તે
કારણથીજ. પરામ્—પરા. ગતિમ્—ગતિને. યાતિ—તે પામે છે. ॥૨૮॥

સમ્પ્રાર્થ—સર્વ પદાર્થોમાં સમાનભાવે રહેલા પરમેશ્વરને જે જાણે
છે તે મોટે મોટાને નાશ કરતો નથી. અથવા તે મનવડે પોતાની
નાશ કરતો નથી. અને તેથી જ તે મોક્ષને પામે છે. ॥૨૮॥

ભાવાર્થ-મહોપનિષદનું એક વચન છે કે ભેદદષ્ટિરવિદ્યેયં
 સર્વથા તાં વિસર્જयेत्. “ભેદદર્શન એજ અવિદ્યા-અજ્ઞાન કહેવાય
 છે. તેથી આ અવિદ્યાનો ત્યાગ જ કર્તવ્ય છે.” એજ દષ્ટિએ
 અહીં ભગવાન પણ પોતાના શિષ્યને ઉપદેશ કરે છે જિંય અને
 નીચ કહેવાતા બધા પ્રાણિઓમાં ઉત્તમ અને નિકૃષ્ટ કહેવાતી દરેક
 વસ્તુમાં, તે પરમાત્માનો નિવાસ રહેલો છે. તે જ મુખ્ય વસ્તુ છે.
 અજ્ઞાની જીવો પરમાત્માનું દર્શન તો કરી શકતા નથી. તેથી તેને
 દરેક વસ્તુમાં જિંય, નીચ, ઉત્કૃષ્ટત્વ, નિકૃષ્ટત્વાદિ ભાસ્યા કરે છે.
 અને એ જ અજ્ઞાનનું કાર્ય છે. જ્યાં સુધી આવી સ્થિતિ જીવતી રહે
 છે ત્યાં સુધી તે સંસારી કહેવાય છે અને સંસારીજ રહે છે. પણ
 જ્યારે એ ભેદવાદમાંથી મુક્તિ મેળવી શકે છે ત્યારે તે જોહી ઉઠે છે
 ધ-યોહં ધ-યોહં દુઃખં સાંસારિકં ન વીક્ષેઽધ ।
 ધ-યોહં ધ-યોહં સ્વસ્થાજ્ઞાનં પલાયિતં દ્વાપિ ॥

હું ધન્ય છું આજે મારા સાંસારિક દુઃખો મારી દષ્ટિમાં
 નથી આવતા. હું ધન્ય છું કેમકે મારું અજ્ઞાન ન જાણે ક્યાં નાસી
 ગયું. એ ભેદવાદે જ જીવોમાં અશાન્તિનો જન્મ આપ્યો છે. એ
 ભેદવાદે જ મનુષ્યજન્મને પશુજન્મથી પણ વધારે નિકૃષ્ટ બનાવી
 મુક્યો છે. એ ભેદવાદે જ જગતને ટકાવી રાખ્યું છે. જગતનું ટકાવવું
 એટલે જન્મમરણરૂપ મહાન અનર્થની અવિરત પ્રવૃત્તિ. એ ભેદવા-
 દનો નિરાસ કરવા માટે જ પ્રભુ ઉપદેશ કરે છે કે સર્વત્ર સમાન-
 રૂપે રહેલા આત્માને જાણનાર મુક્તિ પામી જાય છે.

જો કે આત્મજ્ઞાનમાં “સમાનરૂપે સમવસ્થિત ” એ વિશેષણને
 કારણતા નથી. કેવળ આત્માની સચ્ચિદાનન્દરૂપતા છે અને તે મારા
 માં જ છે, આ પ્રકારનું જે જ્ઞાન તે જ આત્મજ્ઞાન કહેવાય છે.
 છતાં આ શ્લોકમાં અને પૂર્વે ૨૭ માં શ્લોકમાં જે પુનઃ પુનઃ
 એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે “સર્વત્ર સમભાવે રહેલા પરમાત્માને
 જે જુએ છે તે જ જુએ છે” અને “સર્વત્ર સમભાવે રહેલા પરમાત્માને

જાણનાર જીવ મુક્ત થઈ જાય છે એટલે સ્વસ્વરૂપને પામે છે. ” તેનું કારણ એટલું જ કે જેવી રીતે પરમાત્મા ભેદભાવ રાખ્યા વગર સર્વમાં છે તેવી જ રીતે બ્રહ્મભાવના અભલાષી જીવો પણ જેઓ ભેદભાવનો ત્યાગ કરી “યો માં પશ્યતિ સર્વત્ર સર્વ” અથવા “યો માં પશ્યતિ ” ગીતાના આ ઉપદેશાનુસારે બધા પ્રાણીઓને પોતામાં જ રહેલા સમજે છે અને બધામાં પોતાને રહેલો સમજે છે, તેઓ ભેદભાવનો નાશ કરી શકે છે. એ નાશ પછી જ સ્વસ્વરૂપનું પ્રાકટ્ય થાય છે.

આ શ્લોકના ત્રીજા ચરણમાં કહ્યું છે કે “જે પરમેશ્વરને સર્વત્ર સમાનરૂપે રહેલા જુવે છે તે પોતે પોતાનો નાશ કરતો નથી અથવા તે મનવડે પોતાનો નાશ કરતો નથી, એ બહુ મહત્ત્વની વસ્તુ છે.” એમ કહેવાથી ભગવાન એમ સમજાવવા મથે છે કે “ભેદ દૃષ્ટિ જ મૃત્યુ છે ” અને “અભેદદૃષ્ટિ જ અનંત અમરત્વ છે. ” જે જીવ અનંત જન્માર્જિત પાપપુંજના પ્રતાપે પરમાત્માની સર્વત્ર સમ-સમસ્થિતિને ઓળખી શકતો નથી તે પોતાનો નાશ કરનારો હોય છે. પોતાનો નાશ એટલે પુનઃ પુનઃ જન્મમરણરૂપ સંસારની પ્રાપ્તિ. અને જે જીવ કાંઈ પણ સદ્ગુરુની કૃપાથી આ ભેદભાવને પાર કરી જાય છે તેને માટે ભગવાન ઉચ્ચસ્વરે કહે છે “યાતિ પરાં ગતિમ્ ” તે પરા ગતિને એટલે મોક્ષને પામે છે. મોક્ષની પ્રાપ્તિ એટલે સ્વસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ. તેથી જે મુમુક્ષુ જીવ હોય તેણે તો આ અમૂલ્ય વચન સદા યાદ રાખવું જ જોઈએ:

સમસ્તં ખલ્વિદં બ્રહ્મ સર્વમાત્મેદમાતતમ્ ।

અહમન્ય ઇદં ચાન્યદિતિબ્રાન્તિં ત્યજનથ ॥

“આપું જગત જ બ્રહ્મ છે. આપું જગત બ્રહ્મથી પરિપૂર્ણ છે. હું ભિન્ન છું અને આ ભિન્ન છે. આ બ્રાન્તિનો ત્યાગ કર.”

આ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં બે વાર આત્મન શબ્દ આવ્યો છે. એક તૃતીયાન્ત છે અને બીજો દ્વિતીયાન્ત છે. તૃતીયાન્ત આત્મન શબ્દનો અર્થ “સ્વયં-પોતે” એમ પણ થાય છે અને “મનવડે” એ અર્થ પણ થાય છે. બંને અર્થો સુસંગત છે. સચ્ચાસ્ત્ર અને સદ્ગુરુપદિષ્ટ માર્ગનો ત્યાગ કરનાર પોતે પોતાનો નાશ કરે છે, અથવા મનસોભ્યુદયો નાશો મનોનાશો મહોદયઃ “મનના વેગની વૃદ્ધિ એ જ નાશ કહેવાય છે, અને મનનો નાશ એ જ આત્માનો મહોદય કહેવાય છે.” જ્યાંસુધી મનનો વેગ હોય છે ત્યાં સુધી જ ભેદદષ્ટિ રહે છે. મનોનાશ થયા પછી ભેદદષ્ટિ રહેતી નથી.

મનઃ કારણમર્થાનાં તસ્મિન્સતિ જગત્ત્રયમ્ ।

તસ્મિન્ ક્ષીણે જગત્ ક્ષીણું તચ્ચિકિત્સ્થં પ્રયત્નતઃ ॥

“મન હોય તો જ જગત્ અને જગત્ની પૃથક્ વસ્તુઓ પ્રતીત થાય છે. તેનો જો ક્ષય થાય તો જગત્ પોતાની મેળે ક્ષય પામે છે. તેથી મનની જ ચિકિત્સા કરવી જોઈએ.” આવી રીતે જો શ્લોકોએ પોતાના મનને રોકીને પવિત્ર યનાવીને અભેદદષ્ટિ પ્રાપ્ત કરી લીધી છે, તે શ્લોકો “તે મનવડે પોતાનો નાશ કરતા નથી.” એમ ભગવાનનું તાત્પર્ય છે. ॥૨૮॥

પૂર્વના ૨૭ માં અને ૨૮ માં શ્લોકવડે ક્ષેત્રસ્વરૂપ બ્રહ્મની સર્વત્ર સમભાવે સમવસ્થિતિ યતાવવામાં આવી અને તે જાણીને મોક્ષપ્રાપ્તિનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું. હવે શંકા એ થાય છે કે જે ક્ષેત્રસ્વ સદા રાગદ્વેષ-પ્રયુક્ત સમ-વિષમ અનેક ક્રિયાઓ કરતો રહે છે તેને સમભાવે અવસ્થિત કેમ કહી શકાય? એનો ઉત્તર આપવા માટે ભગવાન બોલે છે:—

પ્રકૃત્યૈવ ચ કર્માણિ ક્રિયમાણાનિ સર્વશઃ ।

યઃ પશ્યતિ તથાત્માનમકર્તારં સ પશ્યતિ ॥૨૬॥

પદચ્છેદ

પ્રકૃત્યા એવ ચ કર્માણિ ક્રિયમાણાનિ સર્વશઃ ।

યઃ પશ્યતિ તથા આત્માનમ્ અકર્તારં સઃ પશ્યતિ ॥૨૬॥

અર્થ-ચ-અને યઃ-જે- કર્માણિ-કર્મોને. સર્વશઃ-સર્વથા. પ્રકૃત્યા-પ્રકૃતિવડે. એવ-જ. ક્રિયમાણાનિ-કરાતાં. પશ્યતિ-જુએ છે. તથા-તેમજ. આત્માનમ્-આત્માને. અકર્તારમ્-અકર્તા (જુએ છે). સઃ-તે (જ), પશ્યતિ-જુએ છે ॥૨૬॥

રૂપણ્ઠાર્થ-જે જિજ્ઞાસુ કર્મોને સર્વથા પ્રકૃતિવડે જ કરાતાં જુએ છે અને આત્માને અકર્તા જુએ છે તે જ ખરી રીતે જુએ છે ॥૨૬॥

ભાવાર્થ-ગીતાનો એ પણ એક મુખ્ય ઉપપાદ્ય વિષય છે કે કર્ત્રી પ્રકૃતિ છે, આત્મા નહિ. માટે જ “ મયાદ્યક્ષેણ પ્રકૃતિઃ સૂયતે સચરાચરમ્ । ” એમ કહ્યું છે. અહીં અદ્યક્ષેણ કહેવાથી અત્દંત રૂપણ છે કે આત્મા કર્તા નથી પણ તે તો અધ્યક્ષમાત્ર છે. સવનકર્મ તો પ્રકૃતિમાં જ છે. તેમજ:-

અધિષ્ઠાનં તથા કર્તા કરણં ચ પૃથગ્વિધમ્ ।

વિવિધાશ્ચ પૃથક્ચેષ્ટા દૈવં ચવાત્ર પંચમમ્ ॥ (ગી. ૧૮-૧૪)

આ શ્લોકમાં પણ ભગવાને આત્માના કર્તૃત્વનું નિવારણ જ કરેલું જણાય છે. એ શ્લોકના અર્થનો વિચાર કરીએ. ભગવાન કહે છે કેાઇ મનુષ્ય ચાહે હિયેન કર્મ કરે ચાહે અનુચિત; પણ તે પણ કર્મોમાં કેવળ પાંચ જ હેતુ હોય છે; ૧ અધિષ્ઠાન ૨ કર્તા, ૩ કરણ, ૪

વિવિધ પૃથક્ પૃથક્ ચેષ્ટા અને ૫ દૈવ. અધિષ્ઠાન એટલે શરીર, કર્તા એટલે સામાસ અંતઃકરણ, કરણ એટલે ગાનેન્દ્રિય, કર્મેન્દ્રિય મન અને બુદ્ધિ, વિવિધ પૃથક્ ચેષ્ટા, એટલે દશ પ્રકારના વાયુઓના વ્યાપાર, યોગ ચૂડામણિમાં કહ્યું છે કે:—

પ્રાણાપાનસમાનાખ્યા વ્યાનોદાનો ચ વાયવઃ ।

નાગઃ કૂર્મોથ કૃકરો દેવદત્તો ધનંજયઃ ॥

હૃદિ પ્રાણઃ સ્થિતો નિત્યમપાનો ગુહમણ્ડલે ।

સમાનો નાભિદેશે તુ ઉદાનઃ કણ્ઠમધ્યગઃ ॥

વ્યાનઃ સર્વશરીરે તુ પ્રધાનાઃ પંચવાયવઃ ।

ઉદ્ગારે નાગ આખ્યાતઃ કૂર્મ ઉન્મીલિતે તથા ॥

કૃકરઃ ક્ષુત્કરો જ્ઞેયો દેવદત્તો વિજૃમ્ભતે ।

ન જહાતિ મૃતં વાપિ સર્વવ્યાપી ધનંજયઃ ॥

એનો સંક્ષેપમાં અર્થ આ પ્રમાણે છે: પ્રાણ, અપાન, સમાન, વ્યાન અને ઉદાન, આ પાંચ મુખ્ય પ્રાણ કહેવાય છે. તેમજ નાગ, કૂર્મ, કૃકર, દેવદત્ત અને ધનંજય પાંચ આ ઉપપ્રાણ છે. પ્રાણ હૃદયમાં રહે છે, અપાન ગુદામાં રહે છે. સમાન નાભિદેશમાં રહે છે. ઉદાન કણ્ઠના મધ્યમાં રહે છે. વ્યાન સર્વ શરીરમાં રહે છે. નાગ ઓડકાર લાવે છે. કૂર્મ આંખનું ઉન્મીલન કરે છે. કૃકર છીંક લાવે છે. દેવદત્ત બગાસાં પેદા કરે છે. અને ધનંજયથી મૃતશરીર પણ અમુકકાળ સુધી ટકી રહે છે. એ જો દશ પ્રકારના વાયુઓની ચેષ્ટા છે તે જ અહીં આ શ્લોકમાં ચેષ્ટા શબ્દથી વિવક્ષિત છે. ચાર કારણ એ થયાં અને પાંચમું દૈવ એટલે ભાગ્ય. ભાગ્ય એટલે પૂર્વ જન્મના શુભાશુભ કર્મો. “અધિષ્ઠાનમ્” ગીતાના આ શ્લોકમાં પણ પ્રત્યક્ષરૂપે આત્માનું નામ લેવાયું નથી, કર્તા કહીને જ સંતોષ મેળવ્યો છે. તેથી ભગવાનનો એજ આશય હશે.

કે કર્તા એટલે ક્ષેત્ર દ્વારા અધ્યક્ષિત અંતઃકરણ. પાછળના ઉપનિષદોમાં પણ કહ્યું છે કે:—

અથવા સર્વકર્તૃત્વમકર્તૃત્વં ચ વૈ મુને ।

સર્વં ત્યકત્વા મનઃ પીત્વા યોસિ સોસિ સ્થિરો ભવ ॥

એટલે કર્તૃત્વ-અકર્તૃત્વનો ત્યાગ કરીને, મનને મારી નાખીને તારા મૂળસ્વરૂપે તું સ્થિર થા. એ જ પદ્ધતિએ આ પ્રસ્તુત સ્લોકમાં પણ ભગવાન જીવના કર્તૃત્વનો નિષેધ કરે છે. પણ અહીં એક શંકા થઈ શકે છે તે એ કે, જો જીવ-આત્મા કર્તા ન હોય તો—

તત્રૈવં સતિ કર્તારમાત્માનં કેવલં તુ યઃ ।

પરયત્યકૃતપ્રુદ્ધિત્વાન્ન સ પરયતિ દુર્મનિઃ ॥ (ગી૦ ૧૮ । ૧૬)

અહીં ભગવાને કેમ કહ્યું કે “કોઈ પણ કર્મના કર્તા પાંચ છે. એમ હોવા છતાં જો કેવળ આત્માને કર્તા માને છે તે દુર્મનિ છે” ? એનું સમાધાન. આત્મા કર્તા કેવી રીતે થાય છે તે પાછળ કહી આવ્યો છું. અહીં એટલું જ ઉમેરવાનું છે કે આ સ્લોક (૧૮ । ૧૬) માં આવેલ કેવળ શબ્દનો “દ્વક્ત” એ અર્થ નથી. પણ એ તો આત્માનું વિશેષણ થઈને અત્ર આવેલ છે. અને તેનો અર્થ છે “અસંગ”. ગીતાનું ત્યાં એ તાત્પર્ય છે કે “જો અસંગ આત્માને કર્તા બતાવે છે તે મૂર્ખ કશું જાણતો નથી.” મુખ્ય તાત્પર્ય એ જ કે સામાન્ય અંતઃકરણ કર્તા છે. અને કેવળ આત્મા એટલે વિશુદ્ધ બ્રહ્મ કોઈ પણ કાળે કર્તા હોતો નથી.

આ સ્લોકથી એમ જણાય છે કે આત્માના અકર્તૃત્વમાં ભગવાનનો બહુ આગ્રહ છે. તેથી “પ્રકૃત્યૈવ” અહીં “એવ” અવ્યયનો પ્રયોગ કર્યો છે. એ “એવ” આત્માની કારણતાના નિષેધ કરવાને માટે જ આવ્યો છે. અને આવી રીતે જો આત્માને અકર્તા માને અને જાણે છે તે જ તત્ત્વદર્શી છે. ॥ ૨૬ ॥

શબ્દાન્તરથી પુનઃ અભિદર્શનના હેતુનું પ્રતિપાદન કરે છે:—

યદા ભૂતપૃથગ્ભાવમેકસ્થમનુપશ્યતિ ।

તત એવ ચ વિસ્તારં બ્રહ્મ સંપદ્યતે તદા ॥ ૩૦ ॥

પદચ્છેદ

યદા ભૂતપૃથગ્ભાવમ્ એકસ્થમ્ અનુપશ્યતિ ।

તતઃ એવ ચ વિસ્તારં બ્રહ્મ સંપદ્યતે તદા ॥ ૩૦ ॥

અર્થ—યદા—જ્યારે. એકસ્થમ્—એક પરમાત્મામાં રહેલું. ભૂતપૃથગ્ભાવમ્—ભૂત-ભૌતિક પદાર્થોનું પૃથક્પણું. અનુપશ્યતિ—સદાચાર્યની કૃપા પછી કોઈ જાણે છે. ચ—અને. તતઃ—તેનાથી. એવ—જ. વિસ્તારમ્—જગતના પ્રસારને (જુએ છે—જાણે છે), તદા—ત્યારે. બ્રહ્મ—બ્રહ્મ. સંપદ્યતે—ધાય છે. ॥ ૩૦ ॥

સ્પષ્ટાર્થ—જ્યારે કોઈ ક્ષેત્રજ્ઞ કેવળ (એક) પરમાત્મામાં યદા ભૌતિક પદાર્થોનું જુદાપણું જુદા છે અને આ જગતનો વિસ્તાર તેનાથી થએલો છે એમ જાણે છે, ત્યારે તે બ્રહ્મ થઈ જાય છે. ॥ ૩૦ ॥

ભાવાર્થ—પૃથગ્ભાવ એટલે પાર્થક્ય—જુદાઈ. પૂર્વે ૨૬ માં શ્લોકમાં કહ્યું છે કે “સર્વ ચરાચર સૃષ્ટિ ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞના સંયોગથી થએલી છે. પછી ૨૭ માં શ્લોકમાં કહ્યું છે કે “જે પરમેશ્વરને સર્વ ઉત્પન્ન ભૂતોમાં સમાનભાવે રહેલો જાણે છે તે જ સાચું જાણનાર કહેવાય છે.” સદ્ગુરુ સત્-શિષ્યને એક જ વિદ્યાનો અનેકવાર ઉપદેશ કરે છે. છાન્દોગ્યોપનિષદના ઋષિએ ૯ વાર સ્વેતકેતુને “તત્ત્વમસિ” નો ઉપદેશ કર્યો છે. “દ્વિર્બદ્ધં સુખદ્ધં ભવતિ” “એકવાર કોઈ વસ્તુને બાંધવાથી કામ ચાલી જતું હોય છતાં બેવાર તેને બાંધીએ તો તે વધારે દૃઢ થાય છે” એ ન્યાય પ્રમાણે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પુનઃ પુનઃ

શિષ્ય અર્જુનને એક જ વસ્તુનો ઉપદેશ કરી રહ્યા છે. તેથી તેમની દયાળુતાનું સ્પષ્ટ ભાન થાય છે. ભગવાન કહે છે કે યદ્યપિ સર્વ-ભૌતિક પદાર્થોમાં આત્મા વ્યાપીને રહેતો છે છતાં તે, તે પદાર્થો સાથે ભળી ગયો નથી. એટલે તેના ગુણદોષ વડે આત્મા લિપ્ત થતો નથી, તેથી જે એમ જોઈ શકે છે કે એક-પરમાત્મામાં સર્વ ભૂતોનું પાર્થક્ય રહેલું છે ‘તે તેનું જાણવાથી બ્રહ્મ થઈ જાય છે.’ તેમ જ “યતો વા ધમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે યન જાતાનિ શ્રવન્તિ” ઇત્યાદિ શ્રુતિ વડે જે એમ પણ જાણે છે કે “જે કંઈ જગત્ પ્રતીત થાય છે તેનું અભિન્નનિમિત્તોપાદાન કારણ બ્રહ્મ જ છે” તે પણ બ્રહ્મ થાય છે.

એ હવે ઠીક ઠીક સમજાઈ ગયું છે કે ક્ષેત્રજ-શ્રવ એ બ્રહ્મથી કોઈપણ રીતે ભિન્ન વસ્તુ નથી. બ્રહ્મનું જ સ્વરૂપ ક્ષેત્રજનું સ્વરૂપ છે. અનાદિ અવિદ્યાવશ થએલો ક્ષેત્રજ જ્યારે ભૂતોને સ્વ અને સ્વકીય માને છે, એની સાથે સંગંધ બાંધે છે, એમાં આસક્ત થાય છે ત્યારે એનો શ્રવભાવ દૃઢ થાય છે. પણ જ્યારે એને એ ભાન જાગૃત થાય છે કે આત્મા તો એક છે-કેવળ છે-અસંગ છે તેથી તેની સાથે કોઈ પણ માયિક પદાર્થનો સંસર્ગ નથી ત્યારે તે પોતાના સત્યસ્વરૂપને ઓળખે છે, અને એ ઓળખવું, એ જાણવું જ, બ્રહ્મપ્રાપ્તિ કહેવાય છે. ॥ ૩૦ ॥

પૂર્વોક્ત ભૂતપૃથગ્ભાવને સ્પષ્ટ સમજણ પાડવા માટે ભગવાન જોલે છે—

અનાદિત્વાન્નિર્ગુણત્વાત્પરમાત્માયમવ્યયઃ ।

શરીરસ્થોપિ કૌન્તેય ન કરોતિ ન લિપ્યતે ॥૩૧॥

પદ્મછેદ

અનાદિત્વાત્ નિર્ગુણત્વાત્ પરમાત્મા અયમ્ અવ્યયઃ ।

શરીરસ્થઃ અપિ કૌન્તેય ન કરોતિ ન લિપ્યતે ॥૩૧॥

અર્થ—કૌન્તેય—હે અર્જુન ! અનાદિવાત્—અનાદિ હોવાથી. નિર્ગુણાવાત્—નિર્ગુણ હોવાથી. અયમ્—આ. અવ્યયઃ—અવિનાશી. પરમાત્મા—પરમાત્મા. શરીરસ્થઃ—શરીરમાં રહેલો. અપિ—પણ. ન, કરોતિ—કરતો નથી. ન, લિપ્યતે—લેપાતો નથી. ॥ ૩૧ ॥

સ્પષ્ટાર્થ—હે અર્જુન ! અનાદિ અને નિર્ગુણ હોવાથી અવિનાશી આ પરમાત્મા શરીરમાં રહેલો પણ કશું કરતો નથી અને તેથી લેપાતો પણ નથી. ॥ ૩૧ ॥

ભાવાર્થ—અવ્યય એટલે જેમાં કદી કંઈ જાતનો વિકાર ન થાય તે. જન્ય અને સગુણ પદાર્થ જ વિકારી હોય છે. અજન્ય અને નિર્ગુણ—નિરવયવપદાર્થ વિકારી હોતો નથી. હોઈ શકતો પણ નથી. તેથી આ જે હેતુઓથી પરમાત્માને અવ્યય સિદ્ધ કર્યો છે. પરમાત્મા અનાદિ—અજન્મા છે અને સત્ત્વ, રજસ, તમસ આદિ પ્રકૃતિગુણોથી પર છે, તેથી જ તે અવ્યય છે, અને તેથી જ તે શરીરમાં રહે છે છતાં કંઈ, પણ કરતો નથી અને ક્રિયાદોષથી લિપ્ત પણ થતો નથી.

કાઈને આવી શંકા થઈ શકે છે કે ભલે શરીર જ ક્રિયાઓ કરતું હોય પણ તેની સાથે લેવજ તે રહે છે જ. તે શરીરમાં જ તેનું સિંહાસન છે ત્યારે શરીરદોષથી તે દૂષિત કેમ ન થતો હોય ? આ શંકાના સમાધાનમાં ભગવાને કહ્યું કે તે અવ્યય છે માટે શરીર દોષથી દૂષિત થતો નથી. આ સમાધાનનો આશય આ છે કે જેનો કાંઈ વખતે આરંભ થાય છે કે થયો હોય અને જે ગુણી-ગુણવાળો હોય, તેનો જ વ્યય, નાશ થાય છે. જે અજન્મા—અનાદિ હોય અને ગુણમર્યાદાથી બહાર હોય તે શરીરમાં ભલે રહેતો હોય છતાં તેનો શરીરદોષ સ્પર્શ પણ કરતો નથી.

“ન કરોતિ ન લિપ્યતે” તે કંઈ ક્રિયા કરતો નથી અને લેપાતો નથી એનું તાત્પર્ય એ છે કે જે ક્રિયા-કર્મ કરે છે તે લેપાય.

વગર રહી શકે નહિ. કર્મદોષ તેને ન લાગે એમ તો બને જ નહિ. આત્મા પણ બે ક્રિયા કરે તો એને પણ દોષ જરૂર લાગે જ. પણ તે અવ્યય છે. એ ક્રિયા કરતો જ નથી. ક્રિયાવાન હોય તો અવ્યય ન કહેવાય. કેમકે ગમે તેટલી કુશળતાથી કાર્ય ક્રિયા કરતો હોય તો પણ તે ક્રિયાના પરિણામે તેનો વ્યય તો થવાનો જ. તેનાથી સર્વથા બચી જવા માટે એક જ ઉપાય છે અને તે નિષ્કામકર્મયોગી થઈને રહેવું. પણ બે નિષ્કામ કર્મયોગી ન હોય તો અવશ્ય જ ક્રિયાને પ્રતાપે તેનું બંધન થવાનું.

લેપાવું એટલે કર્મબંધનમાં આવવું. જે ક્રિયા કરે છે તે જ લેપાય છે. અંતઃકરણ ક્રિયા કરે છે તેથી તે લેપાય છે. ક્ષેત્રજ પણ અધ્યારુની ક્રિયા કરે છે તેથી તે પણ લેપાય છે. જે કોઈ પણ જાતની ક્રિયા ન કરે તે લેપાય નહિ ॥ ૩૧ ॥

આકાશની ઉપમા આપીને સમજાવે છે કે આત્મા કેવી રીતે અલિપ્ત રહે છે:—

यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते ।
सर्वत्रावस्थितो दृष्टे तथात्मा नोपलिप्यते ॥ ૩૨ ॥

પદચ્છેદ

यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यात् आकाशं न उपलिप्यते ।
सर्वत्रावस्थितः दृष्टे तथा आत्मा न उपलिप्यते ॥ ૩૨ ॥

અર્થ—યથા—જેમ. સર્વગતમ્—સર્વત્ર રહેતો. આકાશમ્—આકાશ. સૌક્ષ્મ્યાત્—સૂક્ષ્મતાને લીધે. ન, ઉપલિપ્યતે—કોઈ પણ પદાર્થના દોષ કે ગુણથી ઉપલિપ્ત થતો નથી. તથા—તેમ. સર્વત્ર—સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મતમ, સ્થૂલ, સ્થૂલતમ આદિ સર્વ પદાર્થોમાં તથા. દૃષ્ટે—

શરીરમાં. અવસ્થિત-રહેશે. આત્મા-આત્મા (સૂક્ષ્મતાને લીધે જ).
ન, ઉપલિપ્યતે-ઉપલિપ્ત થતો નથી. ॥ ૩૨ ॥

સ્પષ્ટાર્થ-એવી રીતે આકાશ દુષ્ટ અદુષ્ટ સર્વ પદાર્થોમાં
રહે છે છતાં તે તે પદાર્થોના દોષગુણથી ઉપલિપ્ત થતો નથી કેમકે
તે સૂક્ષ્મ છે. તેવી જ રીતે આત્મા પણ સૂક્ષ્મ હોવાને લીધે સર્વત્ર
અને સર્વ શરીરમાં રહેશે પણ કોઈના દોષ-ગુણથી ઉપલિપ્ત
થતો નથી. ॥ ૩૨ ॥

ભાવાર્થ-પહેલાં કહ્યું કે જે ક્રિયા કરે છે તે જ લિપ્ત થાય
છે. જે ક્રિયા કરતો નથી તે લિપ્ત પણ થતો નથી. એને દૃષ્ટાંત
આપીને ભગવાન સમજાવે છે. આકાશ સર્વત્ર રહે છે. કોઈ વસ્તુ
એવી નથી કે જેમાં તે ન હોય, કેમકે તે સૂક્ષ્મ છે. દરેક સૂક્ષ્મપદાર્થ
દરેક સ્થૂળ પદાર્થમાં રહે છે. પૃથિવીની અપેક્ષાએ જળ સૂક્ષ્મ છે
માટે તે પૃથિવીમાં રહે છે. જળ કરતાં વાયુસૂક્ષ્મ છે માટે તે પોતામાં
કરતાં સ્થૂળ પદાર્થોમાં રહે છે. આકાશ બધાં તત્ત્વો કરતાં સૂક્ષ્મ છે
અને તેના કરતાં બીજા ચારે તત્ત્વો સ્થૂળ છે તેથી સૂક્ષ્મતાને લીધે
આકાશ બધામાં રહે છે. એમ હોવા છતાં તે ક્રિયા કરતો નથી-
નિષ્ક્રિય છે માટે કર્મદોષથી ઉપલિપ્ત હોતો નથી. તેમ જ આત્મા
પણ સૂક્ષ્મતમ છે સર્વત્ર રહેશે છે, છતાં આકાશની પેઠે જ નિષ્ક્રિય
હોવાથી અને સૂક્ષ્મતમ હોવાથી ઉપલિપ્ત થતો નથી.

દૃષ્ટિ-આ એક વચન છે, છતાં તેનાથી જાતિનો બોધ થાય
છે. તેથી દેહવજાતિનું મહત્ત્વ થાય છે. તેનો અર્થ એ થયો કે
જેટલા દેવ, મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, કીટ, પતંગ આદિના શરીરો છે
બધામાં તે રહે છે પણ તે તત્ત્વ-શરીરોના દોષ-ગુણથી
અલિપ્ત જ રહે છે.

સ્ત્રોતમાં સર્વત્ર પદ પણ આવેલું છે. મેં એનો અર્થ કયો છે
“દેહાતિરિક્ત અન્ય સર્વ પદાર્થોમાં”. પણ એનો બીજી રીતે પણ

અન્વય થઇ શકે છે. જેમકે “દેહિ સર્વત્ર અવસ્થિતઃ” “દેહમાં સર્વ ઠેકાણે રહેલો.” સર્વ ઠેકાણે એટલે દેહની બીતર પણ અને બહાર પણ. દેહના પ્રત્યેક અવયવમાં પણ. ॥ ૩૨ ॥

આ સંપૂર્ણ અધ્યાયમાં ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ પ્રકૃતિ અને પુરુષનું ઉપવર્ણન થયું છે. હવે એ બન્નેને પ્રકાશ્ય-પ્રકાશકરૂપે પણ વર્ણવે છે.—

યથા પ્રકાશયત્યેકઃ કૃત્સ્નં લોકમિમં રવિઃ ।

ક્ષેત્રં ક્ષેત્રી તથા કૃત્સ્નં પ્રકાશયતિ ભારત ॥ ૩૩ ॥

પદ્મછેદ

યથા પ્રકાશયતિ એકઃ કૃત્સ્નં લોકમ્ હમં રવિઃ ।

ક્ષેત્રં ક્ષેત્રી તથા કૃત્સ્નં પ્રકાશયતિ ભારત ॥ ૩૩ ॥

અર્થ—ભારત—હે અર્જુન ! યથા—જેમ. એકઃ—એક જ. રવિ—સૂર્ય. હમમ્—આ. કૃત્સ્નમ્—સર્વ. લોકમ્—લોકને. પ્રકાશયતિ—પ્રકાશિત કરે છે. તથા—તેમ. ક્ષેત્રી—એક જ ક્ષેત્રજ. કૃત્સ્નમ્—સમસ્ત. ક્ષેત્રમ્—ક્ષેત્રને. પ્રકાશયતિ—પ્રકાશિત કરે છે. ॥ ૩૩ ॥

સ્વપ્રાર્થ—જેમ આકાશમાં એક જ સૂર્ય છે અને તે અનેક લોકોને પ્રકાશ આપે છે. તેવી જ રીતે એક જ આત્મા સમસ્ત ક્ષેત્રોને પ્રકાશિત કરે છે. ॥ ૩૩ ॥

ભાવાર્થ—સપ્તદ્વીપા આ વસુમતીને જેવી રીતે એક જ સૂર્ય પ્રકાશે છે તેવી જ રીતે એક જ ક્ષેત્રી—આત્મા સમસ્ત ક્ષેત્રને પ્રકાશિત કરે છે એમ કહેવાથી ભગવાનના જે આશય હોઈ શકે છે. એક તો એ કે એક જ આત્મા. કૃત્સ્ન—અશेष ક્ષેત્રનો પ્રકાશ કરે છે—એટલે અનંત શરીરમાં રહેલો આત્મા એક જ છે. બીજો

આશય એ છે કે કૃત્સ્ન શબ્દ અનંત શરીરો માટે નથી પણ એક જ શરીરના
બધા હસ્ત-પાદાદિ અવયવોની અપેક્ષા રાખીને એક જ શરીર માટે
પ્રયોગ્યએલો છે. એટલે “પ્રતિશરીરમાં રહેલો પૃથક્ પૃથક્ ક્ષેત્રો-
ક્ષેત્રનું શરીરના પ્રત્યેક ઈન્દ્રિયાદિ અવયવોને પ્રકાશ આપે છે.”
અને આવી રીતે જીવ-એકત્વવાદ અને જીવ-બહુત્વવાદને
ક્રમશઃ પોષણ મળે છે. વેદાંતના સિદ્ધાન્તમાં આ બંને વસ્તુઓ
સમાએલી છે. કોઈ તો એક જ જીવ સર્વ શરીરોમાં સ્વીકારે છે
અને કોઈ અનેક જીવની કલ્પના કરે છે. આ એક જીવવાદ અને
અનેક જીવવાદના સંબંધમાં નિમ્નલિખિત શંકા અને સમાધાન વેદાંત
ગ્રંથોમાં લખેલ છે.

એક મત-જીવ એક જ છે. શરીર અનંત છે. એક જીવ
એક જ શરીરમાં રહી શકે છે. જે શરીરમાં તે જીવ રહે છે તે શરીર
સજીવ કહેવાય છે. બાકી રહેલાં બધા શરીરો નિર્જીવ છે. નિર્જીવ
શરીરોમાં પણ એટા જોવામાં આવે છે તે તો સ્વપ્નશરીરની પેઠે.
જેમ સ્વપ્નાવસ્થામાં સ્વપ્નદ્રષ્ટાનું એક જ શરીર સજીવ હોય છે.
બીજા બધાં નિર્જીવ હોય છે. છતાં સ્વપ્નમાં આપણે તેમાં (સ્વપ્ન-
શરીરોમાં) એટા જોઈએ છીએ. એટા તે તે શરીરોમાં હોતી
નથી. કેમકે બધા શરીરો સ્વપ્નકલ્પિત હોય છે. છતાં જેમ ત્યાં
એટા જોઈ શકાય છે, તેમજ જાગ્રત્ અવસ્થામાં પણ સજીવ શરીર
તો એક જ હોય છે, અને અન્ય શરીરો સજીવની પેઠે ભાસે છે.
સ્વપ્નાવસ્થામાં સ્વપ્નશરીરોમાં એટા દર્શનનું કારણ નિદ્રારૂપદોષ
છે. અને જાગ્રત્ અવસ્થામાં નિર્જીવ શરીરોને સજીવતુલ્ય એટાવાન
જાવામાં જીવનું અજ્ઞાન (દોષ) કારણ છે. હજી સુધી જીવની મુક્તિ
થઈ નથી. અને શાસ્ત્રોમાં જે કહ્યું છે કે શુક-રામદેવાદિની મુક્તિ
થઈ ગઈ તે તો અર્થવાદરૂપે, અને જો કે જીવને એક જ હોવાની
હીલે ગુરુશિષ્ય વ્યવહાર નભી શકતો નથી. કેમકે જીવ તો એક જ
છે. કાણુ કોનો શિષ્ય થશે? અને કાણુ કોનો ગુરુ થશે? એમ છે.

તો પણ સ્વપ્નના દૃષ્ટાંતથી એ દોષનું પણ નિવારણ થાય છે. જેમ સ્વપ્નમાં ગુરુ-શિષ્યની કલ્પના થાય છે. તેમજ જાગૃતમાં ગુરુ-શિષ્યની કલ્પનાથી ગુરુપાસનાથી શાસ્ત્રસમ્પત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

બીજો મત-મુખ્ય જીવ તો એક જ છે. તેનું નામ હિરણ્યગર્ભ છે. અને બીજા જીવો જણાય છે તે તો એજ હિરણ્યગર્ભનામક મુખ્યજીવના પ્રતિબિમ્બો છે. તે જીવાભાસ કહેવાય છે. એ મતમાં બધા શરીરો સજીવ છે. અર્થાત્ જેવી રીતે મુખ્યજીવથી હિરણ્યગર્ભ શરીર સજીવ છે તેમજ જીવાભાસોથી બીજા શરીરો પણ સજીવ છે. જ્યારે જીવાભાસોની મુક્તિનો પ્રસંગ આવશે ત્યારે પ્રથમ તે જીવાભાસો હિરણ્યગર્ભ રૂપને પ્રાપ્ત કરશે અને પછી બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરશે.

ત્રીજો મત-હિરણ્યગર્ભનામક જીવ તો પ્રતિકલ્પ બદલાતો રહે છે. તેથી એ નિર્ણીત નહિ થઈ શકે કે કયા હિરણ્યગર્ભને જીવ મુખ્ય જીવ કહેવાય. તેથી જીવ એક જ છે અને તે સમાનરૂપે બધા શરીરોમાં રહે છે. આ મતમાં સર્વ શરીર સજીવ છે. નિર્જીવ એકે નહિ. આ એક જીવવાદમાં જે આવી શંકા થાય કે જે એક જ જીવ બધા શરીરોમાં રહે છે તો બધા શરીરોનો સુખ-દુઃખાદિનો ઉપસાંભ કેમ થતો નથી? તો એનો ઉત્તર આ છે કે શરીરભેદ હોવાને લીધે બીજા શરીરના સુખદુઃખ બીજા શરીરમાં ભાસે નહિ. જેમ જન્માન્તરીય સુખદુઃખનું અનુસંધાન આ જન્મના શરીરમાં હોતું નથી, કેમકે શરીરભેદ છે તેમજ, શરીરભેદ હેતુને લીધે જ બીજા શરીરનાં સુખદુઃખનું પણ જ્ઞાન થતું નથી. અને યોગાએને જે જન્માન્તરીય સુખદુઃખાદિનું જ્ઞાન થાય છે અથવા આ જન્મની પણ વ્યવહિત, અવ્યવહિત, સ્વકીય, પરકીય આદિ સુખદુઃખ આદિ સર્વવસ્તુઓનું જ્ઞાન થાય છે, તે તો યોગજ સામર્થ્યને લીધે.

ચોથો મત-અંતઃકરણ જીવની ઉપાધિ છે. અંતઃકરણ નાના છે એક નથી. નાના અંતઃકરણને લીધે નાના જીવો છે, એક નથી.

એ પક્ષમાં સર્વ શરીર સજીવ છે અને બદ-મુક્ત વ્યવસ્થા પણ સંપત્ત થાય છે.

પાંચમો મત-જીવ અણુ છે. નાના છે, નિત્ય છે. બ્રહ્મથી સ્વરૂપતઃ ભિન્ન છે. જે જીવ ભક્તિ પ્રપત્તિનો આશ્રય લઈને ભગ-વદ્દુપાસના કરે છે તે મુક્ત થાય છે. ભગવદ્વિમુખ રહે છે તે બદ્ધ થાય છે.

આવા અનેક મતો જીવવાદમાં છે, ગીતાના આ પ્રસ્તુત શ્લોકથી એમ જણાય છે કે ભગવાન આહીં એક જીવવાદને સ્વીકારે છે અને એક જ જીવ બધા શરીરોને સજીવ બનાવે છે. “એક શરીર સિવાય બધા શરીરો નિર્જીવ છે.” એ વાત ગીતાના આ શ્લોકથી સિદ્ધ થતી નથી કેમકે આહીં કહ્યું છે કે “એક જ ક્ષેત્રી કૃત્સ્ન-શરીરને પ્રકાશે છે. પ્રકાશયું એટલે જીવાડયું.

જીવ આણુપરિમાણવાળો છે એવો સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ્ય ગીતામાં કોઈ ઠેકાણે નથી. અને આ તો આણું પ્રકરણ જ-આખો અધ્યાય જ જીવ-બ્રહ્મનો અભેદ સિદ્ધ કરીને જીવને પણ વિભુ જ બતાવી આપે છે. ॥ ૩૩ ॥

ઉપક્રાંત ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞાનનો ઉપસંહાર કરતાં ભગવાન તેનાં ક્ષણનું વર્ણન કરે છે:—

ક્ષેત્રક્ષેત્રયોરેવમન્તરં જ્ઞાનચક્ષુષા

ભૂતપ્રકૃતિમોક્ષં ચ યે વિદુર્યાન્તિ તે પરમ્ ॥ ૩૪ ॥

ઇતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણ-જુનસંવાદે પ્રકૃતિપુરુષવિવેકયોગો નામ ત્રયોદશોઽધ્યાયઃ

પદ્યછેદ

ક્ષેત્રક્ષેત્રયોઃ એવમ્ અન્તરં જ્ઞાનચક્ષુષા ।

ભૂતપ્રકૃતિમોક્ષં ચ યે વિદુઃ યાન્તિ તે પરમ્ ॥ ૩૪ ॥

અર્થ—યે-જેઓ. ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોઃ-ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞમાં. જ્ઞાનચ-
ક્ષુપા-વિવેકદષ્ટિવડે. એવમ્-આવી રીતે. અન્તરમ્-ભેદને. ચ-
અને. ભૂતપ્રકૃતિમેક્ષમ્-ભૂત અને પ્રકૃતિથી છુટી જવાના સાધનને
અથવા સર્વભૂતોની પ્રકૃતિ માયાથી છુટી જવાના સાધનને. વિદુઃ-
જાણે છે. તે-તેઓ. પરમ્-પરબ્રહ્મને. યાન્તિ-પામે છે. ॥ ૩૪ ॥

સ્પષ્ટાર્થ—જેઓ ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞમાં રહેલા અંતરને આવી
રીતે—જેમ મેં વર્ણવ્યું છે તેવી રીતે જાણે છે તેમ જ ભૂત અને
પ્રકૃતિમાંથી છુટી જવાને માટે અથવા સર્વભૂતોની પ્રકૃતિ-માયાથી
છૂટવા માટે મેં જે ઉપાયો જતાવ્યા છે તેને પણ જેઓ જાણે છે
તેઓ પરમ પદ બ્રહ્મને પામે છે. ॥ ૩૪ ॥

ભાવાર્થ—ભગવાન આ અધ્યાયના પ્રતિપાદ વિષયનું
પૂર્ણતયા વિવેચન કરીને આ શ્લોકવડે ઉપસંહાર કરે છે. એ ઉપ-
સંહારને આપણે સારી રીતે સમજીએ. તેને સમજવાને માટે એક
વાર વિહંગાવલોકન કરવાની આવશ્યકતા છે. તે આપણે કરીશું.

મેં પ્રથમ જ જણાવ્યું છે કે પ્રકૃતિં પુરુષં ચૈવ ક્ષેત્રં
ક્ષેત્રજ્ઞમેવ ચ ” આ શ્લોક પ્રક્ષિપ્ત મનાયો છે. લગભગ બધા
એને પ્રક્ષિપ્ત જ માને છે. પણ ગીતાની જે જે પ્રતો મારી પાસે
હતી તેમાંથી કેવળ શ્રીમતી એની ગિસેંટની જ પ્રતમાં આ
શ્લોક લખાએલો છે. બાકી કોઈપણ પ્રતમાં આ શ્લોક મને જડયો
નથી. શ્રીમાન રાવજહાદુર સી. વી. વૈદ્ય જેવા પ્રસિદ્ધ વિદ્વાને પણ
આ શ્લોકનો અસ્વીકાર કર્યો છે. આ શ્લોકના અસ્વીકારમાં કેવળ
એક જ હેતુ આપવામાં આવ્યો છે જેનું વર્ણન મેં આરંભમાં
કર્યું છે. “ ૫૬ શતાનિ સવિંશાનિ ” આ મહાભારતના શ્લોકનો
મેં પૂર્વે નિર્દેશ કર્યો છે. સંખ્યાના પ્રશ્ને “ પ્રકૃતિં પુરુષં ચૈવ ”
આ શ્લોકને પ્રક્ષિપ્ત જતાવ્યો છે. પ્રાચીન આચાર્યોના આ શ્લોક ઉપર

ભાષ્યના અભાવે પણ-તેમના ગ્રંથોમાં એની અનુપલબ્ધિએ પણ આ શ્લોકને પ્રક્ષિપ્ત બનાવવામાં સહાયતા કરી છે. પણ મને ગીતાનું એક બીજું સંસ્કરણ મળ્યું છે. મદ્રાસમાં શુદ્ધધર્મમણ્ડલે તેનું પ્રકાશન કર્યું છે. આ ગીતામાં મહાભારતના ઉક્ત શ્લોક પ્રમાણે (૭૦૦ નહિ પણ) ૭૪૫ શ્લોકો છે. અને “પ્રકૃતિં પુરુષં ચૈવ” આ શ્લોક પણ ત્યાં એમને એમ સુરક્ષિત છે. ગીતાના એ મદ્રાસના સંસ્કરણમાં ૧૮ અધ્યાયોને બદલે ૨૬ અધ્યાય છે. અને આ ૧૩ મો અધ્યાય તે પ્રતમાં ૨૧ મા અધ્યાયરૂપે આવેલો છે. મેં યથાવકાશ આ પ્રતનો અભ્યાસ કર્યો છે. અને છેવટે નિરાશ થયો. પ્રતમાં અસંગત વિષયો પણ આવ્યા છે. કેટલાક શ્લોકો તો એવા જ છે કે જે આજ સુધો કોઈ કાળે શ્રુત જ ન હતા. આ પ્રતે ગીતાનું આખું સ્વરૂપ જ ફેરવી નાંખ્યું છે. હું હૃદયથી તે પ્રતને સ્વીકારવા તૈયાર નથી. મેં પૂર્વે જ કહી દીધું છે કે “પ્રકૃતિં પુરુષં ચૈવ” આ શ્લોકને રાખીએ કે ન રાખીએ ગીતાનું મહત્ત્વ સુરક્ષિત જ રહે છે. આ ૧૩ મા અધ્યાયને પણ એ શ્લોકના અભાવે કંઈ હાનિ પહોંચતી નથી. હવે એ પ્રકરણને આપણે છોડી દઈએ. આગળ ચાલીએ.

આ અધ્યાયના પ્રથમ શ્લોકવડે ભગવાને શરીરને ક્ષેત્ર કહીને વર્ણવ્યું છે. અને તે શરીરરૂપ ક્ષેત્રનું વિસ્તૃત અને સ્પષ્ટ સ્વરૂપ વર્ણવવા માટે “તત્ક્ષેત્રમ્” (ગી. ૧૩, ૩) આ શ્લોકવડે ચાર વસ્તુઓના વર્ણનની પ્રતિજ્ઞા ભગવાને કરી છે. અને એ ચારે વસ્તુઓનું વર્ણન આ અધ્યાયના ૫ મા અને છઠા શ્લોકમાં જ પૂર્ણ થયું છે.

૭ મા શ્લોકથી ૧૧ મા સુધીમાં ક્ષેત્રજ્ઞના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિનું સાધન વર્ણવ્યું છે. એ સાધનો વર્ણવતાં ભગવાને અહીં પોતાનું જુદું દર્શન-જ્ઞાન ઉકેલ્યું છે. વિવેક વૈરાગ્ય આદિ જે અન્યશાસ્ત્રવિદિત સાધનો છે તેને બધાને અંદર સમાવીને અહીંનું દર્શનશાસ્ત્ર વધે

છે. ૧-માનનોત્પાયા, ૨-દાંડનો ત્પાયા, ૩-હિંસાનો ત્પાયા, ૪-દક્ષિણ, ૫-આર્જવ, ૬-આચાર્યસેવા, ૭-શૌચ, ૮-સ્થિરતા, ૯-આત્મચિન્તિત્વ, ૧૦-અન્દ્રિયક વિષયોમાં વૈરાગ્ય, ૧૧-અહંકારશૂન્યતા, ૧૨ જ-મદોષાનુદર્શન, ૧૩-મૃત્યુદોષાનુદર્શન, ૧૪-જરાદોષાનુદર્શન, ૧૫ વ્યાધિદોષાનુદર્શન, ૧૬-દુઃખદોષાનુદર્શન, ૧૭-આત્મવ્યતિરિક્ત વિષયોમાં આસક્તિરાહિત્ય, ૧૮-પુત્ર, સ્ત્રી, ગૃહાદિમાં અનાભિષ્વર્ગ, ૧૯-ઇષ્ટ, અનિષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિમાં સમચિત્તા, ૨૦-અનન્યભક્તિ, ૨૧-વિવિક્તદેશસેવિતા, ૨૨-જનસમાજમાં અરતિ, ૨૩-અધ્યાત્મ-જ્ઞાનનિયતત્વ, ૨૪-તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શન; આ ૨૪ સાધનો વડે ક્ષેત્ર-જનું જ્ઞાન મેળવી શકાય છે. આ સાધનોની ગણતરીમાં મતભેદને અવકાશ છે. એટલે જન્મમૃત્યુ જરા વ્યાધિ દુઃખદોષાનુદર્શનને એક જ સાધન ગણી લખ્યે અને પુત્રદારગૃહાદિમાં અસક્તિ અને અનાભિષ્વર્ગને એક માત્રી લખ્યે તો ૧૯ જ સાધન સિદ્ધ થાય છે. આ બધા સાધનોમાંથી કેટલાક તો ભગવાને ઉપગ્રવેલા મૌલિક જ છે.

આ સાધનોમાં અનન્યભક્તિનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ ભક્તિ અવશ્ય જ સાકાર બ્રહ્મની ભક્તિ છે. પણ અહીં ક્રમ ભિન્ન છે. મંદિરોમાં દેવને પધરાવીને જે લાપરવાહીથી સેવાપૂજા થાય છે તેમાંથી અહીં એક પણ વિવક્ષિત નથી. અહીં તો ભગવાનમાં અનન્યવિશ્વાસ રાખીને સ્વ-પર-કલ્યાણ-નિરત રહેવું એજ અનન્યભક્તિ છે. દેવો અનેક છે. ગમે તે દેવની ઉપાસના કુલધર્માનુસાર કરી શકાય છે. પણ અહીં તો ભગવાને બધા દેવોનો પરિત્યાગ કરીને પોતાની જ-ત્રિણુસ્વરૂપની જ ભક્તિને! ઉપદેશ કર્યો છે. ભગવદ્ભક્તિને માટે ભગવાનના ઉપાસ્ય સ્વરૂપોને જાણી લેવાં જોઈએ. રામ, કૃષ્ણ, વામન, નરસિંહ ભગવાનના એ ચાર જ અવતાર-સ્વરૂપની ભક્તિ કરવાની પરંપરા છે. એ ચારે સ્વરૂપ એક જ તત્ત્વ છે. એમાં ભેદભાવ રાખવો એ સર્વથા અનુચિત છે. કેટલાક લોકો શ્રીરામ અને શ્રીકૃષ્ણના ઉત્કર્ષાપકર્ષના

વિષ્ણુમાં પડી જમ વ્યર્થમાં કાફલતપરીક્ષામાં પડી જાય છે. કોઈ કહે છે શ્રીરામ પૂર્ણાવતાર છે, કોઈ કહે છે શ્રીકૃષ્ણ પૂર્ણાવતાર છે. કોઈ કહે છે શ્રીરામમાં ૧૪ કે ૧૨ જ કલાઓ હતી અને કૃષ્ણમાં ૧૬ કલાઓ હતી. કોઈ કહે છે શ્રીરામને જ ૧૬ કલાઓ હતી અને કૃષ્ણને જ અઢપ કલાઓ હતા આ બંન્ના વિવાદો વિચાર-શૂન્ય જ છે. અમુક અમુક કાર્યોને માટે જ અવતારો આવ્યા. તેમાં કોઈને પૂર્ણ જ્ઞાન કેઈને અપૂર્ણ ગણીને અતમાનાની દૃષ્ટિ જ નિકુટ છે. એક ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ૧૬ કલાવાળા હતા, તો કોણ સિદ્ધ કરે શકે છે કે ભગવાન રામને ૧૬ કલાઓ ન હતી. જો કે ભગવાનની કનની સીમા ન હોઈ શકે છતાં અમુક અવતારકાલમાં ઉપયોગિની કલાઓને લક્ષમાં રાખીને આ કલાઓની ગણતરી કરવામાં આવી છે. ઉપનિષદમાં કલાઓની ગણના આવી રીતે છે—૧-પ્રાણ, ૨-અહ્વા, ૩-આકાશ, ૪-વાયુ, ૫-જ્યોતિઃ, ૬-આપઃ, ૭-પૃથ્વી, ૮-ઇન્દ્રિય, ૯-મન, ૧૦-અન્ન, ૧૧-વીર્ય, ૧૨-તપ, ૧૩-મન્ત્ર, ૧૪-કર્મ, ૧૫-લોક, ૧૬ પ્રાણિયોનાં નામો. એ ઔપનિષદ કલા કહેવાય છે. કલા એટલે અવયવ અથવા કલા એટલે અમુક પ્રકારની વિશિષ્ટ શક્તિના પરિચાયક કૃતિ વર્ણન. આ કલાઓમાંથી કોઈને પણ ભગવત્કલા માનીને કોઈ વિશેષ લાભ મેળવી શકાય તેમ નથી. કેમકે જે પ્રત્યોપનિષદમાં જ્યાં આ કલાઓની ગણના થઈ છે તે જ ઉપનિષદમાં ત્યાં જ એમ પણ કહ્યું છે કે એવમેવાસ્ય પરિદ્રુપ્તિમાઃ પોડશ કલાઃ પુરુષાયણાઃ પુરુષ પ્રાપ્યાસ્ત ગચ્છન્તિ । ભિદ્યેતે વ્યાસાં નામરૂપે । પુરુષઘટેયવં પ્રાવ્યતે । સ અપોડકલોડમૃતો ભવતિ । એટલે એ કલાઓ ના અંતે નાશ પામે છે. અને પુરુષ એટલે તે આત્મા નિષ્કલ થઈને જ રહે છે. પુરુષ આ બધા ૧૬ વસ્તુઓને ઉત્પન્ન કરે છે તેથી તે પુરુષની ૧૬ કલા ગણાય છે. એ કલાઓને લક્ષમાં રાખી તે અવતારોમાં ઉત્કર્ષાપકર્ષનો વિચાર નગણ્ય જ છે.

અને સાંપ્રદાયિકાએ ૧૬ કલાઓની ગણના આ રીતે કરી છે: ૧-ઐશ્વર્ય, ૨-ધર્મ, ૩-યશ, ૪-શ્રી, ૫-મોક્ષ, ૬-ભરણ, ૭-પોષણ, ૮-આધાર, ૯-ઉત્પત્તિ, ૧૦-પાલન, ૧૧-સંહાર, ૧૨-શત્રુનાશન, ૧૩-રક્ષણ, ૧૪-શરણ, ૧૫-પાલન, ૧૬ સામર્થ્ય. એ અઘી કલાઓ ઉપર અતાવેલા ચારે ભગવદ્વતારોમાં હોય છે. એ બીજી વસ્તુ છે કે કોઈ અવતારને એ કલાઓનો વધારે સમય ઉપયોગ કરવો પડે છે અને કોઈને અલ્પ સમય. એ તો સમયને આભારી છે. ભગવાન રામને યુદ્ધ કરવાનો સમય વનવાસ કાળમાં જ મળ્યો છે. જાલકાળમાં તો એ પ્રસંગ નહિ જોયો જ હતો. ભગવાન કૃષ્ણને જાલકાળથી આરંભીને ડેવટ સુધી યુદ્ધ જ કરવું પડ્યું હતું. એથી એ ન માની શકાય કે કૃષ્ણે વધારે યુદ્ધ કરેલ માટે તેમનામાં વધારે શક્તિ હતી. અને રામે થોડું ક્યું તથી તેમનામાં થોડી શક્તિ હતી. એટલું જ માનવું જોઈએ કે એકને શક્તિપ્રદર્શનનો અવકાશ અલ્પ હતો અને બીજાને વધારે.

એમ પણ ન કહી શકાય કે ભગવાન કૃષ્ણે વત્સાહરણ કાલમાં અહ્મા ઉપર વિજય મેળવ્યો અને રામે એમ ન ક્યું તથી કૃષ્ણ પૂર્ણાવતાર અને રામ અંશાવતાર. એ દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં તો રામાવતાર કૃષ્ણાવતારથી વધી જ જાય છે. કેમકે કૃષ્ણની તો વત્સાહરણ કરીને અહ્માજીએ પરીક્ષા કરી અને પછી તેઓ પરાજિત થયા. અને રામજીમાં તો અહ્માજીને વગર પરીક્ષાએ અનન્યપ્રેમ, અનન્ય શ્રદ્ધા અને અનન્ય અભિવ્રતનો વિશ્વાસ હતો. તેથી જ તો અહ્માજીએ ભગવાન રામને કહ્યું કે “સાક્ષાન્નારાયણો ભવાન” આપ સાક્ષાત્ નારાયણ છો. વાલ્મીકિ રામાયણનું આ પ્રકરણ ભગવાન રામના પરિપૂર્ણાવતારત્વને વિશેષરૂપે સમર્થન આપે છે.

યદિ ભગવાન કૃષ્ણ યોગમાયાસમાવૃત્ત હતા તો ભગવાન શ્રી રામ અનવધિક શક્તિ-સંપન્ન ભગવતી જગન્માતા શ્રી સીતા-રૂપ અનાદિ-અનંત શક્તિ-સંપન્ન હતા.

પણ આ બધો ભેદભાવ વિચારવાથી ભગવદ્ભક્તિ શિથિલ બને છે. તેથી એમ જ માનવું જોઈએ કે જે અવતારો થઈ ગયા છે અને જેમની ઉપાસના આજે પ્રચલિત છે તે બધા પરિપૂર્ણ જ હતા.

૧૬ કલા અને ૧૨ કલાની વાતને આ રૂપમાં સમજવી જોઈએ: ભગવાન રામ સૂર્યવંશમાં અવતર્યા હતા. સૂર્ય એટલે આદિત્ય. આદિત્ય ૧૨ જ ગણાય છે. તેથી રામની ૧૨ કલા માનવામાં આવી. શ્રીકૃષ્ણ ચંદ્રવંશમાં અવતર્યા હતા. ચંદ્રની ૧૬ કલા મનાય છે. તેથી કૃષ્ણની ૧૬ કલા માનવામાં આવી. એમાં ઉત્કર્ષ અપકર્ષ નથી. અને જે કલાદષ્ટિએ ઉત્કર્ષાપકર્ષનો વિચાર કરવા લાગીએ તો શ્રી કૃષ્ણ જ અંશાવતાર સિદ્ધ થાય છે. કેમકે જગતના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ અને ખગોલવેત્તાઓ માને છે, વેદ પણ સાક્ષી પૂરે છે કે ચંદ્રમાં પોતાનો પ્રકાશ નથી. સૂર્યના જ પ્રકાશથી તે પ્રકાશિત થાય છે. એટલે સૂર્યવંશી ૧૨ કલાવાન રામ, ચંદ્રવંશી ૧૬ કલાવાન કૃષ્ણને પ્રકાશ આપે છે. સૂર્યવંશી હોવાથી રામ સૂર્ય અને ચંદ્રવંશી હોવાથી કૃષ્ણ ચંદ્ર એમ માનવું જોઈએ. પણ આ બધો વિવેક ભક્તિરસનું નિકંદન કરનારો છે.

૧૨ માંથી ૧૭ માં શ્લોક સુધીમાં જ્ઞેયતત્ત્વનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ વર્ણન અદ્વૈતવાદને અનુસરીને જ છે. આ બધા શ્લોકો નિઃસંદેહ જીવ-બ્રહ્મની એકતાને સિદ્ધ કરે છે. અને અહીં બન્ને તત્ત્વોને પૃથક્ પૃથક્ સિદ્ધ કરવાનો સધળો પ્રયાસ વ્યર્થ થાય છે.

આ અધ્યાયમાં વાચકવર્ગ જોઈ શકશે કે સર્વત્ર જીવ બ્રહ્મની એકતાની જ ઝાંકી થાય છે. અને ગીતાના બીજા અધ્યાયમાં પણ કેટલાક વચનો એવા છે કે જે આવો જ સ્વરૂપ પૂરે છે. તેમ છતાં એમ કહેવું નરી મૂર્ખતા થશે કે ગીતામાં અદ્વૈતવાદને જ સ્થાન છે. મીતા હિંદુધર્મ પ્રમાણે એક મહાન અવતારની વાણી છે તેથી જ તે ધર્મગ્રંથરૂપે મનાય છે. નહિ તો તેનું સ્થાન વસ્તુતઃ જુદું

જ છે. ગીતામાં ગીતાકાળમાં પ્રચલિત સર્વધર્મોનું એટલે સર્વ દર્શનોનું દોહન છે, તેથી ખરું જોતાં ગીતા “ધર્મશ્રંથ” કરતાં “પ્રાચીનદર્શનસંગ્રહ” એ નામને વધારે સુંદર પાત્ર છે. ગીતાને ધર્મશ્રંથનું નામ આપવા કરતાં તત્ત્વજ્ઞાનનો ભંડાર એ નામ આપવું વધારે યોગ્ય બેસતું છે.

મહાભારતમાં શાંતિપર્વમાં નારાયણીય આખ્યાન ૨૧ અધ્યાયોમાં પૂર્ણ થયું છે. તે અધ્યાયોમાં પંચરાત્રમંત્રનું નિરૂપણ છે. નારાયણીય આખ્યાનમાં નારાયણનું ખૂબ મહત્ત્વ ગાવામાં આવ્યું છે. ત્યાં ભાગવતમતનો પણ ઉલ્લેખ છે. ત્યાં ચતુર્વ્યૂહ-વાસુદેવ, સંકર્ષણ, પ્રહુમ્ન, અનિરુદ્ધ, તું પણ વર્ણન છે. એ બધી વૈષ્ણવી સ્થિતિ છે.

જો કે એમ માનવામાં મને જરાય આપત્તિ નથી કે એ નારાયણીય આખ્યાન ગીતાની પછીનું છે. હું એમ પણ માનું છું અને ગીતાના બીજા અધ્યાયની વ્યાખ્યામાં મેં સ્પષ્ટ કર્યું છે કે ગીતાકાલમાં નારાયણનું નામ બહુ પ્રખ્યાતિમાં નહિ હશે તેથી જ ગીતામાં નારાયણ એ નામને માટે સ્થાન નથી. “વાસુદેવઃ સર્વમિતિ” ગીતાના આ શ્લોકથી બે અનુમાન બાંધી શકાય છે. ૧- ભગવાન કૃષ્ણપૂર્વે વાસુદેવ નામથી કોષ્ટ વિષ્ણુમુર્તિ પુજતી હતી અને તેને માટે હ્રસ્વરભાવના શ્લોકોમાં ઉત્પન્ન થઈ ચુકી હતી; ૨- ભગવાન કૃષ્ણે પોતાનો ઉત્કર્ષ સાધવા માટે “વાસુદેવનો પુત્ર હું જ બધું છું.” એમ કહી દીધું છે. પંચરાત્રનો વાસુદેવ ગીતાકાલમાં ન હોવો જોઈએ. હોત તો ગીતામાં તેનો ઉલ્લેખ અવશ્ય હોત. ગીતાના સમયમાં પ્રચલિત આસ્તિકવાદ, નાસ્તિકવાદ, કર્મવાદ, ભક્તિવાદ, જ્ઞાનવાદ, આ બધાનો સમાવેશ ગીતામાં છે. તો જો “વાસુદેવ” તે સમયે પ્રસિદ્ધ હોત તો ચતુર્વ્યૂહ અને તેમાનો એક વાસુદેવનું વર્ણન ન કરવામાં કોષ્ટપણ કારણ જોવામાં આવતું નથી.

ગીતાકાલમાં આ ચતુર્થાંકની કલ્પના ન થઈ હોય એ તો માનવા યોગ્ય છે. પણ ગીતાકાલમાં અદ્વૈતવાદ સિવાય બીજો કોઈ એનો પ્રતિદ્વંદ્વવાદ ન હતો એમ માનવાનું કારણ જડતું નથી. એ અવશ્ય છે કે તે સમયમાં અદ્વૈતવાદ ઉપર લોકોની શ્રદ્ધા વધારે હશે પણ તેના પ્રતિદ્વંદ્વવાદોનું અસ્તિત્વ સ્વીકાર કર્યા વગર ચાલે તેમ નથી, કેમકે ગીતામાં કેટલાંક એવાં પદો આવ્યાં છે જે વિશિષ્ટદ્વૈતવાદિયોને વધારે અનુકૂળ થઈ પડે છે.

વિશિષ્ટદ્વૈતમાં જે બ્રહ્મ છે તે સગુણ અને સંક્રિય જ છે, નિર્ગુણ અને નિષ્ક્રિય નથી. શ્રુતિઓમાં જ્યાં “નિર્ગુણ” વિશેષણ બ્રહ્મને માટે આવ્યું છે ત્યાં તો બ્રહ્મમાં જે દુષ્ટગુણોનો અભાવ છે. તેને લીધે જ. તેમજ “નિષ્ક્રિય” વિશેષણ પણ બ્રહ્મને માટે એ કારણે જ છે કે તે પોતાને માટે કોઈ પણ ક્રિયા કરતો નથી કેમકે તે “આપ્તકામ” છે. એટલે તે સિદ્ધાંતમાં બ્રહ્મ સગુણ જ છે.

વિશિષ્ટદ્વૈતવાદમાં જીવ વિભુ નહિ પણ અણુપરિમાણુવાલો છે. તેમજ જીવ એક નહિ પણ અનેક છે, અનંત છે.

વિશિષ્ટદ્વૈતવાદમાં જીવ-બ્રહ્મનો સર્વદા ભેદ જ રહે છે. અહીં સુધી કે મુક્તિ દશામાં પણ બન્નેમાં અમુક જાતનો ભેદ રહે જ છે.

વિશિષ્ટદ્વૈતવાદિયો મુક્તિધામને “સાકેત લોક” અથવા “વૈકુંઠ” એવાં નામો આપે છે. ગીતા કાલમાં એવાં નામોનું અસ્તિત્વ ન હોવું જોઈએ. હોત તો ભગવાન કૃષ્ણ બીજાને માટે નહિ તો, પોતાને માટે કહ્યા વગર રહી શકત જ નહિ કે “મહાભક્તા યાન્તિ ગોલોકમ.” મારા ભક્તો ગોલોકમાં જાય છે.”

એ નિર્વિવાદ છે કે પ્રાચીન પ્રસિદ્ધ દશ ઉપનિષદો ગીતા પૂર્વેની છે. અને તે ઉપનિષદોમાંથી પણ વિશિષ્ટદ્વૈતવાદ નિકળે છે. પણ તેને માટે થોડો પ્રયાસ કરવો પડે છે. ઉપનિષદોનો ઝુકાવ

નિર્ગુણ બ્રહ્મ અને અદ્વૈતવાદ તરફ વધારે છે એ તો રહેજે જ જણાઈ આવે છે. પણ ગીતાકાલમાં ભેદવાદ ન હતો એમ માનવા માટે હું તૈયાર નથી. ગીતામાં ભક્તે આ અધ્યાયમાં નહિ પણ બીજા અનેક અધ્યાયોમાં ભેદવાદ તો રહેલો જ છે. અને ખેંચતાણુ કર્યા વગર ત્યાંથી અભેદવાદ સહેજે નિકળી આવતો નથી. ઉદાહરણરૂપે: “યદ્ ગત્વા ન નિવર્તન્તે તદ્ધામ પરમં મમ.” શ્રીકૃષ્ણનું પરમ ધામ એટલે મુક્તિ. ભગવાન કહે છે કે “મારું ધામ તે છે, જ્યાં જઈને જીવો પાછા ફરતા નથી” અહીં મુક્તિદશાના જીવોને માટે પણ અહુ વચનનો પ્રયોગ કરીને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ભેદવાદની તત્કાલીન સ્થિતિને અનિવાર્ય બનાવી દીધી છે. વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદિયોને માટે એ એક એવું અમોઘ અસ્ત્ર છે કે જેનાથી શ્રીકૃષ્ણકાલમાં ભેદવાદનો પડધો પડ્યા વગર રહેતો નથી. “યસ્મિન્ ગતા ન નિવર્તન્તિ ભૂયઃ” આ ગીતાવચન પણ ભેદવાદને જ સિદ્ધ કરે છે.

આ અધુ લખવાથી મારું તાત્પર્ય એ વસ્તુ સિદ્ધ કરવાનું છે કે ગીતા અમુક વાદને લઈને પ્રવૃત્ત થઈ નથી. તેથી ગીતામાં અમુક જ વાદ છે એમ કહેવું તદ્દન દુર્વિનીત આગ્રહ છે.

પણ ત્યારે જિજ્ઞાસુને એક શંકા અહીં એ થઈ શકે છે કે યદિ ગીતામાં કોઈ તત્ત્વ નિશ્ચિતરૂપે વર્ણવાયેલું નહિ હોય તો ગીતાનું મહત્ત્વ સુરક્ષિત નથી રહેવાનું.

એનું સમાધાન. જે કાલમાં ગીતા લખાયેલી તે કાલે એનું જેટલું મહત્ત્વ હતું, આજે તેથી સહસ્રગુણ વધારે મહત્ત્વ છવાયેલું છે. દુનિયાની બધી ભાષામાં ગીતા આજે વિરાજે છે. એજ સાબિત કરી આપે છે કે ગીતાનું મહત્ત્વ તો વધતું જ ગયું છે અને ઉત્તરોત્તર વધતું જવાનું. ગીતામાં કોઈ તત્ત્વ નિશ્ચિતરૂપે નથી લખાયેલું એ તો કેમ કહી શકાય. ગીતાના આદર્શ છે, જન્મમરણનો

તાત્પર્ય નાશ. આખી ગીતામાં એ આદર્શ જોઈ શકાય . કોઈ અધ્યાય એવો નથી કે જેમાં આ આદર્શ ન જોઈ શકાય. એ આદર્શ સુધી પહોંચવા માટે તે સમયે જોઈ શકાય. ગોંડતા તે બધા ગીતામાં છે અને અર્જુનને ઉપદેશાએલા છે. આ આદર્શ મેળવવા માટે પ્રયાસ કરતાં ભગવાન નાસ્તિક મતનું પણ સ્મરણ કરે છે. “અથ ચૈનં નિત્યજાતમ્” (ગી. ૨. ૬) આ શ્લોકવડે આત્માને જન્મમરણશીલ માનનારોના મતનું ત્યાગ કરવામાં આવ્યું છે. પણ તેથી શું? એનો અર્થ એ તો થી જ હોતો કે ભગવાન આત્માના સ્વરૂપમાં સંદિહાન છે.

આ અધ્યાયના છેવટના શ્લોક વડે કહેવામાં આવ્યું છે કે કોઈ ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞના અંતરને અને ભૂતપ્રકૃતિમોક્ષને જાણે તે પરને પામે છે. ભગવાનના આ કથનનું આ તાત્પર્ય છે:—

તત્ત્વજ્ઞાન મહાન કઠિન વિષય છે. તે એવો દુર્ગમ માર્ગ છે શ્રુતિ પણ કહે છે કે “દુર્ગં પથસ્તત્કરચો વદન્તિ”. તેથી માર્ગમાં શનૈઃ શનૈઃ આગળ વધવા માટે ક્રમે ચોખ્ખા છે. તેનું જાણી શાસ્ત્રોમાં જ્ઞાનભૂમિકા રાખવામાં આવ્યું છે. તે ભૂમિકાઓ જાત છે અને તે આ:

જ્ઞાનભૂમિઃ શુભેચ્છાખ્યા પ્રથમા સમુદાહૃતા ।
વિચારણા દ્વિતીયા સ્વાત્તતીયા તનુમાનસા ॥
સત્ત્વાપત્તિશ્ચતુર્થી સ્વાત્તતોડસંસક્રિતનામિકા ।
પદાર્થભાવિની પઞ્ચી સપ્તમી તુર્યંગા સ્મૃતા ॥

૧-શુભેચ્છા ૨-વિચારણા ૩-તનુમાનસા ૪-સત્ત્વાપત્તિ
-અસંસક્રિત ૫-પદાર્થભાવિની ૬-તુર્યંગા એ સાત
જાતની ભૂમિકાઓ છે. તેનું પૃથક્ પૃથક્ વર્ણન આ પ્રકારે છે—

કલ્યાણં સર્વજીવાનાં નિતરામરુદ્ધ શારવતમ્ ।
 અહમધ્યાત્મકલ્યાણં પ્રેક્ષે સચ્ચાસ્રસજ્જનૈઃ ॥
 વૈરાગ્યપૂર્વમિચ્છતિ શુભેચ્છત્યુચ્યતે બુધૈઃ ।

સર્વદા સર્વ જીવોનું કલ્યાણ થાવો, હું પણ સત-શાસ્ત્ર અને સત પુરુષોનાં સંગથી કલ્યાણને પામું આવી રીતે જે વૈરાગ્યપૂર્વક ઇચ્છા, તેનુંજ નામ શુભેચ્છા. એ પ્રથમ ભૂમિકા કહેવાય છે.

શાસ્ત્રસજ્જનસંપર્કવૈરાગ્યાભ્યાસપૂર્વકમ્ ।
 સદાચારપ્રવૃત્તિર્યા પ્રોચ્યતે સા વિચારણા ॥

શાસ્ત્ર, મહાપુરુષસંપર્ક, વૈરાગ્ય અને વિષય-પરાયણતા-નિવૃત્તિ-પૂર્વક જે સદાચારમાં પ્રવૃત્તિ તે દ્વિતીય ભૂમિકા વિચારણા કહેવાય છે.

વિચારણાશુભેચ્છાભ્યામિન્દ્રિયાર્થેષુ રક્તતા ।
 યત્ર સા તનુતામેતિ પ્રોચ્યતે તનુમાનસા ॥

શુભેચ્છા અને વિચારણા એ જે ભૂમિકાઓનાં અભ્યાસને લીધે જ્યારે ઇન્દ્રિયાર્થોમાં રાગ ઓછો થવા લાગે છે ત્યારે તે તૃતીય ભૂમિકા તનુમાનસા કહેવાય છે.

ભૂમિકાત્રિતયાભ્યાસાત્ ચિત્તે તુ વિરતેર્વશાત્ ।
 સત્ત્વાત્મનિ સ્થિતે શુદ્ધે સત્ત્વાપત્તિરુદ્ઘાટતા ॥

ઉપર જણાવેલી ત્રણ ભૂમિકાઓના અભ્યાસથી જ્યારે સાંસારિક પદાર્થો વિષે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય અને તેને લીધે ચિત્ત નિર્મળ થઈને સાત્ત્વિક અને સ્થિર બને છે ત્યારે સત્ત્વાપત્તિ નામની ચતુર્થ ભૂમિકા કહેવાય છે. સત્ત્વની આપત્તિ એટલે પ્રાપ્તિ, તે સત્ત્વાપત્તિ કહેવાય છે.

દશાન્યતુષ્ટ્યાભ્યાસાદ્ અસંસર્ગકૃત્તા તુ યા ।
 રૂઢસત્ત્વચમત્કારા પ્રોકતાઽસંસક્તિનામિકા ॥

જ્યારે ઉપર જણાવેલી ચારે ભૂમિકાના અભ્યાસથી વિષયોથી સંસર્ગ છુટી જાય છે, સાત્ત્વિક વૃત્તિયો ખૂબ પુણ્ય થઈ જાય છે, ત્યારે તે અસંસક્તિ નામવાળી પાંચમી ભૂમિકા કહેવાય છે.

ભૂમિકાપંચકાવ્યાસાત્ સ્વાત્મારામતયા દૃઢમ્ ।

આક્યન્તરાણાં બાહ્યાનાં પદાર્થાનામભાવનાત્ ॥

પરપ્રયુક્તેન ચિરં પ્રયત્નેનાવબોધનમ્ ।

પદાર્થભાવિની નામ ષષ્ઠી ભવતિ ભૂમિકા ॥

ઉપરની પાંચ ભૂમિકાઓના અભ્યાસથી સ્વાત્મારામતા પ્રાપ્ત થાય છે એટલે આત્માતિરિક્ત બાહ્ય વિષયોમાં ચિત્ત રમણુ નથી કરતું, અંતઃકરણુ અને ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયોનું ચિંતન નથી કરતી, પરંતુ તત્ત્વમાં જ પ્રયત્ન ચાલુ રહે છે અને તેને લીધે જ્યારે સ્વમાર્થિક જન્યુત્પત્તિ હોય છે, ત્યારે પદાર્થભાવિની નામની છઠી જ્ઞાનભૂમિકા પ્રાપ્ત થાય છે.

ભૂમિષ્ઠકચિરાક્યાસાત્ ભેદસ્યાનુપલ્ભનાત્ ।

યત્સ્વભાવૈકનિષ્ઠત્વં સા જ્ઞેયા તુર્યાગા ગતિઃ ॥

ઉપર જણાવેલી ૬ થી ભૂમિકાઓના અભ્યાસથી જ્યારે ભેદ-બુદ્ધિ નષ્ટ થઈ જાય છે અને કેવળ સ્વસ્વરૂપમાં જ સ્થિતિ થાય છે ત્યારે તે સાતમી તુર્યાગા નામની ભૂમિકા કહેવાય છે. એ સાતમી ભૂમિકા જીવન્મુક્તોની હોય છે. તેમજ કહ્યું છે કે :

“એષા હિ જીવન્મુક્તેષુ તુર્યાવસ્થેતિ વિદ્યતે ।”

આ ઉપર જણાવેલી સાતે ભૂમિકાઓમાંથી પ્રથમ ભૂમિકાને એટલે શુભેચ્છા નામની ભૂમિકાને, ક્રોધ પણ ભાગ્યશાલી જીવ સાંસારિક દુઃખોની આત્યંતિક નિવૃત્તિની ઇચ્છા રાખીને, પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે તે વિચારણા નામની બીજી ભૂમિકામાં પહોંચે છે. એ સત્

અસતના વિચાર કરવાની ભૂમિકા છે. એટલે ત્યાં પહોંચીને મુમુક્ષુ ક્ષેત્ર—જડ અને ક્ષેત્રજ—ચેતન આ બન્નેનો તાત્ત્વિક વિચાર કરે છે. ક્ષેત્ર-જડની અસ્થિરતા અને અનિત્યતાનો નિશ્ચય કરીને તે તેને ચેતનથી મિત્ર વિનાશી વસ્તુ તરીકે સમજે છે. આવી રીતે આત્મવસ્તુ અને અનાત્મવસ્તુમાં તારતમ્ય જોઈને અનાત્મવસ્તુનો ત્યાગ કરે છે અને આત્મવસ્તુને પ્રાપ્ત કરવા વધારે વધારે પ્રયત્ન કરે છે. તે પ્રયત્નોમાંથી જ અમાનિત્વાદિ ઉપર ગણાવેલા પ્રયત્નો છે. તેનાથી સાત્ત્વિક ગુણોનો ઉદય થાય છે. કેમકે :—

અમાનિત્વમદમ્ભિભત્વમાસ્તિકત્વમહિંસ્રતા ।

એતે સર્વે ગુણા જ્ઞેયા સાત્ત્વિકસ્ય વિશેષતઃ ॥

આ વચન પ્રમાણે પૂર્વે ભગવાને ગણાવેલા અમાનિત્વાદિ સાત્ત્વિક ગુણો છે. સાત્ત્વિક ગુણો માણસને સાત્ત્વિક બનાવે છે. અને—

અહં કર્તાસ્મ્યહં ભોક્તાસ્મ્યહં વક્તાભિમાનવાન્ ।

એતે ગુણા રાજસસ્ય પ્રોચ્યન્તે બ્રહ્મવિત્તમૈઃ ॥

હું કર્તા છું, હું ભોક્તા છું, હું વક્તા છું, આવી રીતે અભિમાની જીવ, રાજસ ગુણોને પોષણ આપીને રાજસ બને છે; એમ સમજીને એ રાજસ વૃત્તિઓનો તેમજ—

નિદ્રાલસ્યે મોહરાગૌ મૈથુને ચૌર્યમેવ ચ ।

એતે ગુણાસ્તામસસ્ય પ્રોચ્યન્તે બ્રહ્મવાદિભિઃ ॥

આ વચન પ્રમાણે નિદ્રા, આલસ્ય, મોહ, રાગ, મૈથુન, ચૌર્ય ઇત્યાદિ તામસ ગુણોનો પણ ત્યાગ કરીને આગળની ભૂમિકાઓમાં વધે છે. અને જીવન્મુક્ત સુધીની અવસ્થાઓમાં પહોંચીને છેત્રે જૂતપ્રકૃતિમેક્ષસ્વરૂપ પરમ પદને પામે છે. પરમ પદ પામવાનો

અર્થ એમ નહિ સમજવો કે કોઈ અમુક ઘરમાં, કે બામમાં કે કોઈ લોકમાં જઈને બેસે છે. એ વસ્તુ તો નથી. પરમપદ એટલે સ્વયં પરબ્રહ્મ. શ્રીરામોત્તરતાપિનીમાં પણ કહ્યું છે કે—

સદા રામોહમસ્મીતિ તત્ત્વતઃ પ્રવિદ્ધન્તિ ચે ।

ન તે સંસારિણો નૂનં રામ એવ ન સંશયઃ ॥

ય એવં વેદ સ મુક્તો ભવતીતિ યાજ્ઞવલ્કયઃ ॥

એનો અર્થ. “હું પોતે જ રામ છું” એવી રીતે જે મુમુક્ષુજન પોતાને વસ્તુતઃ જાણે છે તે સંસારી નથી એટલે જીવ નથી પણ જીવદશાથી મુક્ત થઈને સાક્ષાત્ રામ જ બને છે, આમાં સંશય નથી. જે એમ જાણે છે તે જ મુક્ત થાય છે.

આથી જણાશે કે મુક્તિ અમુક લોકની પ્રાપ્તિનું નામ નથી પણ જીવદશામાંથી છૂટી જવું અને સ્વ-રૂપને પ્રાપ્ત કરવું, એ જ મુક્તિ. એ જ પરધામ. એ જ પરમ વ્યોમ. એ જ પરમપદ. એ જ પદની પ્રાપ્તિને માટે આ આપણું માનવજીવન છે. માનવજીવનને ધ્યેય-બ્રહ્મ કરનારા જે તામસ કે રાજસ તત્ત્વો છે તેનો નિષેધ કરીને અમાનિત્વાદિ સાત્ત્વિક તત્ત્વોની પ્રાપ્તિ માટે આ અધ્યાય-માં ભગવાનનો આગ્રહ છે. ભગવાનનો આ પવિત્ર આગ્રહ પૂર્ણ થાયો.

આ અધ્યાય શું શિખવાડે છે ?

(૧) ગમે તેટલું વધારે ઐશ્વર્ય મેળવીને પણ અભિમાનશૂન્ય રહેવું કેમકે અભિમાન અભિમાની માણસને ડગલે ડગલે અધમમાર્ગે અતિ કરાવે છે અને તેના સઘળા ગુણો ઉપર પાણી ફેરવી દેય છે.

(૨) દંભ નહિ કરો. જે તમે ધર્માત્મા ન હો તો પોતાને ધર્માત્મારૂપે દેખાડવાનો ડોળ ન કરો. દંભથી કાઢીને પણ લાભ નથી. જગતનાં દંભનો પ્રચાર કરનાર માનવ સિંહ અને વાઘ અથવા

તો કાળા નાગ કરતાં પણ અધિક ભયંકર છે. કાણુ કેવો છે, તે તો ભગવાન જાણે છે જ. જગત્ તમારા સ્વરૂપને જાણે તોય શું ? ન જાણે તોય શું ? ક્ષણાક્ષણ આપનાર તો ભગવાન છે. તેની સામે તમારો ડાળ ચાલી શકે તેમ નથી. જગતને તમે કદાચ તમારા ડાળથી વશીભૂત કરી પણ લો તેથી તમને શું મળી જવાનું છે ? વધારેમાં વધારે જે મળશે તે એ જ કે થોડા પૈસા; તે તમને વધારેમાં વધારે બંધન કરશે.

(૩) મન, વાણી અને કર્મથી હિંસાનો ત્યાગ કરો. કાંઈને માટે જો તમે તમારી જાતને પ્રતિકૂળ બનાવી દો છો તો તે હિંસા જ છે. તમને જોઈને જો કાંઈને શ્વમ ચડતી હોય તો તમે અને તે બંને હિંસા જ કરી રહ્યા છો, એમ સમજશો. તમારા ઘરમાં પારકા માબાપની છોકરી વહુ થઈને આવે છે. તેની સાથે જો તમારી કૂર વર્તણૂક હોય તો અવશ્ય તમે હિંસા કરો છો. ધારો કે તમે એક બહેન છો. પત્ની થઈને પતિના ઘરમાં આવ્યા. તમારા ધર્મ છે કે તમે પતિના માતા, પિતા, ભાઈ, બહેનને પોતાના માતા, પિતા, ભાઈ, બહેન જેવા સમજો અને સબ્ય વર્તીવ તેમની સાથે કરો. એમ નહિ કરશો તો એ પણ હિંસા જ છે. બાલી અને નણુંદ, દેરાણી અને જેઠાણી એ કાંઈ માપ અને નોખિયા જેવા વસ્તુ નથી. પુત્ર પિતાની અને પિતા પુત્રની યોગ્ય અનુકૂળતાઓ નથી સાચવતા ત્યારે બંને હિંસા કરી રહ્યા હોય છે. ભાઈઓ પરસ્પરમાં ભરત અને રામના પ્રેમનું સ્મરણ નથી કરતા તેથી તેઓ હિંસા જ કરે છે. તમને જો ક્રોધ આવતો હોય તો અવશ્ય તમે હિંસા જ કરો છો. તમને લોભ કે મોહ થતો હોય તો, એ પણ હિંસા જ થાય છે. હિંસા એટલે કોઈપણ રીતે પોતાના તેમ જ બીજાના કલ્યાણને આડે આવડું.

(૪) પ્રત્યક્ષ અપરાધીને પણ તમારી દયાસરિતામાં શીતળતા મેળવવા દો. અપરાધીની સાથે જો તમે પણ અપરાધ કરશો તો

તમારી ઉપર પાપનો વિજય થયો અને તમે હાર્યા. અપરાધીને ક્ષમા આપશો તો પાપ હારશે અને તમે વિજયી થશો.

(૫) નમ્રતા એ તમારી સ્વાભાવિક સ્થિતિ હોવી જોઈએ.

(૬) આચાર્ય એટલે સદ્ગુરુની આજ્ઞાને અનુસરીને તમારા જીવનમાં પ્રગતિ થવા દો.

(૭) આંતરિક અને બાહ્ય એટલે ભીતરની અને બહારની બન્ને પવિત્રતાઓને કાળજી સાથે પ્રાણુદાન આપો.

આંતરિક પવિત્રતાને માટે સદા સત્ય બોલવાની ટેવ પાડો. ક્રોધને અવકાશ ન આપો. નિકૃષ્ટ કામને પણ અવસર ન આપો. જ્યારે તમે ક્રોધી બનેા અથવા કામ તમારી ઉપર વિજય પામવાની અણી ઉપર હોય ત્યારે તમે ઠંડુ પાણી પીવો. ઠંડા-પાણીએ સ્નાન કરી નાંખો. તમે અવશ્ય સ્વસ્થ બનશો.

બાહ્ય પવિત્રતાને માટે આટલું તો જરૂર કરશો:—

(અ) બીડી, સિગ્રેટ, હુકો-તમાકુ, ગાંજો, ઇત્યાદિ પીને તમારા હાથ અને મુખ, તેમજ દાંતોને ગંદા નહિ બનાવો.

(ઇ) ઘરમાં કે રેલગાડીમાં કે બાગ-બગીચાઓમાં કે નદી, તળાવ આદિ જળાશયોનાં કાંઠે ગમે ત્યાં થુંકશો નહિ, ગમે ત્યાં નાક સાફ કરશો નહિ, નાક સાફ કરીને એ ગંદા હાથ ગમે ત્યાં કમાડમાં, ભીંતમાં, ખુરસીમાં, તમારી ઘોતીમાં, તમારા પહેરણમાં લુંછી નાખશો નહિ. પણ પવિત્ર પાણીથી તે હાથને અને નાકને ધોઈ નાંખશો.

(ઉ) મલત્યામ કર્યા પછી ડાબા હાથને જ્યાં સુધી માટીથી કે સાબુથી બે ત્રણ વાર સાફ નહિ કરી દ્યો ત્યાં સુધી એ હાથ

કોઈ વસ્તુને નહિ અડાડવો. જાગરૂ જઈને ઉઠો ત્યારે ડાખા હાથે
બોટો નહિ પકડો.

(ઋ) સવારે ઉઠીને શૌચ(જાગરૂ) જવાની ટેવ જરૂર રાખશો.

(એ) દાંતને ઝીણું મીઠું વડે દાતણથી સારી રીતે સાફ
કરો. દાંતોની વચમાં મેલું બરાએલું ન રહે તેને માટે કોઈ સળીવડે
તેમને બરાબર સાફ રાખો.

(ઐ) મહત્યાગ એવી જગ્યા કરો જ્યાં કોઈને પણ અડ-
ચણ ન થાય. સડક પાસે, તળાવની પાસે કે કોઈના ઘરની પાસે
એ ક્રિયા નહિ કરવી જોઈએ.

(ઓ) આમ કરીને સદા સુખી બનો.

(૮) દુઃખ આવે છે અને ચાલ્યું જાય છે. દુઃખમાં તમારા
ધૈર્યને ગુમાવશો નહિ. શાંત થઈને બેસશો તો તમે પરીક્ષા કરી
શકશો જે કાણુ તમારો સાચો સ્નેહી અને હિત ઇચ્છનારો છે. તેમજ
તમે તમારા ધ્યેયને પાળીને :જગતને, એક સાચા માર્ગદર્શકરૂપે
ખોતાને મિલ્લ કરશો.

(૯) મન ચંચળ હોય છે. સંકલ્પ અને વિકલ્પ એનો ધર્મ
છે. એ અને ઇન્દ્રિયો બન્ને મળીને વિષયો તરફ માણસને ખેંચે છે.
માણસ વિવેક ભૂલે છે અને વિષયોમાં તલ્લીન થાય છે. છેવટે નાશ
પામે છે. પ્રભુ પાસે પ્રાર્થના કરો કે “તન્મે મનઃ શિવસંકલ્પ-
મસ્તુ” — “મારું મન એવા સંકલ્પ કરનારું બનો જેથી મને
કલ્યાણ પ્રાપ્ત થાઓ.” “મન એવ મનુષ્યાણાં કારણુ”
“અન્વમોક્ષયોઃ” મનુષ્યના બંધન અને મોક્ષ બન્નેનું કારણુ મન
જ છે. પવિત્ર મન રાખશો તો બંધનો કપાત્ત જશે અને મોક્ષ તમારા
હાથમાં જ છે. પવિત્ર મનવાળા જ ઇન્દ્રિયદમન કરી શક છે.

(૧૦) ઇન્દ્રિયોના બિન્ન બિન્ન વિષયો છે. જીવનનાં છેક છેડા સુધી માણસને ઇન્દ્રિયો વિષયો તરફ ખેંચે છે. જીવાન માણસ-ને જ નહિ ધરડાએ અને શરીરે અશક્ત એવા ને પણ ઇન્દ્રિયોની દાસતા સ્વીકારવી પડે છે. ઇન્દ્રિયદમન બનો. તેમ બનવાને માટે સુંદર વિચારો અને સુંદર પુસ્તકોનો સંગ્રહ કરો. એક ક્ષણ પણ આ-જસુ થઇને બેઠો નહિ. સદા કંઈ ન કંઈ ઉત્તમ કાર્ય કરતા જ રહો. લખવું, વાંચવું, મળુરી, ધંધો, ભણાવવું. ધરતું કામ, દીનો અને ગરીબોની પવિત્ર મને એવા, બની શકે તો નિશ્ચલ મન વડે ભગવત્સ્મરણ—આત્મચિંતન, એ બધું કરતા રહો. મનને નવરાશ મળશે તો જ તમને હેરાન કરશે. મનને એવાં એવાં કામોમાંથી કાઢી કામમાં રોકી જ રાખો. તમે સુખી રહેશો. કામમાં લાગેલું મન ઇન્દ્રિયોને પણ કામે લગાડશે. બન્ને આવી રીતે શાંત બનશે.

(૧૧) સંસારના પદાર્થો માયિક પદાર્થો છે.—ભૂતજન્ય પદાર્થો છે. તે બધા અનાત્મપદાર્થ કહેવાય છે—એટલે જડ છે. તમે ચે-તનસ્વરૂપ છો. તમારામાં કોઈ જાતનો દોષ નથી. તમે નિર્લેપ છો. તમે અસંગ છો. તમે હર્ષ અને વિષાદથી પર છો. તમે એટલે નિત્ય આત્મા. તેથી અનાત્મપદાર્થોને તમારા નહિ સમજશો. દેહાદિમાં અહંભાવ નહિ રાખશો. આમ કરતાં સુખી થશો.

(૧૨) જન્મ અને મરણ, ઘડપણ અને વ્યાધિ એનાથી થતા જે દુઃખરૂપ દોષ તેનું સદા ચિંતન કરો. જન્મ અને મરણ એ જીવની અનિવાર્ય દશા નથી. એને અને એવા બીજા દોષોને પણ તમે દૂર કરી શકો છો. તમે અમર છો. તમે એટલે આત્મા. અમુક અમુક સંયોગોએ તમને આવી કંઈકી સ્થિતિમાં મુકી દીધા છે. એ સંયોગોમાંથી ઉગરી જવાનો પ્રયાસ તમારે સદ્ગુરુદ્વારા કરવો જોઈએ. તમે સફળ થશો. જ્યાં સુધી આ દોષો ઢંકાએલા છે ત્યાં

સુધી જ તમને એ ગમે છે. દોષ દર્શન કર્યા પછી તમને એ અસહ્યભાર જણાશે.

(૧૩) પદાર્થમાત્રમાંથી ચિત્તને પૃથક્ કરી દો. બાહ્ય-પદાર્થ-પ્રેમ જ તમને જન્મ-મૃત્યુ-આદિ દોષોને જોવા માટે અસમર્થ બનાવે છે.

(૧૪) ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ આવી રીતે વસ્તુ-વિભાગ કરવાને ભૂલી જવો. આત્માતિરિક્ત કરું ઇષ્ટ નથી. તે આત્મા વિના બીજી કોઈ વસ્તુ પણ નથી. વસ્તુના અભાવે અનિષ્ટ-બુદ્ધિનો અભાવ ગમે ત્યારે ઉપજી શકાય છે. દરેક સ્થિતિ, દરેક વસ્તુ, દરેક માણસ આપણને ઇષ્ટ જ જણાવે, એવી ટેવ પાડવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે. આ ટેવથી આપણા હૃદયમાં એક ઉદાર વૃત્તિનો જન્મ થશે. અને પછી ગમે તેવી અડચણ ઉભી કરનારી વસ્તુ તમારી સાથે જોડાઈને રહેલી હશે તો પણ તેની કશી અસર તમારી ઉપર પડશે નહિ.

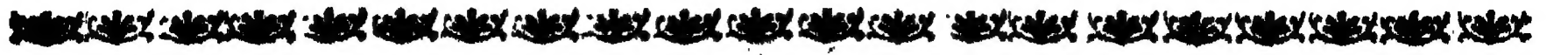
(૧૫) ભગવાનની અનન્ય ભક્તિ કરો. ૧૬ કલાવાનની નહિ પણ અનંત કલાવાન સર્વાવતારી શ્રીરામની ભક્તિમાં પોતાને તલ્લીન બનાવી દો. રામમાં અનંતતા જુઓ. તે અનંતમાં અમે-દશાન મેળવો પછી પોતે અનંત બને. એ જ અનન્ય ભક્તિનું રહસ્ય છે. આ અનંતતા મેળવવા માટે તમારે નીચેથી ઉપર જવું પડશે. મૂર્તિઓમાં, છાત્રીઓમાં, તમારા ઇષ્ટના દર્શન કરો પછી અંતર્મુખ બનો. બહિર્દર્શન કરતાં અંતર્દર્શન તમને વધારે પ્રકાશમય જણાશે. તમે આવી રીતે અનંતતાની તરફ વધતા જશો. શ્રીરામમંત્ર કે કોઈ બીજા ભગવન્મન્ત્રને તમે સ્વીકારી લેશો. એનો અર્થ સમજી નિરંતર જપ કરશો તમે એક દિવસ રામરૂપ બની જશો.

(૧૬) સદા રમશે તો આત્મપ્રાપ્તિ શુભાવશે. જુમાર રમશે તો આત્મજ્ઞાનથી વેગળા રહેવું પડશે. પાના રમશે, શતરંજ રમશે, સિનેમા જોઈને, ધન, આરોગ્ય અને સહવિચારને શુભાવશે તો તમારા બંધનો દઢ થશે. માટે એ બધાથી દૂર રહો. એવી જગ્યા નહિ જવો, નહિ જોડો, જ્યાં જન-સંઘર્ષ હોય અને તમારા સારા વિચારોને ઠેસ લાગે.

ૐશમ્

મતિ પરમહંસ-પરિવ્રાજકાચાર્ય-સર્વતન્ત્ર સ્વતન્ત્ર-વેદો-
પનિષદ્ભાષ્યકાર-બ્રહ્મનિષ્ઠ-સ્વામિશ્રીભગવદ્વાચાર્યજી-
મહારાજપ્રણીતાયાં શ્રીગીતાભૂષણવ્યાખ્યાયાં
ત્રયોદશોધ્યાયઃ

વાંચો અને સાત ઉઠાઓ

પૂજ્યપાદ સ્વામીશ્રી ભગવદ્વાચાર્યજી મહારાજે
ગીતાના બીજા અધ્યાય, બારમા અધ્યાય અને
પંદરમા અધ્યાય ઉપર પણ આવી જ રીતે
વિવેચનાપૂર્ણ વ્યાખ્યા લખી છે. તે ત્રણ અધ્યા-
યોને પણ મેળવીને વાંચવા માટે સલામણુ છે.

